

© Ured zastupnika Republike Hrvatske pred Europskim sudom za ljudska prava. Sva prava pridržana. Dopuštenje za ponovno objavljivanje ovog prijevoda dano je isključivo u svrhu uključivanja u HUDOC bazu podataka Suda.

© Office of the Agent of the Republic of Croatia before the European Court of Human Rights. All rights reserved. Permission to re-publish this translation has been granted for the sole purpose of its inclusion in the Court's database HUDOC.

© Bureau de l'Agent de la République de Croatie devant la Cour européenne des droits de l'homme. Tous droits réservés. L'autorisation de re-publier cette traduction a été accordée dans le seul but de son inclusion dans la base de données HUDOC de la Cour.

PRVI ODJEL

PREDMET KHODORKOVSKIY I LEBEDEV protiv RUSIJE

(Zahtjevi br. 11082/06 i 13772/05)

PRESUDA

STRASBOURG

25. srpnja 2013.

KONAČNA

25.10.2013.

Ova presuda je konačna pod okolnostima utvrđenim u članku 44., stavku 2. Konvencije. Može biti podvrgnuta uredničkim izmjenama.

U predmetu Khodorkovskiy i Lebedev protiv Rusije,

Europski sud za ljudska prava (vijeće), zasjedajući u vijeću u sastavu:

Isabelle Berro-Lefèvre, *predsjednica*,

Khanlar Hajiyeu,

Mirjana Lazarova,

Linos-Alexandre Sicilianos,

Erik Møse,

Ksenija Turković,

Dmitry Dedov, *suci*,

i Søren Nielsen, *tajnik Odjela*,

Nakon vijećanja zatvorenog za javnost 2. srpnja 2013.

donosi sljedeću presudu koja je usvojena na navedeni datum:

POSTUPAK

1. Postupak je pokrenut temeljem dvaju zahtjeva (br. 11082/06 i 13772/05) protiv Ruske Federacije koje su Sudu na temelju članka 34. Konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda ("Konvencija") podnijela dva ruska državljana, g. Mikhail Borisovich Khodorkovskiy ("prvi podnositelj zahtjeva") i g. Platon Leonidovich Lebedev ("drugi podnositelj zahtjeva") dana 16. ožujka 2006. odnosno 28. ožujka 2005.

2. Svakog podnositelja zahtjeva zastupala je skupina odvjetnika. Odvjetnički tim prvog podnositelja zahtjeva sastojao se o gđe K. Moskalenko i g. A. Drela, odvjetnika iz Moskve, g. N. Blakea QC, lorda D. Pannicka, i g. J. Glassona, odvjetnika iz Londona, te dr. W. Peukerta, odvjetnika iz Njemačke. Odvjetnički tim drugog podnositelja zahtjeva sastojao se od gđe Y. Liptser i g. Y. Barua, odvjetnika iz Moskve, kao i dr. W. Peukerta, pokojnog prof. A. Cassesea i prof. Ch. Tomuschata. Rusku vladu ("Vlada") su u oba predmeta zastupali g. P. Laptev i gđa V. Milinchuk, bivši zastupnici Ruske Federacije pred Europskim sudu za ljudska prava, a naknadno g. G. Matyushkin, zastupnik Ruske Federacije pred Europskom sudu za ljudska prava.

3. Podnositelji zahtjeva prigovorili su, posebice, na osuđujuću presudu za utaju poreza i prijevare te druge događaje koji se odnose na kazneni postupak protiv njih. Pored toga, tvrdili su da je njihov kazneni progon bio motiviran političkim razlozima, protivno članku 18. Konvencije.

4. Odlukama od 27. svibnja 2010. (u slučaju drugog podnositelja zahtjeva) i 8. studenog 2011. (u slučaju prvog podnositelja zahtjeva), Sud je zahtjeve proglasio djelomično dopuštenima.

5. I podnositelji zahtjeva i Vlada podnijeli su dodatna pismena očitovanja o osnovanosti zahtjeva (pravilo 59. st. 1. Poslovnika Suda). Nakon što je vijeće, poslije konzultacije sa strankama, odlučilo kako nije potrebno održati raspravu o osnovanosti zahtjeva (pravilo 59. st.3. *in fine*), svaka je stranka dostavila pisani odgovor na očitovanje druge stranke.

6. Dana 2. srpnja 2013. godine vijeće je odlučilo spojiti ova dva predmeta, u skladu s pravilom 42. st.1. Poslovnika Suda.

ČINJENICE

I. OKOLNOSTI PREDMETA

7. G. Khodorkovskiy (prvi podnositelj zahtjeva) rođen je 1963. godine. Trenutno služi kaznu zatvora u kažnjeničkoj koloniji na području Republike Karelije. G. Lebedev (drugi podnositelj zahtjeva) rođen je 1956. godine i sada služi zatvorsku kaznu na području Jamalo-neneckog okruga.

A. Uvodni sažetak

8. Prvi podnositelj zahtjeva bivši je šef i jedan od glavnih dioničara dioničkog društva Yukos, koje je u relevantno vrijeme bilo jedno od najvećih naftnih kompanija u Rusiji. Prije rada u Yukosu, bio je viši menadžer i suvlasnik banke Menatep i holdinga Rosprom (industrijskog holdinga povezanog s Menatepom) te je kontrolirao niz drugih financijskih i industrijskih društava. Konkretno, bio je šef Izvršnog odbora društva Yukos-Moskva d.n.o., a kasnije njezin predsjednik. Grupa društava povezanih s Yukosom dalje u tekstu naziva se "Yukos".

9. Drugi podnositelj zahtjeva bio je poslovni partner prvog podnositelja zahtjeva i njegov bliski prijatelj. Drugi podnositelj zahtjeva je 1990-ih bio direktor uprave banke Menatep i vodeći menadžer holdinga Rosprom. Od 1998. godine drugi podnositelj zahtjeva radio je kao jedan od direktora društva Yukos-Moskva d.n.o. On je također bio jedan od glavnih dioničara Yukosa.

10. Yukos je nastao kao rezultat masovne privatizacije državne naftne i rudarske industrije koja se dogodila sredinom 1990-ih. Nakon privatizacije, uvedene su nove tehnike upravljanja, dok su društva koja je Yukos stekao reorganizirana. Konkretno, prodaja proizvodnih društava koja su proizvodila naftu preusmjerena je na nova trgovačka društva. Kao rezultat toga, Yukos je postao jedan od najuspješnijih kompanija u Rusiji, dok se prvi podnositelj zahtjeva spominjao u medijima kao jedan od najbogatijih ljudi u Rusiji.

11. Tijekom privatizacije Yukos je između ostalog stekao i 20 posto dionica Apatit dioničkog društva za rudarstvo (u daljnjem tekstu: "Apatit"), jednog od glavnih dobavljača koncentrata apatita u zemlji. Stjecanje dionica Apatita dovelo je do sudskog spora u kojem se Fond za državno vlasništvo suprotstavio Yukosu. Prvo spomenuti je tvrdio da Yukos nije ispunio svoje obveze iz sporazuma o privatizaciji. Taj spor završio je 2002. godine nagodbom: Fond za državno vlasništvo prihvatio je naknadu za gubitak dionica i priznao Yukosu pravo na 20 posto dionica Apatita.

12. Većina proizvoda Yukosa prodavala se u inozemstvu. Međutim, Yukos nije trgovao izravno s inozemnim društvima, već je svoje proizvode prodavao nekolicini ruskih društava ("trgovačka društva") registriranih u zonama s posebnim poreznim režimom, naročito u gradu Lesnoyu, smještenom u Sverdlovskoj oblasti u Uralu (također se naziva "ZATO", što je skraćenica koja se prevodi kao "zatvorena administrativno-teritorijalna formacija"). Posebno oporezivanje u Lesnoyu utemeljeno je Federalnim zakonom "o zatvorenim administrativno-teritorijalnim entitetima" od 14.

srpnja 1992. ("*Zakon o ZATO-ima*"). Zakon o ZATO-ima trebao je privući ulagače u gospodarski nerazvijena područja i tamo potaknuti gospodarski rast.

13. Takav način poslovanja trajao je nekoliko godina; trgovačka društva Yukosa poslovala su na temelju "povlaštenih sporazuma o oporezivanju" s upravom grada Lesnoya. Ti sporazumi obnavljali su se svake godine od 1998. godine. Tako je, primjerice, 28. siječnja 2000. gradska uprava zaključila sporazum o povlaštenom oporezivanju s društvom Business Oil d.n.o (u daljnjem tekstu: "Business Oil"), glavnim trgovačkim društvom Yukosa u Lesnoyu, osiguravajući mu, među ostalim poreznim olakšicama, 75 postotno smanjenje "lokalnog" udjela poreza na dobit (tj. udjela namijenjenog lokalnom proračunu). Prema tom sporazumu Business Oil trebao je prenijeti određeni novčani iznos gradskom proračunu (5 posto od iznosa dobivenih poreznih olakšica). Veliki dio dobiti tvrtke Business Oil i drugih trgovačkih društava kasnije je besplatno prebačen u obliku ulaganja u "fond za financijsku potporu za razvoj proizvodnje", koji je osnovan u sklopu Yukosa temeljem odluke Upravnog odbora.

14. Osim ishođenja poreznih olakšica, trgovačka društva tvrtke registrirane u zonama niskog poreza određeni dio poreza nisu plaćale u novcu, već mjenicama koje je izdavao Yukosa. Lokalne vlasti su prihvaćale te mjenice kao sredstvo plaćanja poreza, a Yukos ih je kasnije platio. Trgovačke tvrtke također su uživale izuzeće od PDV-a u odnosu na naftu koju su prodavale u inozemstvu. Povrat PDV-a izvršen je plaćanjem novca iz državnog proračuna na bankovne račune tih tvrtki. Porezne revizije provedene 1999. godine potvrdile su pravo društva Business Oil na porezne olakšice.

15. Osobni dohodak podnositelja zahtjeva sastojao se od plaća koje su primali od Yukosa te dividendi od dionica Yukosa u njihovom vlasništvu. Osim toga, oba podnositelja zahtjeva zarađivala su značajne iznose novca kao samozaposleni poduzetnici (ili "*individualni poduzetnici*" u ruskoj terminologiji), pružajući konzultantske usluge inozemnim društvima. Kao "*individualni poduzetnici*" podnositelji zahtjeva imali su pravo na povlašteno oporezivanje temeljem Zakona "O pojednostavljenom obliku oporezivanja, računovodstva i izvještavanja za mala poduzeća" (br. FZ-222, 29. prosinca 1995. godine, "*Zakon o malim poduzećima*").

16. Godine 2003. Ured glavnog tužitelja Ruske Federacije (u daljnjem tekstu: "UGT") pokrenuo je kaznenu istragu o poslovnim aktivnostima g. Khodorkovskog i njegovih partnera. Optužbe protiv podnositelja zahtjeva izvorno su se ticale prijevarnog stjecanja Apatita i još jedne tvrtke tijekom masovne privatizacije 1990-ih. Kasnije je UGT optužio podnositelje zahtjeva za utaju poreza velikih razmjera. Konkretno, UGT je sumnjao da su trgovačka društva registrirana u zonama niskog poreza zapravo bila fiktivni pravni subjekti (*podstavnye*, tj. "društva fasade"; u daljnjem tekstu: "fiktivna društva") povezani s podnositeljima zahtjeva, jer nisu imala sjedište niti su djelovala u mjestu u kojem su registrirana, nisu imale imovinu ni vlastite zaposlenike, već su u potpunosti bile kontrolirane iz sjedišta Yukosa u Moskvi. Prema tome, nezakonito su stekle porezne olakšice. Porezne vlasti su također plaćanje poreza mjenicama kvalificirale

kao utaju poreza. Nadalje, porezne vlasti su sumnjale da su društva kojima su podnositelji zahtjeva u privatnom svojstvu, pružali konzultantske usluge povezane s njima i da u stvarnosti tim društvima nikakve usluge nisu ni pružene.

17. Godine 2003. oba su podnositelja zahtjeva uhićena i stavljena u pritvor. Ta je istraga dovela do suđenja koje je završilo osudom i kaznom zatvora podnositelja zahtjeva. Činjenice koje se odnose na ovo suđenje ("prvi predmet") u središtu su ovoga predmeta. Kazne zatvora podnositeljima zahtjeva do sada su istekle; međutim, obojica su i dalje u zatvoru temeljem novih optužbi iznesenih protiv njih u povezanom, ali odvojenom sudskom postupku ("drugi predmet").

18. Usporedo s kaznenim postupkom protiv podnositelja zahtjeva, ruska Porezna služba¹ podnijela je 2004. godine zahtjev za poreznim zaostacima koje je Yukos dugovao, što je dovelo do postupka pred Trgovačkim sudom u Moskvi. Taj postupak odnosio se na djelovanje "sheme smanjenja poreza" korištenjem gore opisanih trgovačkih društava. Tijekom sljedećih mjeseci podneseno je više zahtjeva koji su se odnosili na porezne olakšice Yukosa i njegovih podružnica. Trgovački sudovi odobrili su većinu potraživanja Porezne službe. Kao posljedica toga, Yukos se morao proglasiti nesolventnim te je započet stečajni postupak koji je završio prisilnom prodajom njegove imovine i, naposljetku, likvidacijom društva 12. studenog 2007. Društvo je prestalo postojati, ostavljajući više od 227,1 milijarde RUB (oko 9,2 milijarde dolara (USD)) neispunjenih obveza. Za više detalja o poreznim potraživanjima i stečaju Yukosa vidi izjavu o činjenicama u predmetu *OAO Neftyanaya kompaniya YUKOS protiv Rusije* (br. 14902/04, presuda od 20. rujna 2011.), u daljnjem tekstu: predmet *Yukos*.

19. Godine 2004. i tijekom sljedećih godina slična porezna potraživanja (u svezi s djelovanjem trgovačkih društava u različitim zonama niskog poreza u Rusiji) podnesena su protiv najmanje još tri vodeće naftne kompanije, odnosno Lukoila, Sibnefta, ili TNK-BP-a. Međutim, u odnosu na ta društva Vlada je u konačnici prihvatila nagodbu; odustala je od potraživanja poreza u zamjenu za plaćanje značajnih iznosa od strane tih tvrtki državnom proračunu, što je omogućilo opstanak tih društava.

B. Događaji koji su prethodili kaznenom progonu dvaju podnositelja zahtjeva

20. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da su kazneni postupci protiv njih, opisani u nastavku, bili politički i ekonomski motivirani. U prilog toj tvrdnji naveli su velik broj događaja koji su prethodili kaznenim postupcima protiv njih i njihovih partnera. Te činjenice, u mjeri u kojoj su relevantne, sažete su u nastavku.

¹ U tekstu se također naziva Ministarstvo poreza; ime ruske porezne vlasti promijenilo se nekoliko puta tijekom promatranog razdoblja

1. Poslovni projekti Yukosa

21. Godine 2002.-2003. Yukos je počeo razvijati niz ambicioznih poslovnih projekata koji će ga učiniti jednim od najsnažnijih igrača na tržištu i neovisnim od države. Konkretno, Yukos se usprotivio službenoj ruskoj naftnoj politici prešutnog usklađivanja s politikom OPEC-a o smanjenju proizvodnje nafte. Umjesto toga, Yukos je nastojao povećati svoju proizvodnju nafte i udio na tržištu. Nadalje, od 2003. godine Yukos je bio u postupku spajanja sa Sibneftom, još jednom velikom ruskom naftnom kompanijom. Spajanje se trebalo odvijati u dva koraka: prvo, sklapanje ugovora, a zatim spajanje upravljačkih struktura novog društva. Prvi korak je završen u listopadu 2003. godine; drugi je trebao biti proveden do siječnja 2004. godine. Yukos je također sudjelovao u pregovorima o spajanju s društvima Exxon Mobil i Chevron Texaco sa sjedištem u SAD-u. Prema podnositeljima zahtjeva, Chevron Texaco razmatrao je kupnju 25 posto dionica Yukosa, a Exxon Mobil planirao je kupiti najmanje 40 posto budućeg društva Yukos Sibneft.

22. Yukos je također planirao izgraditi cjevovod za tekući plin do Sjevernog mora kako bi izvezio prirodni plin u zapadnu Europu bez prolaska kroz cjevovod pod državnom kontrolom. Slični planovi postojali su i u odnosu na Kinu; tu su podnositelji zahtjeva zagovarali izgradnju naftovoda duž alternativne rute u odnosu na onu koju je preferirala predsjednička administracija.

23. Konačno, Yukos i društvo Rosneft koje je bilo u vlasništvu javno su se nadmetali za kontrolu nad određenim naftnim poljima. Yukos se uspješno natjecao s Gazpromom, drugim društvom u državnom vlasništvu, na tržištu prirodnog plina.

2. Političke aktivnosti prvog podnositelja zahtjeva

24. Godine 2000. gospodin Putin izabran je za predsjednika Ruske Federacije. Jedna od točaka njegovog političkog programa bila je "likvidirati oligarhe kao klasu". Nadalje, predsjednik Putin zagovarao je, prema riječima podnositelja zahtjeva, re-nacionalizaciju naftne i rudarske industrije, koju je privatizirao njegov prethodnik sredinom 90-ih godina.

25. Godine 2001. prvi podnositelj zahtjeva osnovao je neprofitnu nevladinu organizaciju "zakladu Otvorena Rusija". Njezin godišnji proračun u 2003. godini iznosio je oko 200 milijuna dolara. Ta je nevladina organizacija surađivala s drugim ruskim nevladinim organizacijama za ljudska prava, kao što su Memorial, Moskovska helsinška grupa, itd., te je sudjelovala u brojnim humanitarnim i obrazovnim projektima diljem zemlje.

26. Najkasnije od 2002. godine prvi podnositelj zahtjeva otvoreno je financirao oporbene političke stranke, odnosno Jabuku i SPS (Uniju desnih snaga). Također je dao određene javne izjave kritizirajući anti-demokratske trendove u ruskoj unutarnjoj politici. Brojni njegovi bliski prijatelji i poslovni partneri postali su političari. Primjerice, g. Dubov i g. Yermolin bili su članovi Dume (donjeg doma ruskog parlamenta); g. Shakhnovskiy, g. Nevzlin, g. Guryev i g. Bychkov su svi u različitim razdobljima bili članovi gornjeg doma, Savjeta federacije.

27. Prvi podnositelj zahtjeva ustvrdio je da je vodstvo zemlje doživjelo njegove političke i poslovne aktivnosti kao kršenje odanosti i prijetnju nacionalnoj gospodarskoj sigurnosti. Kao protumjeru, vlasti su poduzele masivan napad na podnositelja zahtjeva, njegovo društvo, suradnike i prijatelje.

3. Prva istraga poslovnih aktivnosti Yukosa 2002.-2003. godine

(a) Istraga UGT-a iz 2002. godine

28. Dana 6. ožujka 2001. Business Oil, glavno trgovačko društvo Yukosa u gradu Lesnoyu u to vrijeme, prestala je s radom te je izbrisana iz registra poreznih obveznika grada Lesnoya. Od tada je Yukos prodavao naftu preko drugih trgovačkih društava registriranih u drugim zonama niskog poreza.

29. U srpnju 2001. godine Porezna služba Sverdlovske oblasti provela je inspekciju Poreznog inspektorata u Lesnoyu. Dana 8. srpnja 2001. izdala je izvješće koje je utvrdilo da su porezne olakšice odobrene društvu Business Oil zakonite.

30. Godine 2002. uprava grada Lesnoya naručila je od uralskog ogranka Ruske akademije znanosti ekonomsku studiju koja se odnosila na poslovanje trgovačkih društava i registriranih u tom gradu. U izvješću (pod nazivom "*pregled pravnih i ekonomskih stručnjaka*") izveden je zaključak da su sve sporne trgovačke tvrtke zakonito stekle pravo na potraživanje poreznih olakšica na temelju federalnog zakona koji se odnosi na oporezivanje na zatvorenim administrativnim teritorijima. Stručnjaci su također zaključili da povrat preplaćenog poreza Yukosovim mjenicama nije nanio ekonomski gubitak proračunu te da su trgovačka društva imala pravo platiti porez unaprijed. Konačno, stručnjaci su zaključili da je gradska uprava Lesnoya 1999. godine imala pravo prihvatiti plaćanja poreza putem mjenica.

31. Dana 29. ožujka 2002. otvorena je istraga prihvaćanja plaćanja poreza putem mjenica od Yukosa od strane gradske uprave Lesnoya. Istraga je završena 29. kolovoza 2002. UGT je sažeo razloge zašto je predmet bio zatvoren u srpnju 2003. godine sljedećim riječima:

"Prema zaključcima pregleda predmeta od strane pravnih i ekonomskih stručnjaka, nikakvi gubici nisu naneseni federalnom proračunu i općinskom proračunu grada Lesnoya kao rezultat odobravanja poreznih povlastica, primanja poreza u obliku mjenica Yukosa i ispunjavanja programa ulaganja. Otkrivene povrede zakonodavstva provođenjem ovih financijskih operacija mogu se smatrati predmetom administrativnog i gospodarskog zakonodavstva. Primitak poreza putem mjenica izdanih od strane Yukosa registriran je u općinskom proračunu za fiskalnu godinu 1999.-2000., u federalni proračun primljena je isplata samo u monetarnom obliku".

Nije jasno je li "*pregled pravnih i ekonomskih stručnjaka*" na koji se poziva UGT isti kao i izvješće uralskog ogranka Ruske akademije znanosti pripremljen na zahtjev gradske uprave (vidi par. 30. ove presude), ili je na zahtjev UGT-a provedena druga studija.

(b) Predsjednička Direktiva br. Pr-2178

32. U studenom 2002. godine guverneri nekoliko ruskih regija napisali su pismo tadašnjem glavnom tužitelju Ruske Federacije, g. Ustinovu. U tom pismu prigovorili su da Apatit zloupotrebljava svoj dominantan položaj na tržištu koncentrata apatita i povećava cijene fosfatnih gnojiva, što je, pak, dovelo do povećanja cijena prehrambenih proizvoda. Također su tvrdili da Apatit koristi različite makinacije za izbjegavanje ili smanjivanje poreza. Pozvali su glavnog tužitelja Ustinova da vrati Apatit pod državnu kontrolu i primijeni mjere za zaštitu tržišnog natjecanja kako bi prisilio Apatit da smanji cijene.

33. U prosincu 2002. godine guverner Pskovske oblasti pisao je tadašnjem predsjedniku Ruske Federacije, g. Putinu. Skrenuo je pozornost predsjednika na nagodbu u odnosu na dionice Apatita (vidi stavak 11. ove presude), te je tvrdio da su uvjeti nagodbe u suprotnosti s interesima države jer je iznos koji je država primila temeljem nagodbe značajno niži od tržišne cijene dionica.

34. Dana 16. prosinca 2002. predsjednik Putin izdao je Direktivu br. PR-2178 kojom je zatražio pribavljanje izvješća u svezi s pitanjima je li došlo do "povrede postojećih propisa tijekom postupka prodaje dionica Apatita i je li država pretrpjela bilo kakav gubitak kao posljedicu rješavanja mirnim putem odobrenog od strane Trgovačkog suda u Moskvi 2002. godine". Direktiva je bila upućena premijeru Kasyanovu i glavnom tužitelju Ustinovu.

35. Dana 19. veljače 2003. prvi podnositelj zahtjeva, zajedno s drugim utjecajnim gospodarstvenicima, sastao se s predsjednikom Putinom u Kremlju. Na tom sastanku prvi podnositelj zahtjeva dao je kritičke primjedbe u svezi s nedavnim stjecanjem privatne naftne kompanije od strane Rosnefta, društva u državnom vlasništvu. Prvi podnositelj zahtjeva implicirao je da je ta transakcija uključivala korupcija na visokoj razini. Prema prvom podnositelju zahtjeva, predsjednik Putin reagirao je podsjećanjem podnositelja zahtjeva da Yukos ima problema s plaćanjem poreza koji još nisu u potpunosti riješeni.

36. Dana 27. travnja 2003. prvi podnositelj zahtjeva sastao se s predsjednikom Putinom kako bi razgovarali o spajanju Sibnefta i Yukosa. Prema g. Dubovu, poslovnom partneru podnositelja zahtjeva, g. Putin odobrio je spajanje, ali je upozorio prvog podnositelja zahtjeva na njegove političke aktivnosti, odnosno financiranje Komunističke partije.

37. Dana 28. travnja 2003. glavni tužitelj Ustinov izvijestio je Predsjednika kako nema osnova za kazneni postupak u svezi s okolnostima stjecanja 20 posto dionica Apatita. Istragom nije utvrđeno da je Apatit zloupotrebljavao svoj položaj na tržištu ili da je iznos nagodbe postignut s državnom agencijom za privatizaciju bio nepravičan. Uvjete nagodbe odobrio je premijer Kasyanov. Uplate poreza Apatita stalno su bile pod nadzorom Porezne službe; iako su Apatit i njegove podružnice bili podvrgnuti raznim kaznama i financijskim sankcijama u prošlosti, a nova je revizija bila u tijeku, UGT nije vidio nikakav razlog za pokretanje kaznenog postupka u vezi s tim. U isto vrijeme Vlada je inzistirala na žurnosti sklapanja sporazuma s Yukosom kako bi riješila to pitanje.

38. Dana 29. travnja 2003. premijer Kasyanov pisao je predsjedniku Putinu obavještavajući ga da su istražna tijela izjavila kako neće pokrenuti kazneni progon jer nije bilo *corpusa delicti* vezano uz okolnosti stjecanja paketa od 20 posto dionica Apatita.

(c) Predmeti g. Pichugina i drugih viših menadžera Yukosa

39. U jednom od svojih intervjuja u travnju 2003. godine prvi podnositelj zahtjeva javno je izjavio kako se namjerava prestati baviti poslom i ući u politiku, a potvrdio je i financiranje stranaka SPS-a i Jabuke. Također je rekao kako neki od najvećih dioničara Yukosa podržavaju Komunističku partiju.

4040. Dana 19. lipnja 2003. g. Pichugin, viši službenik za sigurnost u Yukosu, uhićen je i optužen za ubojstvo u nepovezanom predmetu. Ovo uhićenje dovelo je do suđenja g. Pichuginu i njegove osude za ubojstvo (za detaljniji opis činjeničnog stanja predmeta, vidi *Pichugin protiv Rusije*, br. 38623/03, 23. listopada 2012.).

4141. Tijekom sljedećih mjeseci nekoliko viših direktora i dioničara Yukosa, odnosno g. Nevzlin, g. Dubov, g. Brudno i nekoliko drugih, napustilo je Rusiju zbog straha od kaznenog progona. Neki od nižih menadžera Yukosa ili članova osoblja njegovih izvođača radova također su otišli. Tako se, prema pisanom svjedočenju g. Glb., dobivenom 2007. godine, prvi podnositelj zahtjeva s njim sastao 2003. godine i nagovorio ga da napusti Rusiju. Kasnije mu je rečeno da se ne vraća u Rusiju. Shvatio je da je služba sigurnosti Yukosa premjestila dio svog osoblja u London. Djelatnica jedne od trgovačkih društava, gđa Kar., svjedočila je 2008. godine da ju je 2003. godine menadžer Yukosa nagovorio da napusti Rusiju i ode na Cipar te je platio njezin boravak ondje. Međutim, podnositelji zahtjeva ostali su u zemlji i nastavili su sa svojim profesionalnim djelatnostima.

C. Uhićenje dvaju podnositelja zahtjeva. Pritvor drugog podnositelja zahtjeva tijekom suđenja

42. Dana 20. lipnja 2003. UGT je pokrenuo istragu o privatizaciji Apatita, koja je na kraju dovela do podizanja optužbe protiv obojice podnositelja zahtjeva.

43. Dana 27. lipnja 2003. drugi podnositelj zahtjeva (g. Lebedev) pozvan je na ispitivanje u predmetu Apatit. Ispitivanje je bilo zakazano za 10 sati 2. srpnja 2003.

44. Dana 2. srpnja 2003. drugi podnositelj zahtjeva primljen je u bolnicu Vishnevskiy vezano uz s njegove kronične bolesti. U 09:50 g. Drel, odvjetnik drugog podnositelja zahtjeva, nazvao je istražitelja i obavijestio ga da je njegov klijent hitno odveden u bolnicu vozilom hitne pomoći. Prema potvrdi iz bolnice, podnositelj zahtjeva je tamo primljen u 12:56. Istoga dana istražitelj UGT-a je u pratnji oružanih službenika FSB-a (Federalna služba sigurnosti) stigao u bolnicu. U 15:20, liječnici su, na zahtjev istražitelja, pregledali podnositelja zahtjeva. Liječnici su utvrdili poboljšanje njegovog stanja i opisali ga kao "*zadovoljavajuće*". Drugi podnositelj zahtjeva uhićen je kao osumnjičenik u kaznenom predmetu

privatizacije Apatita i doveden u istražni zatvor Lefortovo. Prema službenicima FSB-a prisutnim tijekom uhićenja drugog podnositelja zahtjeva, drugi podnositelj zahtjeva je istražitelju zaprijetio kaznenom odgovornošću zbog nezakonitog kaznenog progona. Također je zaprijetio da će pokrenuti medijsku kampanju protiv dužnosnika UGT-a koji su bili uključeni u njegov predmet. Tijekom sljedećih mjeseci pritvor drugog podnositelja zahtjeva je više puta produljivan. Za više detalja o pritvoru drugog podnositelja zahtjeva do studenog 2004. godine vidi *Lebedev protiv Rusije*, br. 4493/04, djelomična odluka o dopuštenosti od 25. studenog 2004., odluka o dopuštenosti od 18. svibnja 2006. i presuda od 25. listopada 2007., u daljnjem tekstu: presuda *Lebedev br. 1*.

45. Dana 23. listopada 2003., dok je prvi podnositelj zahtjeva bio izvan Moskve na poslovnom putu u istočnoj Rusiji, glavni istražitelj Karimov mu je poslao poziv da dođe u Moskvu kao svjedok sljedeći dan u podne. Osoblje prvog podnositelja zahtjeva je obavijestilo UGT da je prvi podnositelj zahtjeva izvan Moskve do 28. listopada 2003. Dana 24. listopada 2003., nakon što je prvi podnositelj zahtjeva propustio ispitivanje, istražitelj Karimov je naložio njegovo prisilno dovođenje radi ispitivanja.

46. U ranim jutarnjim satima 25. listopada 2003. skupina naoružanih policijskih službenika je prišla zrakoplovu prvog podnositelja zahtjeva na pisti u Novosibirsku, uhitila ga i odvela u Moskvu. Prvi podnositelj zahtjeva je optužen, uhićen te je kasnije stavljen u pritvor. Za više detalja koji se odnose na pritvor prvog podnositelja zahtjeva vidi *Khodorkovskiy protiv Rusije*, br. 5829/04, par. 22 *et seq.* 31. svibnja 2011., u daljnjem tekstu: presuda *Khodorkovskiy br. 1*.

1. Produljenje pritvora drugog podnositelja zahtjeva od strane suda do suđenja

47. Dana 6. travnja 2004. Okružni sud Meshchanskiy je odlučio da drugi podnositelj zahtjeva ostane u pritvoru do suđenja. Nije dao nikakve razloge za takvu odluku. Dana 15. travnja 2004. Okružni sud je odbio zahtjev obrane za podnositeljevo puštanje na slobodu. Sud je odlučio kako slijedi:

"[Sud] uzima u obzir da je [podnositelj zahtjeva] optužen za niz kaznenih djela, uključujući i ona teška, kažnjiva s više od dvije godine zatvora. Kombinacija težine optužbe i informacija o karakteru podnositelja zahtjeva daje razloga za sumnju kako bi, ako bude pušten na slobodu, podnositelj zahtjeva mogao pobjeći, ometati postupak i utjecati na svjedoke. [Konkretno], osobe za koje se sumnja da su kaznena djela zajedno s [podnositeljem zahtjeva] počinile se skrivaju. [Podnositelj zahtjeva] održava međunarodne veze. [On] je optužen za kaznena djela počinjena u svojstvu direktora trgovačkih društava. Osobe uz čiju je pomoć, prema istražnim tijelima, [podnositelj zahtjeva] počinio kaznena djela, i dalje rade u tim društvima i ovise o [njemu] financijski i na druge načine. [Podnositelj zahtjeva] stoga može utjecati na njih ... "

Okružni sud zaključio je da je potrebno zadržati drugog podnositelja zahtjeva u pritvoru do suđenja.

48. Dana 19. kolovoza 2004. odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva podnijeli su u njegovo ime zahtjev za puštanje na slobodu drugog podnositelja zahtjeva, pozivajući se, posebice, na njegovo loše zdravlje. Okružni sud ga je odbio pustiti na slobodu temeljem činjenice da drugi

podnositelj zahtjeva može odgovarajuću medicinsku pomoć primati u istražnom zatvoru. Sud je također odlučio da je produljivanje pritvora drugog podnositelja zahtjeva opravdano s obzirom na težinu kaznenih djela koja su mu pripisana i "*informacije o karakteru [drugog podnositelja zahtjeva]*". Okružni sud također je napomenuo da osobe uz čiju je pomoć drugi podnositelj zahtjeva navodno počinio kaznena djela i dalje rade u trgovačkim društvima i ovise o njemu.

49. Na ročištu 10. rujna 2004. tužitelj je zatražio od suda da produlji pritvor drugog podnositelja zahtjeva do 26. prosinca 2004. obzirom da će prethodno rješenje o određivanju pritvora isteći 26. rujna 2004. Nakon toga obrana je izjavila da treba proučiti zahtjev te je zatražila jednosatnu odgodu. Sud je odobrio traženu odgodu. Sat vremena kasnije drugi podnositelj zahtjeva zatražio je jedan sat više za pripremu obrazloženog odgovora na zahtjev za produljenje pritvora. Ponovno, sud je odobrio taj prijedlog. Nakon isteka tog roka, obrana je podnijela pismeni odgovor na zahtjev tužitelja. Obrana je osporavala zahtjev, ali ga je sud odobrio i produljio pritvor drugog podnositelja zahtjeva kako je bilo zatraženo. Okružni sud je u svojoj odluci od 10. rujna ponovio razloge navedene u odluci od 15. travnja 2004.

50. Obrana je podnijela žalbu. Prema navodima Vlade, podnesak žalbe protiv rješenja o produljenju pritvora od 10. rujna 2004. podnesen je 20. rujna 2004. Dana 13. listopada 2004. Gradski sud u Moskvi potvrdio je odluku nižeg suda. Gradski sud je napomenuo da "*okolnosti u kojima su počinjena djela koja mu se pripisuju*" upućuju na to kako bi, ako bude pušten na slobodu, drugi podnositelj zahtjeva mogao ometati tijek postupka vršeći pritisak na svjedoke ili na drugi način utječući na njih, ili bi mogao pobjeći, te da Gradski sud "*nije otkrio nikakav razlog da ukine odluku [nižeg] suda kako je zatraženo u žalbi*".

51. Na ročištu 14. prosinca 2004. tužitelj je ponovno zatražio produljenje pritvora drugog podnositelja zahtjeva do 26. ožujka 2005. Taj zahtjev je podnesen usmeno. Obrani su dana dva sata za pripremu pisanih podnesaka. Obrana je dostavila pisane podneske, nakon čega je sud odobrio zahtjev i produljio pritvor do 26. ožujka 2005. godine, navodeći iste razloge kao u rješenjima o produljenju pritvora od 15. travnja i 10. rujna 2004.

52. Žalba protiv rješenja o produljenju pritvora od 14. prosinca 2004. podnesena je 24. prosinca 2004. i ispitana 19. siječnja 2005. kada je Gradski sud u Moskvi potvrdio rješenje.

53. Na ročištu 2. ožujka 2005. tužitelj je zatražio novo produljenje pritvora drugog podnositelja zahtjeva do suđenja. Tužitelj se pozvao na usmenu izjavu drugog podnositelja zahtjeva od 1. ožujka 2005., kada je on rekao da "*će progoniti tužitelja do posljednjeg dana*". U odgovoru na taj zahtjev obrana nije zatražila dodatno vrijeme za pripremu svojih tvrdnji. Drugi podnositelj zahtjeva objasnio je posebice da od 2003. godine ništa novo nije navedeno u zahtjevima za pritvor od strane tužiteljstva, te da je spreman odmah iznijeti svoje tvrdnje. Sud je saslušao obranu i odobrio zahtjev za produljenje pritvora drugog podnositelja zahtjeva do 26. lipnja 2005. U tom rješenju o produljenju pritvora ponovljeni su razlozi navedeni u prethodnim rješenjima o određivanju pritvora.

54. Protiv rješenja o produljenju pritvora od 2. ožujka 2005. podnesena je žalba 11. ožujka 2005.; prvo ročište zakazano je za 23. ožujka, ali je obrana tražila odgodu kako bi dobila presudu Ustavnog suda od 22. ožujka 2005. godine (br. 4-P). Žalba je stoga ispitana i odbijena 31. ožujka 2005.

2. *Uvjeti pritvora drugog podnositelja zahtjeva*

55. Drugi podnositelj zahtjeva tvrdio je da je u istražnom zatvoru IZ-77/1, gdje je bio u pritvoru od 21. listopada 2003. do premještanja u kažnjeničku koloniju 27. rujna 2005., bio lišen bilo kakvog oblika tjelovježbe. Stoga je neprestano propuštao dnevne šetnje zbog potrebe za čitanjem materijala u spisu predmeta i sudjelovanja na raspravama. Vikendom i praznicima, kad nije bilo rasprava, nije mogao izlaziti van jer je bio bolestan. Nadalje, hrana u zatvoru nije bila odgovarajuća s obzirom na njegove bolesti te je odgovarajuću hranu dobivao u ograničenoj mjeri samo od svoje rodbine ili odvjetnika. Bilo je nemoguće pojesti topli obrok u podne kada se održavala rasprava ili je čitao spis predmeta. Tijekom božićnih blagdana drugi podnositelj zahtjeva premješten je u prenapućenu "zajedničku" ćeliju. Unatoč njegovim zahtjevima, nije mu pružen kalkulator ili povećalo. Kao posljedica toga, niti se mogao pripremati za rasprave, niti se mogao odmoriti.

56. Drugi podnositelj zahtjeva žalio se zatvorskim liječnicima na svoje zdravstvene probleme. Dana 2. ožujka 2004. pregledalo ga je vijeće liječnika koji je uključivao glavnog liječnika moskovskog Odjela za zdravlje, zamjenika medicinskog direktora moskovskog Odjela za zatvore, direktora Zdravstva istražnog zatvora i infektologa. Vijeće je opisalo njegovo zdravstveno stanje kako slijedi:

"[Podnositelj zahtjeva] boluje od neurocirkulatorne distonije hipertonskog tipa, kroničnog nekomplikiranog subakutnog hepatitisa, to jest, bez pretvaranja u cirozu i portalnu hipertenziju."

57. Dana 18. kolovoza 2005. drugi podnositelj zahtjeva smješten je u samicu (ili "*sobu za izolaciju*") kao kaznu zbog navodnog odbijanja da izađe van u dnevnu šetnju. Dokumenti koje je dostavila Vlada također su pokazali da je podnositelj zahtjeva odbijao ići u sobe za tuširanje, dok, prema navodima podnositelja zahtjeva, istražni zatvor nije imao kupelj za zatvorenike. Prema navodima podnositelja zahtjeva, ćelija je bila vrlo mala i nije imala nikakvo prirodno svjetlo ili ventilaciju. Nije primao tople obroke. Bilo je zabranjeno ležati ili čak sjediti na krevetu između 06:00 i 22:00 sata. Krevet je bio vrlo blizu zahodskoj školjci. Voda za ispiranje, piće i pranje bila je dostupna iz slavine iznad zahodske školjke. Drugi podnositelj zahtjeva proveo je sedam dana u toj ćeliji.

58. Vlada je uvjete u sobi za izolaciju opisala kako slijedi. Ćelija u koju je drugi podnositelj zahtjeva bio smješten površine je 5,52 četvorna metra, što je više od minimalne površine propisane zakonom. Drugi podnositelj zahtjeva bio je sâm pritvoren u ćeliji. Ćelija je imala sklopivi krevet, umivaonik s hladnom vodom, zahodsku školjku, policu za toaletne potrepštine, stolac i stol. Ćelija je prirodno prozračivana i osvijetljena je dnevnim svjetiljkom i noćnom svjetiljkom (*dezurnoye osvescheniye*). Pored toga, ćelija ima prozor veličine 60 x 90 cm. Ćelija je opremljena cisternom za prokuhanu vodu koju su dostavljali čuvari kada je to bilo

potrebno. Pozivajući se na potvrde izdane od strane voditelja istražnog zatvora, g. Tagiyeva, od 7. kolovoza 2008. Vlada je tvrdila da su osvjetljenje, temperatura i vlaga u sobi za izolaciju odgovarali sanitarnim standardima. Udaljenost između zahodske školjke i kreveta iznosi je jedan metar, što je objašnjeno malim dimenzijama ćelije; takva udaljenost, međutim, bila je u skladu s osnovnim zahtjevima higijene. Krevet je bio rasklopljen tijekom noći, odnosno između 23:00 i 06:00 sati. Tijekom dana drugi podnositelj zahtjeva mogao je sjediti na stolici. Vlada je također priložila izvješće iz siječnja 2006. godine o inspekciji sanitarnih uvjeta određenih drugih prostorija istražnog zatvora (koje čini se nemaju veze s ćelijama u kojima je bio pritvoren drugi podnositelj zahtjeva), kao i dva izvješća iz veljače 2004. i siječnja 2005. o inspekciji običnih ćelija u kojima je bio pritvoren drugi podnositelj zahtjeva, u kojima je zaključeno da su sanitarni uvjeti u ćelijama zadovoljavajući. Vlada je također dostavila ugovor s društvom zaduženim za dezinsekciju istražnog zatvora, datiran 15. kolovoza 2005., te nekoliko "potvrda o izvršenim ugovorima" datiranih 2006. godine i kasnije.

59. Nadalje, prema riječima Vlade, dok je bio u pritvoru u sobi za izolaciju, drugom podnositelju zahtjeva je bio osiguran topli obrok tri puta dnevno u skladu s propisanim standardima. Vlada je dostavila izvatke iz evidencije kuhinje u zatvoru, u kojima je opisan sastav obroka posluženih zatvorenici. Drugi podnositelj zahtjeva imao je pravo na jednosatnu dnevnu šetnju tijekom dana.

60. Na dane kada su se održavalarasprave, pritvorenici su dobivali suhe obroke; u zgradi suda dobivali su vruću vodu za pripremu čaja, kave, ili brzih obroka. Kako proizlazi iz dokumenata podnesenih od strane Vlade, u 2004.-2005. godini drugi podnositelj zahtjeva je bio na više od 160 dana rasprava. Međutim, on je uvijek odbijao uzeti suhi obrok; preferirao je hranu koju je dobivao od svojih rođaka. Vlada je dostavila rukom napisano odricanje drugog podnositelja zahtjeva kojim je odbio primati suhe obroke. Liječnici mu nisu preporučili nikakvu posebnu prehranu te je mogao jesti istu hranu kao i drugi zatvorenici.

D. Kazneni progon podnositelja zahtjeva

1. Istražne radnje UGT-a u 2003. godini

61. Dana 4. srpnja 2003., ubrzo nakon uhićenja drugog podnositelja zahtjeva, prvi podnositelj zahtjeva pozvan je u UGT te je s njim obavljen obavijesni razgovor u svojstvu svjedoka u kaznenom predmetu vezanom uz Apatit. Pojavio se pred istražiteljem i dao iskaz. Tijekom ispitivanja stručnu pomoć mu je pružao g. Drel, jedan od njegovih odvjetnika i jedan odvjetnika drugog podnositelja zahtjeva.

62. Točno neutvrđenog datuma u srpnju 2003. godine, prvi zamjenik glavnog tužitelja g. Biryukov naložio je da se predmet koji se odnosi na plaćanje poreza trgovačkih društava registriranih u gradu Lesnoyu, koji je bio zatvoren 29. kolovoza 2002. godine (vidi par. 31. ove presude), ponovno otvori i ustupi UGT-u.

63. Dana 8. srpnja 2003. tužiteljstvo je provelo pretragu prostorija područnog ureda Fonda za državno vlasništvo, smještenog u Murmansku, koji je mogao posjedovati informacije o privatizaciji Apatita.

64. Dana 9. srpnja 2003. istražitelji su proveli pretragu prostorija Apatita.

65. Dana 10. srpnja 2003. tužiteljstvo je provelo pretragu prostorija banke Menatep Sankt-Peterburg, koja je povezana s Yukosom. Pretragu je odobrio zamjenik glavnog tužitelja g. Biryukov odlukom od 8. srpnja 2003.

66. Dana 29. srpnja 2003. UGT je proveo pretragu prostorija dioničkog društva Russkiye Investory.

67. Dana 7., 8. i 14. kolovoza 2003. provedene su nove pretrage u prostorijama banke Menatep Sankt-Peterburg.

68. Dana 16. kolovoza 2003. UGT je pribavio izvješće dvojice vještaka, g. Yeloyana i g. Kupriyanova. U tom izvješću izračunata je šteta koju je Apatit navodno pretrpio zbog manipulacije cijenama trgovanja koncentratom apatita. U njemu se uspoređuje neto dobit Apatita tijekom razdoblja kada se koncentrat apatita prodavao samostalno i tijekom razdoblja kada se prodavao preko posrednika koje je predložila uprava Yukosa.

69. Dana 3. listopada 2003. godine, temeljem naloga kojeg je istog dana izdao zamjenik tužitelja, istražni tim, na čelu s istražiteljima g. Pletnevim i g. Uvarovim, proveo je prvu pretragu prostorija Yukosa i domova njegovih viših menadžera koji se nalaze u mjestu Zhukovka, u Moskovskoj oblasti, u zgradi br. 88. Konkretno, istražitelji su pretražili domove drugog podnositelja zahtjeva, domove g. Brudna, potpredsjednika Yukosa, i dom g. Moiseyeva, prijatelja podnositelja zahtjeva. Istražitelji su također pretražili ured g. Dubova, zastupnika u Dumi. Prema podnositeljima zahtjeva, istražitelji su ušli u zgradu i započeli pretragu, a da nisu predložili nalog za pretragu. Pretrazi je prisustvovalo nekoliko svjedoka, konkretno, čistačice gđa Ardatova i gđa Morozova.

70. Podnositelj zahtjeva je naveo da je pretraga provedena istovremeno na nekoliko katova zgrade te da svjedoci fizički nisu mogli vidjeti koji su materijali oduzeti. Nadalje, dokumenti koji su pronađeni tijekom pretrage oduzeti su i pakirani skupno, bez detaljnih popisa s naznakom podataka o tim dokumentima. Dokumenti oduzeti tijekom pretrage kasnije su dodani spisu predmeta. Neki od dokumenata i predmeta koji su oduzeti u toj pretrazi dodani su u spis predmeta nalogom od 11. veljače 2004.

71. Dana 9. listopada 2003. istražitelji su, temeljem naloga za pretragu kojeg je prethodni dan izdano zamjenik tužitelja, pretražili urede ALM Feldmans, odvjetničkog društva koje je pružalo pravne usluge Yukosu, te urede odvjetnika podnositelja zahtjeva g. Drela, koji se svi nalaze u mjestu Zhukovka. Prema g. Rakhmankulovu, koji je kasnije na suđenju svjedočio o okolnostima pretrage, on je upitao istražitelja g. Karimova je li svjestan da je prostorije u pitanju unajmio odvjetnički ured g. Drela. G. Karimov odgovorio je potvrdno. G. Moiseyev je svjedočio da je obavijestio istražitelje da uredi koje se pretražuju pripadaju odvjetniku. Na ulazu na kat zgrade nalazio se znak koji je identificirao g. Drela kao odvjetnika. Spisi oduzeti tijekom pretrage imali su naljepnicu da sadrže bilješke

odvjetnika koje se odnose na obranu podnositelja zahtjeva. U zapisniku o pretrazi navodi se da je oduzimanje provedeno "u Moskovskoj oblasti, u mjestu Zhukovka 88a, 4. kat, kojeg unajmljuje ALM Law Bureau ...", te da je jedan od ureda imao oznaku koja glasi "poslovni dokumenti odvjetnika g. Drela". Neko vrijeme nakon početka pretrage g. Drel stigao je u Zhukovku. Obavijestio je istražitelje da je on odvjetnik u Moskovskoj odvjetničkoj komori te je prosvjedovao protiv provale u svoj ured. Međutim, istražitelji mu nisu dopustiti da uđe u zgradu. Na kraju pretrage dozvoljeno mu je da podnese svoje komentare na zapisnik o pretrazi. Zasebni list s primjedbama o postupku provođenja pretrage, navodi: "Odvjetnik Drel, koji se pojavio u prostorijama oko 19 sati, unatoč svojim prosvjedima, odveden je od strane policijskih službenika [izvan] područja na kojem se nalazi zgrada br. 88a" te spominje "provaljivanje u [ured] odvjetnika Drela iz Moskovske odvjetničke komore".

72. Rezultat tih dvaju pretraga je bilo oduzimanje velikog broja dokumenata, kao i tvrdih diskova na nekoliko računala. Tvrdi diskovi pregledani su od strane istražitelja u prostorijama UGT-a u nazočnosti svjedoka te proslijeđeni stručnjacima za izvlačenje informacija sadržanih na njima. Stručnjaci su sastavili popis datoteka koje su pronađene na diskovima, ali UGT ni diskove ni popis datoteka nije priložio spisu kaznenog predmeta podnositelja zahtjeva. Elektronički dokumenti s tih diskova predani su raspravnom sudu u obliku ispisa. Podnositelji zahtjeva su tvrdili da postoji odstupanje između količine informacija na tvrdim diskovima računala zaplijenjenih tijekom pretraga i količine informacija dostavljenih sudu. Nadalje, podnositelji zahtjeva tvrdili su da zaplijenjeni tvrdi diskovi nisu bili pravilno upakirani i zapečaćeni te su se na njih mogle dodavati informacije dok su bili u posjedu UGT-a.

73. Tijekom sljedećih dana UGT je također pretražio sjedište političke stranke Jabuke i sirotišta pod pokroviteljstvom prvog podnositelja zahtjeva; iz potonjih prostorija uklonjen je računalni poslužitelj koji je, prema vlastima, sadržavao financijske podatke Yukosa.

74. Dana 10. listopada 2003. istražitelj UGT-a g. Karimov je odbio zahtjev drugog podnositelja zahtjeva da spisu predmeta priloži službeni prepisku u svezi s istragom provedenom nakon predsjedničke Direktive br. Pr-2178 (vidi par. 32. ove presude).

75. Dana 17. listopada 2003. g. Drel je pozvan u UGT na ispitivanje u svezi s kaznenim predmetima protiv drugog podnositelja zahtjeva. G. Drel to je odbio, pozivajući se na svoj status odvjetnika i svoj položaj zastupnika drugog podnositelja zahtjeva u kaznenom postupku u pitanju. Kasnije je Moskovska odvjetnička komora presudila da bi odgovaranje na pitanja u tim okolnostima predstavljalo kršenje zakona "O zastupanju i odvjetničkoj komori u Ruskoj Federaciji".

76. Istoga dana tužiteljstvo je optužilo Shakhnovskog, bliskog prijatelja i poslovnog partnera prvog podnositelja zahtjeva za utaju poreza na osobni dohodak protiv g. Prema tužiteljstvu, on je prijevarom smanjio iznos poreza na dohodak korištenjem sheme "individualnih poduzetnika" (vidi par. 15. ove presude).

77. Dana 20. listopada 2003. istražitelj je naložio oduzimanje dokumenata od banke Trust Investment Bank te je dobio odobrenje te mjere od g. Biryukova, prvog zamjenika glavnog tužitelja.

78. Dana 21. listopada 2003. zamjenik glavnog tužitelja g. Kolesnikov rekao je na konferenciji za novinare da bi moglo doći do podizanja optužnice protiv drugih viših menadžera Yukosa. Istoga dana istražitelj je ponovno pretražio prostorije banke Menatep Sankt-Peterburg.

79. Dana 22. listopada 2003. istražitelj je pretražio prostorije banke Trust Investment Bank.

80. Dana 25. listopada 2003. prvi podnositelj zahtjeva uhićen je u Novosibirsku i prevezen u Moskvu, gdje ga je UGT optužio zbog prijevare u gospodarskom poslovanju i utaje poreza. Nadalje, na zahtjev UGT-a Okružni sud Basmanniy u Moskvi odlučio je pritvoriti podnositelja zahtjeva za vrijeme istrage. Tijekom sljedećih mjeseci nekoliko puta mu je produljivan pritvor.

81. Istoga dana g. Drel je pozvan u UGT radi ispitivanja u svojstvu svjedoka. On je odbio svjedočiti, pozivajući se na svoj profesionalni status i svoj položaj u postupku prvog i drugog podnositelja zahtjeva.

82. Dana 27. listopada 2003. UGT je pokušao ispitati g. Drela u svojstvu svjedoka. On je odbio svjedočiti.

83. Istoga dana g. Shakhnovskiy izabran je na dužnost senatora, odnosno člana gornjeg doma ruskog parlamenta. Kasnije je podnio ostavku nakon zahtjeva glavnog tužitelja u kojem je potonji tvrdio da je izbor g. Shakhnovskog bio neregularan te time ništavan.

84. Dana 3. studenoga 2003., kao posljedica njegovog uhićenja, prvi podnositelj zahtjeva podnio je ostavku na mjesto glavnog direktora Yukosa.

85. Dana 10. studenog 2003. prvi podnositelj zahtjeva formalno je optužen od strane UGT-a.

86. Dana 11. studenog 2003. istražitelj istražnog tima UGT-a po drugi put je došao u banku Trust Investment Bank i proveo još jedno oduzimanje dokumenta temeljem naloga za pretragu od 20. listopada 2003.

87. Točno neutvrđenog datuma u studenom 2003. godine Porezna služba je u okviru kaznenog postupka protiv oba podnositelja zahtjeva, podnijela u ime države parničnu tužbu. Porezna služba je tvrdila da su podnositelji zahtjeva, u svojstvu viših menadžera Yukosa, uzrokovali štetu državi u iznosu od 17.395.449.282 ruskih rublji (RUB) (porez koji nisu platila trgovačka društva) uvećano za 407.120.540 RUB (porezi čiji povrat je nezakonito izvršen iz državnog proračuna). Cjelokupni iznos tužbenog zahtjeva iznosio je 17.802.569.822 RUB (preko 510 milijardi eura (EUR)); ti iznosi odgovaraju iznosima iz optužnice za utaju korporativnog poreza protiv podnositelja zahtjeva. Tužbu je podnio jedan od zamjenika ministra, g. Shulgin. Obrazloženje tužbenog zahtjeva g. Shulgina nije sadržavalo nikakav izračun iznosa koje su dugovali podnositelji zahtjeva.

88. Dana 5. i 16. prosinca 2003. istražitelj UGT-a je pretražio Porezni inspektorat br. 5 Središnjeg okruga grada Moskve i oduzeo nekoliko dokumenata. Prema podnositeljima zahtjeva, nikakvo prethodno odobrenje nije dobiveno od glavnog tužitelja za tu pretragu.

89. Kasnije u 2003. godini Porezni inspektorat grada Moskve br. 5 podnio je daljnje parnične tužbe protiv podnositelja zahtjeva, potražujući porezne zaostatke i novčane kazne koje se odnose na optužbe za utaju osobnog poreza.

2. Bit optužbe protiv podnositelja zahtjeva

90. Optužbe protiv podnositelja zahtjeva koje je formulirao UGT mogu se sažeti kako slijedi:

(a) Nezakonito stjecanje dionica Apatita

91. Godine 1994. državno tijelo za privatizaciju odlučilo je prodati 20 posto dionica dioničkog društva Apatit, velike rudarske kompanije za proizvodnju koncentrata apatita. Temeljem uvjeta natječaja za privatizaciju, kupac je bio obavezan ulagati novac u poslovne aktivnosti Apatita.

92. Kako bi sudjelovali u natječaju za privatizaciju, podnositelji zahtjeva su, zajedno sa svojim podređenima i prijateljima, osnovali nekoliko fiktivnih društava: Volna, Malakhit, Flora i Intermedinvest. Direktor Volne bio je g. Kraynov. Nadalje, drugi podnositelj zahtjeva, kao direktor uprave banke Menatep, izdao je odštetne obveznice u ime Menatepa, jamčeći da su prva tri društva sposobna za plaćanje. Četvrto društvo je dostavila lažnu obveznicu od banke Europske unije. Kao posljedica toga, državno tijelo za privatizaciju je društvima dopustilo sudjelovanje u natječaju. Podnositelji zahtjeva su odredili nekoliko ljudi koji su radili u banci Menatep i povezanim društvima za sudjelovanje u natječaju za privatizaciju u ime fiktivnih društava.

93. Na natječaju 30. lipnja - 1. srpnja 1994. Intermedinvest je ponudio najbolje uvjete (19.900.000 RUB u obliku investicijskih obveza), ali je zatim povukao svoju ponudu. Ostale društva koje su sudjelovala u natječaju su učinila isto. Kao posljedica toga, ugovor o privatizaciji je dobila Volna, koja je dostavila najnižu ponudu.

94. Temeljem tog ugovora Volna je od države stekla 415.803 dionice Apatita (ili 20 posto njegovog kapitala) za nominalnu cijenu od 415.803.000 RUB (prije devalvacije 1998. godine). Prema tužiteljstvu, stvarna cijena dionica u to vrijeme bila je 563.170.000.000 RUB ili 283.142.283 USD. Pored toga, Volna je prihvatila obvezu ulaganja 79.600.000 RUB u Apatit u roku od mjesec dana i 394.219.000 RUB do 1. srpnja 1995. Međutim, taj uvjet nije ispunjen unutar rokova navedenih u ugovoru o privatizaciji.

95. Dana 29. studenog 1994. tužitelj je, u ime državnog tijela za privatizaciju, pokrenuo postupak protiv Volne pred Trgovačkim sudom u Moskvi tražeći poništenje ugovora o privatizaciji i povrat dionica Apatita. Tužitelj je naveo da Volna nije ispunila svoje obveze ulaganja temeljem ugovora o privatizaciji.

96. Godine 1995. Volna je prenijela iznos utvrđen u ugovoru o privatizaciji na bankovni račun Apatita te je Trgovačkom sudu dostavila nalog za bankovni prijenos koji to potvrđuje. Slijedom toga, 16. kolovoza 1995. Trgovački sud je zbog činjenice da je novac određen ugovorom o privatizaciji uredno uplaćen donio presudu kojom je odbio tužbu protiv

Volne. Međutim, direktor Apatita je isti dan iznos koji je Apatit primio prebacio natrag na bankovne račune Volne. Prema tome, novac dugovan temeljem ugovora o privatizaciji *de facto* nije bio plaćen. Tužiteljstvo je ovaj događaj kvalificiralo kao prijevaru u gospodarskom poslovanju.

(b) Nepostupanje po odluci suda o Apatitu

97. Dana 12. veljače 1998. ukinuta je presuda od 16. kolovoza 1995. Trgovački sud u Moskvi je kao drugostupanjski sud proglasio ugovor o privatizaciji ništavnim i naložio da se dionice Apatita vrte državi. Međutim, Volna je do tog trenutka već bila prodala dionice Apatita brojnim drugim pravnim osobama koje je osnovao i kontrolirao podnositelj zahtjeva. Kao posljedica toga, odluka Trgovačkog suda u Moskvi od 1998. godine je ostala neizvršena, a ovršni postupak je obustavljen.

98. U ožujku 2002. godine drugi podnositelj zahtjeva je predložio nagodbu, a Fond za državno vlasništvo (tijelo zaduženo za sklapanje ugovora privatizaciji) je prihvatio njegovu ponudu. Dana 19. studenog 2002. sklopljena je nagodba. Temeljem nagodbe Volna je platila državi 15.130.000 USD, a država se odrekla potraživanja dionica Apatita. Revizorsko društvo BC-Otsenka izračunalo je gore navedeni iznos, a Trgovački sud u Moskvi ga je kao prihvatio tržišnu cijenu dionica. Dana 22. studenog 2002. Trgovački sud u Moskvi je potvrdio nagodbu i zatvorio predmet. Međutim, prema tužiteljstvu, stvarna tržišna cijena dionica u relevantno vrijeme je bila 62.000.000 USD. Tužiteljstvo se pozvalo na revizorsko izvješće od 19. kolovoza 2003., naručeno od strane istražitelja (izvješće g. Yeloyana i g. Kuprianova), te na izvješće konzultantskog društva Rusaudit, Dorhoff, Yevseyev i partneri iz prosinca 2002. godine, naručeno od strane Vlade Ruske Federacije. Prema tome, odluka Trgovačkog suda temeljila se na lažnim dokazima. Kao posljedica toga, odluka od 12. veljače 1998. ostala je neizvršena krivnjom podnositelja zahtjeva. Tužiteljstvo je ovaj događaj kvalificiralo kao namjerno neizvršavanje sudske odluke.

(c) Pronevjera dobiti i imovine Apatita 1997. – 2002. godine

99. Do 1995. godine podnositelji zahtjeva su preko povezanih društava imali kontrolni paket dionica Apatita (uključujući i 20 posto stečenih putem natječaja za privatizaciju). Dana 1. prosinca 1995. podnositelji zahtjeva, kao glavni dioničari, su imenovali skupinu menadžera i dodijelili im poslove prodaje u Apatitu. Kao posljedica toga, sva prodaja je prolazila kroz niz fiktivnih društva pod kontrolom podnositelja zahtjeva koje su se nalazile u zonama niskog poreza. Ta su društva kupovala koncentrat apatita po nižoj cijeni, a zatim ga ponovno prodavale po tržišnoj cijeni. Društva pod kontrolom podnositelja zahtjeva su na taj način akumulirale dobit Apatita; razlika između "unutarnjih" i "*vanjskih*" cijena akumulirala se na inozemnim bankovnim računima pod kontrolom podnositelja zahtjeva. Kao posljedica toga, manjinski dioničari Apatita (uključujući državu, koja je zadržala paket dionica u tom društvu) pretrpjeli su materijalnu štetu. Tužiteljstvo je ovaj događaj kvalificiralo kao pronevjeru.

(d) Nezakonito stjecanje dionica NIUIF-a

100. Godine 1995. državno tijelo za privatizaciju odlučilo je na natječaju prodati 44 posto dionica dioničkog društva NIUIF-a, istraživačkog instituta u Moskvi. U tu svrhu državno tijelo za privatizaciju je objavilo poziv za podnošenje ponuda. Jedan od uvjeta natječaja za privatizaciju bio je da će pobjednik natječaja uložiti određeni iznos novca kako bi podržao tekuće poslovne djelatnosti NIUIF-a.

101. Prema tužiteljstvu, podnositelji zahtjeva su bili zainteresirani za stjecanje vlasništva na jedno od najvažnijih dijelova imovine NIUIF-a – poslovnoj zgradi u Moskvi. Kako bi sudjelovali u natječaju za privatizaciju, podnositelji zahtjeva su, djelujući preko svojih podređenih u banci Menatep, osnovali dva fiktivna društva: Polinep i Walton. Nadalje, drugi podnositelj zahtjeva izdao je dvije odštetne obveznice u ime Menatepa u iznosu od 25.000.000 USD, jamčeći sposobnost tih društava za plaćanje. Kao posljedica toga, državno tijelo za privatizaciju je društvima dopustilo sudjelovanje u natječaju.

102. Na dražbi za privatizaciju Polinep je ponudio da će uložiti 50.000.000 USD u NIUIF; to je bila najviša ponuda te je Polinep proglašen pobjednikom dražbe. Međutim, Polinep je odmah povukao svoju ponudu. Walton je dao ponudu od 25.000.000 USD; to je bila najviša ponuda za ulaganje te je 12. rujna 1995. Walton dobio ugovor o privatizaciji. Dana 21. rujna 1995. država je Waltonu prodala 44 posto dionica NIUIF-a po nominalnoj cijeni od 130.900.000 RUB. Prema tužiteljstvu, tržišna cijena dionica koje je Walton stekao je bila 5.236.000.000 RUB.

103. Dana 28. prosinca 1995. Walton je prenio novac za ulaganje na račun NIUIF-a koji je bio otvoren u banci Menatep. G. Klassen, tadašnji direktor NIUIF-a, obavijestio je državno tijelo za privatizaciju da je Walton ispunio svoje obveze temeljem ugovora o privatizaciji. Sljedećeg dana direktor je prenio taj novac natrag na račun društva Walton u Menatep banci. Kao posljedica toga, uvjeti ugovora o privatizaciji *de facto* nisu bili ispunjeni. Tužiteljstvo je ovaj događaj kvalificiralo kao prijevaru.

(e) Nepostupanje po odluci suda NIUIF-om

104. U veljači 1996. godine Walton je prodao dionice NIUIF-a trima fiktivnim društvima koje su osnovali podnositelji zahtjeva: Khiminvestu, Metaksi i Altonu. Prema ugovoru o prodaji, ta društva su dobila dionice, ali su bila oslobođene od bilo kakvih obveza ulaganja *vis-à-vis* NIUIF-a. G. Klassen je u pisanom obliku potvrdio tim društvima da NIUIF neće imati nikakva novčana potraživanja prema kupcima dionica. G. Klassen je također obavijestio državno tijelo za privatizaciju da je Walton ispunio svoje obveze ulaganja temeljem ugovora o privatizaciji.

105. Nadalje, kako bi kontrolirali poslovne djelatnosti NIUIF-a, podnositelji zahtjeva su postavili nekoliko djelatnika banke Menatep u upravni odbor NIUIF-a. Kao posljedica toga, upravni odbor je odobrio prodaju najvažnije imovine NIUIF-a – njegove poslovne zgrade u Moskvi – društvu Pender Limited, *off-shore* društvu pod kontrolom podnositelja zahtjeva i registriranom na otoku Man. To društvo je djelovalo putem osoba koje su radile u banci Menatep ili u holdingu Rosprom i koje su na taj način bile povezane s podnositeljima zahtjeva. Podnositelji zahtjeva

postavili su svoje osoblje u upravu NIUIF-a kako bi nadgledali svakodnevno d poslovanje tog društva.

106. Godine 1997. Fond za državno vlasništvo (tijelo za privatizaciju) je saznao da Walton nije ispunio svoju glavnu obvezu temeljem ugovora o privatizaciji, točnije obvezu ulaganja u NIUIF. Fond za državno vlasništvo pokrenuo je postupak protiv Waltona, tražeći povrat dionica. Kao posljedica toga, 24. studenoga 1997. Trgovački sud u Moskvi je poništio ugovor o privatizaciji iz 1995. godine i naredio oduzimanje dionica od Waltona.

107. Međutim, do tog trenutka Walton je već bio prodao dionice NIUIF-a te se ta odluka nije mogla izvršiti. U siječnju 1998. godine dionice su ponovno prodane nekolicini drugih fiktivnih društava, također osnovanih i kontroliranih od strane podnositelja zahtjeva (društva: Danaya, Galmet, Fermet, Status, Elbrus, Triumph, Leasing, Renons, Izumrud, Topaz). Posljedično, odluka Trgovačkog suda u Moskvi nije mogla biti izvršena zbog toga što su podnositelji manipulirali dionicama NIUIF-a . Tužiteljstvo je ovaj događaj kvalificiralo kao namjerno neizvršavanje sudske odluke.

(f) Utaja korporativnog poreza: nezakonite porezne olakšice

108. Temeljem članka 199. Kaznenog zakona ("*Izbjegavanje plaćanja poreza ... naplativog od organizacija*"), UGT je podigao dvije različite optužbe protiv podnositelja zahtjeva: jednu zbog nezakonitih poreznih olakšica i drugu zbog plaćanja poreza mjenicama. Prema tužiteljstvu, ukupni iznos neplaćenih poreza po ove dvije osnove u 1999.-2000. godini iznosio je (nakon devalvacije 1998. godine) 17.395.449.282 RUB.

109. Što se tiče prvog događaja, prema tužiteljstvu, podnositelji zahtjeva su putem svojih podređenih osnovali cijeli niz fiktivnih društava u gradu Lesnoyu, točnije Business Oil, Forest Oil, Vald Oil i Mitru. Ta društva nisu bila formalno povezana s podnositeljima zahtjeva niti s Yukosom, ali su *de facto* bila pod njihovom kontrolom. Ta društva su tvrdila da obavljaju poslovne djelatnosti u Lesnoyu te su, temeljem toga, ispunjavala uvjete za porezne olakšice. Međutim, ta društva nisu zapravo imale nikakvih poslovnih djelatnosti u Lesnoyu, već su bila kontrolirana i njima se upravljalo iz Moskve. Kao posljedica toga, dobit od trgovine naftom bila je koncentrirana u tim društvima. Nešto od dobiti fiktivnih društava kasnije je uplaćeno na bankovne račune Yukosa putem niza složenih financijskih transakcija koje su uključivale razmjenu mjenica. Ukupan fiskalni teret industrijske grupe time je znatno olakšan.

110. Prema optužnici, Business Oil je 1999. godine temeljem nezakonito dobivenih poreznih olakšica izbjegao plaćanje iznosa od 1.217.622.799 RUB u gradski proračun Lesnoya , a 2000. godine 1.566.046.683 RUB (ili u ukupnom iznosu 2.783.669.482 RUB). Tužiteljstvo je ovu shemu okvalificiralo kao utaju poreza.

(g) Utaja korporativnog poreza: plaćanje poreza mjenicama

111. Druga optužba odnosila se na način plaćanja poreza (nakon poreznih olakšica) od strane fiktivnih društava. Osim dobivanja poreznih olakšica, fiktivna društva registrirane u Lesnoyu nisu plaćala porez u

novcu . Umjesto toga, ona su dobila mjenice od Yukosa, a zatim su ih dala gradskom Poreznom inspektoratu Lesnoya. Vrijednost mjenica kasnije je prebijena s poreznim dugom fiktivnih društava. Na taj su načinu 1999. godini četiri fiktivna društva (Business Oil, Forest Oil, Vald Oil i Mitra) prenijela gradskom proračunu Lesnoya mjenice u iznosu od 5.315.535.283 RUB; dok su u 2000. godini fiktivna društva su dala mjenice u vrijednosti od 10.381.901.191 RUB.

112. Mjenice su isplaćene tijekom sljedećih godina , ali samo djelomično: 2000. godini mjenice u iznosu od 1.048.391.487 RUB još nisu bile plaćene. Tužiteljstvo je kvalificiralo plaćanje poreza mjenicama od strane fiktivnih društava kao još jednu točku utaje poreza.

(h) Nezakoniti povrat poreza

113. Budući da je vrijednost nekih mjenica bila veća od poreznog duga, fiktivna društva su dobila povrat poreza od države u novčanom iznosu . Tako je 2000.-2001. godine Federalna blagajna fiktivnim društvima platila razliku između poreznog duga i vrijednosti mjenica ili je tu razliku odbila od iznosa poreza kojeg su ta društva trebala platiti.

114. Godine 2001., kada je regionalna porezna vlast započela poreznu reviziju fiktivnih društava registriranih u Lesnoyu, ta su društva formalno obustavila svoje poslovne djelatnosti u Lesnoyu i spojile su se s drugim fiktivnim društvom registriranom u gradu Aginskiy, u još jednoj zoni niskog poreza. Kasnije su ta društva ponovno registrirana u Čitskoj oblasti. Svako novo društvo preuzelo je i dio potraživanja koja su likvidirana društva imala prema na državnom proračunu temeljem navodno preplaćenog poreza. Prema tužiteljstvu, u 1999.-2001. godini podnositelji zahtjeva su temeljem "*preplaćenih poreza*" preko fiktivnih društava primili 407.120.540 RUB iz proračuna . Tužiteljstvo je kvalificiralo tu situaciju kao pronevjeru proračunskih sredstavatemeljem članka 159. Kaznenog zakona ("*Prijevvara*").

(i) Prijenos novčanih sredstava društvima g. Gusinskog

115. Godine 1999. i 2000. prvi podnositelj zahtjeva navodno je nezakonito prisvojio imovinu koja je pripadala grupi Yukos. U tu svrhu su značajni iznosi novca preneseni su s računa Yukosa i drugih dvaju društava povezanih s Yukosom (Mitra Limited i Greis Limited) na bankovne račune društava u vlasništvu g. Gusinskog, medijskog magnata, odnosno na račune društava Media-Most, Delf, Byron, Sard, Osmet, GM-2, NTV-Mir Kino i Most Bank. Te transakcije nisu imale nikakvu poslovnu svrhu te su uzrokovalе štetu dioničarima Yukosa. Prema tužiteljstvu, g. Gusinskiy primio je 2.649.906.620 RUB od podnositelja zahtjeva. Tužiteljstvo je te transakcije kvalificiralo kao prijevaru.

(j) Utaja poreza na dohodak

116. U razdoblju od 1998.-2000. godine podnositelji zahtjeva su se registrirali kao samozaposleni poduzetnici. U obrascu za registraciju naveli su da su privatni konzultanti za nekoliko inozemnih društava te da se njihov prihod sastoji od naknada za konzultantske usluge. Taj status omogućavao je podnositeljima zahtjeva da porez na navodno ostvareni

dohodak plaćaju u fiksnom iznosu koji je propisanom Zakonom o malim poduzećima (i trošak "*patenta*" – licence dobivene za konzultantske usluge) , umjesto da plaćaju porez na dohodak i doprinose za socijalno osiguranje (kao što bi činili da su svoje prihode naveli kao "*plaću*").

117. Kako bi dokazali da ispunjavaju uvjete za status "*samozaposlenih poduzetnika*", podnositelji zahtjeva sklopili su i vlastima dostavili lažne sporazume o pružanju konzultantskih usluga ("*konzultantski sporazumi*") inozemnim društvima, odnosno Status Services Limited i Hinchley Limited, koje se nalaze na otoku Man. Konzultantski sporazumi prvog podnositelja zahtjeva s društvom Status Services čine sporazumi od 2. ožujka 1998., 5. listopada 1998., 30. studenog 1998. i 20. travnja 1999.

118. Drugi podnositelj zahtjeva bio je glavni direktor društva Status Services. O toj određenoj točki, u optužnici (str. 532.) je navedeno da su "*prema korporativnim karticama American Expressa, koje su oduzete tijekom pretrage [kuće drugog podnositelja zahtjeva i dodane u spis predmeta], navedene kartice su 6. lipnja 2000. poslane drugom podnositelju zahtjeva kao direktoru društva Status Services Limited*". Drugo društvo je bilo pod kontrolom g. Moiseyeva, bliskog prijatelja obojice podnositelja zahtjeva. Temeljem tog sporazuma podnositelji zahtjeva su primali novac pod krinkom plaćanja konzultantskih usluga; međutim, u stvarnosti je taj novac bio plaća za njihov rad u Yukosu i povezanim društvima. Kao posljedicu toga plaćali su puno niže poreze nego što bi ih plaćali da su isti iznos primali kao svoju plaću. Prema tužiteljstvu, neplaćeni porez na dohodak (zajedno s doprinosima za socijalno osiguranje) iznosio je 1998.-1999. godine 54.532.186 RUB za prvog podnositelja zahtjeva, a 1998.-2000. godine 7.269.276 RUB za drugog podnositelja zahtjeva. Tužiteljstvo je tu shemu kvalificiralo kao utaju poreza na osobni dohodak.

3. Priprema obrane za suđenje

(a) Pristup materijalima u spisima predmeta prije suđenja

119. U predraspravnoj fazi provedene su odvojene istrage u kaznenim predmetima dvojice podnositelja zahtjeva. Dana 22. kolovoza 2003. završena je predraspravna istraga u predmetu drugog podnositelja zahtjeva i materijali u njegovom kaznenom predmetu dani su njemu i njegovim odvjetnicima za proučavanje ("*razdoblje pripreme za suđenje*"). Dana 25. kolovoza 2003. odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva g. Baru i g. Drel potpisali su obrazac kojim su potvrdili da su primili 146 svezaka spisa kaznenog predmeta i trinaest audio kazeta s ispitivanjima. Kasnije je tužiteljstvo dopunilo materijale u predmetu dodatnim svescima (vidi par. 126. i 127. u nastavku).

120. Dana 25. studenog 2003. završena je predraspravna istraga u predmetu prvog podnositelja zahtjeva. Prvi podnositelj zahtjeva i njegovi odvjetnici dobili su na uvid 227 svezaka spisa kaznenog predmeta, koji su sadržavali približno 55.000 stranica.

121. Podnositelji zahtjeva proučavali su materijale svojih spisa predmeta u istražnom zatvoru sa ili bez svojih odvjetnika. Kako proizlazi iz obrazaca dostavljenih od strane Vlade, odvjetnici podnositelja zahtjeva i

podnositelji zahtjeva su materijale proučavali gotovo na dnevnoj bazi. Oba odvjetnička tima su imali uvid jednoj kopiji svog spisa predmeta. Podnositelji zahtjeva imali su pravo čitati svoje spise predmeta u istražnom zatvoru u nazočnosti istražitelja. Podnositeljima zahtjeva nije bilo dopušteno izrađivati fotokopije dokumenata, ali su mogli rukom zapisivati bilješke. Kad su podnositelji zahtjeva željeli raspravljati o dokumentima nasamo sa svojim odvjetnicima, istražitelj bi uklonio dokumente. Dana 17. listopada 2003. drugi podnositelj zahtjeva tražio je od istražitelja da mu dopusti fotokopiranje u istražnom zatvoru, ali je ta molba odbijena. Drugi podnositelj zahtjeva također je prigovorio da se raspored za proučavanje materijala u predmetu ne poštuje te da mu je dodijeljeno samo oko tri sata dnevno za proučavanje predmeta.

122. Tijekom 2003. godine, od kolovoza odnosno od studenog, branitelji su mogli u prostorijama UGT-a odvojeno od svojih klijenata proučavati materijale u spisu predmeta te izrađivati fotokopije dokumenata iz spisa predmeta koje su prethodno odabrali. Međutim, postojao je samo jedan službeni primjerak materijala u spisu te, ako se određeni svezak spisa predmeta nalazio u prostorijama UGT-a, on nije bio dostupan za pregled u istražnom zatvoru. Branitelji su mogli prosljeđivati fotokopije podnositeljima zahtjeva, ali tek nakon čitanja od strane uprave istražnog zatvora. Prema podnositeljima zahtjeva, oni nisu mogli držati nikakvu značajnu količinu dokumenata u svojim ćelijama jer ćelije nisu predviđene za tu svrhu.

123. U nekom trenutku u siječnju 2004. godine oba spisa predmeta su prevezena u istražni zatvor i ondje su ostala. Dana 27. siječnja 2004. g. Krasnov, jedan od odvjetnika drugog podnositelja zahtjeva, prigovorio je istražitelju da, iako su branitelji željeli proučavati materijale u prostorijama UGT-a, to je postalo nemoguće jer je cijeli spis ostao u istražnom zatvoru. Dana 2. veljače 2004. g. Krasnov ponovio je taj prigovor. Dana 3. veljače 2004. odvjetnik g. Gridnev napisao je sličan prigovor, no spis predmeta je ostao u istražnom zatvoru.

124. Dana 15. siječnja 2004. drugi podnositelj zahtjeva je napisao prigovor zbog odbijanja istražitelja da mu dopusti izraditi kopiju materijala iz spisa predmeta za vlastitu uporabu.

125. Dana 6. veljače 2004. drugi podnositelj zahtjeva je zatražio od istražitelja da mu dopusti uporabu povećala i kalkulatora. Međutim, ta molba je odbijena. Tijekom sljedećih mjeseci drugi podnositelj zahtjeva više puta je odbio proučavati spis predmeta bez tih sredstava.

126. Dana 16. veljače 2004. je podnesena nova optužnica protiv drugog podnositelja zahtjeva te je njemu i njegovim braniteljima dostavljeno dodatnih 16 svezaka spisa predmeta za proučavanje. Ukupan broj svezaka u spisu predmeta drugog podnositelja zahtjeva time je porastao na 162. Obrana je tražila da joj se omogući proučavanje tih materijala u prostorijama UGT-a jer u istražnom zatvoru nije bilo moguće izrađivati fotokopije ili koristiti fotoaparate. Dana 25. veljače 2004. jedan od istražitelja odgovorio je odvjetniku drugog podnositelja zahtjeva, g. Baruu, da nije moguće pregledavati materijale iz spisa predmeta u prostorijama UGT-a.

127. Prije nego što je kazneni predmet upućen raspravnom sudu, drugom podnositelju zahtjeva dostavljena su dva sveska optužnice u kojoj je navedena verzija događaja prema tužiteljstvu, s referencama na spis predmeta. Svaki svezak sadržavao je u prosjeku 250 stranica, odnosno ukupna količina materijala u predmetu drugog podnositelja zahtjeva porasla je na sveukupno 41.000 stranica.

128. Dana 24. ožujka 2004. novine *Komsomolskaya Pravda* su objavile intervju s g. Biryukovim, prvim zamjenikom glavnog tužitelja. U tom intervjuu on je izjavio kako slijedi:

"Optuženici [g. Khodorkovskiy i g. Lebedev] ne žure se prije početka suđenja; oni znaju da nakon [svoje] osude neće imati priliku apelirati na javnost i prigovarati na nepravdu, već će morati izdržati zasluženu kaznu. ... Znali su to davno prije nego što smo ih optužili. Znali su to kada su počinili te zločine! Yukos je poput virusne infekcije koja se brzo širi zemljom i pokriva je žarištima zaraze. Ovo je karta epidemije: Samara, Volgograd, Mordovija. ... Ostavili su prljave tragove posvuda u zemlji."

129. Dana 25. ožujka 2004. glavni istražitelj je odlučio uzeti spise predmeta od podnositelja zahtjeva i dostaviti ih sudu. Međutim, čini se kako spisi predmeta nisu uzeti tog datuma.

130. Dana 20. travnja 2004. tužiteljstvo je podnijelo zahtjev sudu, tražeći da se ograniči rok za pripremu za suđenje uz materijale predmeta dane podnositeljima zahtjeva. Dana 23. travnja 2004. Okružni sud Basmanniy u Moskvi odredio je odvjetničkim timovima da u roku do 15. svibnja 2004. dovrše priprema za suđenje. Obrana je osporila tu odluku tvrdeći da podnositelji zahtjeva trebaju više vremena. Prvi podnositelj zahtjeva naveo je da je proučava spis predmeta prema utvrđenom rasporedu, bez stanki za ručak, te da je spreman proučavati ga subotom, te da nije njegova krivnja što priprema za suđenje traje tako dugo. Međutim, 25. listopada 2004. Gradski sud u Moskvi je potvrdio rješenje nižeg suda.

131. Prema tvrdnjama Vlade, 7. svibnja 2004. drugi podnositelj zahtjeva je dobio pristup zapisnicima sudskih rasprava od 15., 16. i 20. travnja 2004. Dana 12. svibnja 2004. dobio je pristup zapisniku rasprave i svescima 157. i 158. svog spisa predmeta.

132. Dana 13. svibnja 2004. UGT je od obrane preuzeo spis predmeta. Istoga dana drugi podnositelj zahtjeva potpisao je izjavu u kojoj je potvrdio da je pročitao sve materijale u spisu predmeta. Međutim, 17. svibnja 2004. povukao je tu izjavu.

133. Dana 14. svibnja 2004. tužiteljstvo je podnijelo predmete podnositelja zahtjeva Okružnom sudu Meshchanskiy u Moskvi za suđenje.

(b) Komunikacija podnositelja zahtjeva s njihovim odvjetnicima prije suđenja

134. U predraspravnoj fazi svakog je podnositelja zahtjeva branio njegov vlastiti odvjetnički tim, svaki sastavljen od nekoliko odvjetnika. Iako formalno nije postojala suradnja između dva odvjetnička tima, čini se kako su oni primjenjivali istu strategiju, uživali ista postupovna prava i bili podvrgnuti istim ograničenjima tijekom istražnog postupka.

135. Prema podnositeljima zahtjeva, dokumenti odvjetnika rutinski su pregledavani od strane zatvorskog osoblja i prije ulaska u sobe za sastanke i na izlasku iz njih. Prema svjedočenju jednog od odvjetnika drugog

podnositelja zahtjeva g. Mkrtychev, zatvorska uprava je inzistirala na pregledu sve pisane prepiske između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika. Nadalje, bilježnice podnositelja zahtjeva bile su pregledavane prije i poslije sastanaka s odvjetnicima. Podnositelji zahtjeva također su naveli da su se svi sastanci mogli održavati samo u određenim sobama za sastanke (čak i ako je to značilo da odvjetnički tim mora čekati da se jedna od njih oslobodi dok su ostale sobe bile slobodne). Podnositelji zahtjeva zaključili su da su te sobe za sastanke bile opremljene tajnim prislušnim uređajima.

136. Dana 11. studenoga 2003. odvjetnica prvog podnositelja zahtjeva gđa Artyukhova pretražena je na odlasku iz istražnog zatvora podnositelja zahtjeva. U izvješću od 11. studenog 2003., kojeg je napisao zatvorski službenik koji je sudjelovao u pretraživanju, navedeno je da je pretraživanje naredio inspektor g. B., koji je naredio pretraživanje jer je imao dovoljno osnova za sumnju da gđa Artyukhova nosi zabranjene predmete. U izvješću drugog zatvorskog službenika, inspektora g. F., njegovim nadređenima, navedeno je kako je on vidio da su prvi podnositelj zahtjeva i gđa Artyukhova *"razmijenili bilježnicu s nekim bilješkama, a također su zapisali bilješke u njoj"* za vrijeme sastanka. Dokumenti koje je nosila su oduzeti, a komadić papira koji je navodno napisao podnositelj zahtjeva je izdvojen i poslan tužiteljstvu. Svi oduzeti dokumenti dodani su materijalima spisa predmeta te su kasnije korišteni od strane tužiteljstva pred Okružnim sudom Basmanniy u Moskvi za potporu njihovim zahtjevima za produljenje pritvora podnositelja zahtjeva kao dokaz da je on planirao zastrašivati svjedoke optužbe. Podnositelj zahtjeva tvrdio je da je poruka napisana rukopisom gđe Artyukhove te da je napisana prije njezinog posjeta zatvoru, a ne za vrijeme njega. Ta bilješka glasi kako slijedi:

"- Kodirov [zatvorenik s kojim je podnositelj zahtjeva dijelio ćeliju]: očekuje drugi posjet odvjetnika Solovyeva;

- raditi na pitanju sankcija u svezi s povredom propisa o držanju u pritvoru SIZO (aktivni <-> pasivni oblici ponašanja (npr. štrajk glađu.);

- raditi na pitanju primanja novca za konzultantske naknade kod kupnje dionica od strane raznih društava koje se bave investicijskim djelatnostima;

- stručna analiza potpisa, raditi na ovom pitanju jer dostavljeni dokumenti nisu originali, već su fotokopije (stručna analiza fotokopija potpisa M.B.);

- raditi na pitanjima sa svjedocima Dondonovim, Vostrukhovim, Shaposhnikovim (ispitivanje 06.11.03 - prema okolnostima);

- u svezi sa sudjelovanjem u RTT-u Lebedev mora dati negativan (neodlučan) odgovor;

- ovlasti rukovoditelja Rosproma i Menatepa - pokazati opseg njihovih ovlasti, kako dolazi od unapređenja;

- provjerite svjedoke obrane (bivši menadžeri i uprava Rosproma, položaj Menatepa oko 100, suština svjedočenja

1) nepostojanje namjere;

2) nepostojanje uputa, savjetovati o metodama ulaganja i porezne aktivnosti;

Potrebno je raditi na svjedočenju svjedoka Fedorova, Shaposhnikova, Michaela Submera, poreznih ljudi;

Ostalo - provesti, putem zapadnih revizorskih društava i odvjetničkih društava, reviziju osobnog bogatstva u sljedećem kontekstu "Imam pravo na dohodak u skladu s odlukom savjeta sastanka dioničara. ... u predmetu ... "

137. Dana 4. prosinca 2003. drugi podnositelj zahtjeva sastao se s jednim od svojih odvjetnika g. Baruom. Prema navodima Vlade, zatvorski

službenik koji je nadzirao sastanak napomenuo je da je drugi podnositelj zahtjeva dao g. Baruu rukom napisanu bilješku koja nije bila dio nijednog "*postupovnog dokumenta*". G. Baru je poderao bilješku na komadiće i sakrio ih u džepu hlaća. Na kraju sastanka zatvorski službenik obavijestio je g. Barua da svi pisani prigovori i zahtjevi upućeni odvjetniku moraju prvo biti pregledani od strane uprave istražnog zatvora, a potom proslijeđeni odvjetniku u roku od tri dana. G. Baru zamoljen je da preda "*zabranjeni predmet*", ali on je to odbio. Zatvorski službenici zatim su pretražili odjeću g. Barua i otkrili komadiće bilješke. Ti komadići su zaplijenjeni.

138. Prema rukom pisanim objašnjenjima g. Barua istog dana, doista je u džepu imao komadiće bilješke koje je napisao tijekom sastanka sa svojim klijentom. Ti komadići zaplijenjeni su od strane zatvorskog službenika pozivomna članak 34. Zakona o pritvoru. Dana 5. prosinca 2003. uprava istražnog zatvora poslala je komadiće bilješke istražitelju. Ona je sadržavala rukom pisane nedorečene bilješke u kojima se spominju imena glavnog tužitelja g. Ustinova i njegovog zamjenika g. Biryukova, tiskovna kampanja u masovnim medijima, imena odvjetnika, reference na Europski sud, neke aluzije na trenutnu političku situaciju, itd.

139. Dana 11. ožujka 2004. oduzeti su dokumenti g. Shmidta, odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, kada je odlazio iz pritvorskog objekta nakon konzultacija s prvim podnositeljem zahtjeva. Inspektorica na prvoj kontrolnoj točki zatražila je da joj g. Shmidt preda na uvid prozirnu plastičnu mapu koju je nosio sa sobom. G. Shmidt je to odbio, objašnjavajući da je to njegova odvjetnički spis. Kao odgovor, inspektorica je prisilno oduzela njegove papire. Prema prvom podnositelju zahtjeva, zaplijenjeni dokument sastojao se od dva lista. Prvi list napisao je g. Simonov, šef Zaklade za zaštitu glasnosti. Napisan je rukopisom g. Simonova i predstavljao je grub nacrt predloženog pisma podrške podnositelju zahtjeva - to pismo objavljeno je nešto kasnije. Drugi list napisan je rukopisom g. Shmidta. Obje bilješke napisane su dosta vremena prije posjeta podnositelju zahtjeva 11. ožujka. Dana 13. ožujka 2004. g. Karimov, glavni istražitelj, pisao je g. Denisovu u Ministarstvu pravosuđa, navodeći da oduzeta bilješka "*sadrži uputu o protumjerama za istragu putem utjecanja na istragu preko masovnih medija*". G. Denisov zatim je 26. ožujka 2004. pisao šefu Glavne uprave Ministarstva pravosuđa, tražeći poduzimanje mjera protiv g. Shmidta. Dana 7. svibnja 2004. Glavna uprava Ministarstva pravosuđa pisala je odvjetničkoj komori u Sankt Peterburgu, tražeći pokretanje disciplinskog postupka protiv g. Shmidta zbog povrede profesionalne etike. G. Shmidt kasnije je oslobođen u disciplinskom postupku, u kojem je utvrđeno da je g. Shmidt imao pravo unijeti i iznijeti dokument iz istražnog zatvora te da je dokument pravno povlašten.

140. Vlada je dostavila izvješće g. Ms., službenika u istražnom zatvoru, od 15. srpnja 2010. U svom rukom pisanom iskazu svjedočio je da nije došlo ni do kakvog oduzimanja računala ili dokumenata odvjetnika drugog podnositelja zahtjeva. Slične pisane izjave dali su g. Sl., i g. Zkh., službenici u istražnom zatvoru.

4. Suđenje g. Shakhnovskom

141. Dana 5. veljače 2004. g. Shakhnovskiy osuđen je od strane Okružnog suda Meshchanskiy, kojim je predsjedala sutkinja Kolesnikova, za utaju poreza na dohodak. U tom postupku g. Shakhnovskiy nije se izjasnio krivim; međutim, naknadio je državi iznose nepodmirenih poreza i kazni kako ih je izračunala Porezna služba. Sutkinja mu je izrekla uvjetnu kaznu zatvora. .

142. Sutkinja Kolesnikova utvrdila je da je g. Shakhnovskiy namjerno uključio lažne podatke u svoje prijave poreza na dohodak, navodeći da je primao uplate od društva Status Services za određene "*konzultantske usluge*" iako je bio svjestan da je gore navedene iznose *de facto* primao za svoj rad u Yukosu (stranice 22.-23. presude). U prilog tim zaključcima sutkinja Kolesnikova se, *inter alia*, pozvala na interni dopis upućen prvom podnositelju zahtjeva, napisan od strane gđe Kantovich, jedne od djelatnica društva Yukos-Moskva, u ime g. Aleksanyana, tadašnjeg šefa pravnog službe Yukosa. U tom dopisu analizirane su različite metode smanjenja poreza, posebice shema "*individualnih poduzetnika*". Sutkinja se također pozvala na identične ugovore sklopljene između društva Status Services i drugih viših menadžera Yukosa, uključujući i drugog podnositelja zahtjeva, te na korporativne kreditne kartice na ime drugog podnositelja zahtjeva koje su mu poslane kao direktorudruštva Status Services i oduzete tijekom pretrage u Zhukovki 3. listopada 2003. godine.

5. Početak suđenja podnositeljima zahtjeva. Uvjeti u kojima su stranke iznijele svoje argumente

143. Dana 8. lipnja 2004. sutkinja Kolesnikova je odlučila da se u predmetu prvog podnositelja zahtjeva treba suditi zajedno s predmetima drugog podnositelja zahtjeva i g. Kraynova (direktora Volne, društva koje je u ime Menatepa sudjelovalo u privatizaciji Apatita). Nakon spajanja predmeta, prvi podnositelj zahtjeva dobio je kopiju spisa predmeta drugog podnositelja zahtjeva (165 svezaka). Drugi podnositelj zahtjeva primio je kopiju spisa predmeta prvog podnositelja zahtjeva (227 svezaka). Predmet je time sadržavao sveukupno 392 sveska na početku suđenja. Poslije toga odvjetnički timovi podnositelja zahtjeva su izradili kopije tih spisa predmeta za vlastitu uporabu.

144. Raspravni sud u zajedničkom predmetu je odlučivao u vijeću od tri suca: gđe Kolesnikove (predsjednice vijeća, profesionalne sutkinje), gđe Klinkove i gđe Maksimove (članica vijeća, neprofesionalnih sutkinja). Sudu je pomagalo sedam zapisničara koji su vodili sažeti zapisnik rasprave. Doslovni zapisnik nije se vodio; međutim, obrana je tijekom suđenja snimala audio zapis. Tužiteljstvo su zastupali g. Shokhin i g. Arkhipov. Zajednički tim obrane uključivao je g. Aleksanyana, g. Barua, g. Drela, g. Gridneva, g. Krasnova, gđu Liptzer, gđu Lvovu, g. Mkrtycheva, gđu Moskalenko, g. Padvu, g. Rivkina, g. Shmidta (koji je umro 2012. godine) te nekoliko drugih.

145. Rasprave su bile javna. Održavale su se u sudnici u koju je, prema podnositeljima zahtjeva, moglo stati do trideset ljudi. Obrana je podnijela zahtjev da se predmet sasluša u većoj sudnici, ali sud nije odgovorio. Obrana je dalje zatražila da se suđenje prenosi na televiziji ili da se snima

audio zapis suđenja. Međutim, nikakav vanjski medijski prijenos rasprave nije bio dopušten. Nekoliko novinara bilo je prisutno u sudnici.

146. Dana 16. lipnja 2004. sud je održao prvo ročište, koje je odmah odgođeno zbog bolesti jednog od branitelja.

147. Dana 23. lipnja 2004., na drugoj raspravi, prvi podnositelj zahtjeva zatražio je od suda da mu odobri više vremena za proučavanje materijala u spisu predmetu drugog podnositelja zahtjeva. Taj zahtjev podržali su branitelji prvog podnositelja zahtjeva koji su naveli da im je također potrebno više vremena. Obrana je tvrdila da im je potrebno još barem mjesec dana kako bi se bolje upoznali s dodatnim materijalima predmeta. Sud je obrani dao vremena do 12. srpnja 2004.

148. Dana 12. srpnja 2004. gđa Moskalenko (jedna od branitelja prvog podnositelja zahtjeva) prigovorila je sudu da je odobreno vrijeme nedostatno. Navela je da je u vremenu dodijeljenom od strane suda uspjela proučiti samo 72 sveska kaznenog predmeta drugog podnositelja zahtjeva. Okružni sud Meshchanskiy odbio je dati više vremena.

149. Prije nego što je tužiteljstvo počelo iznositi svoje argumente, sud je raspravio o rasporedu budućeg suđenja. Sud je naveo da će rasprave počinjati u 11 sati i da sud neće zasjedati srijedom te će na taj način pomoći strankama u pripremi za suđenje. Taj raspored trajao je tijekom prve faze suđenja, kada je tužiteljstvo iznosilo svoje argumente (srpanj – studeni 2004. godine).

150. Dva podnositelja zahtjeva bila su smještena na optuženičku klupu s rešetkama nalik metalnom kavezu uz koji je stražarila naoružana pratnja. Treći suoptuženik, g. Kraynov, koji nije bio u pritvoru, imao je svoje mjesto u sudnici izvan kaveza. Podnositelji zahtjeva mogli su komunicirati s braniteljima kroz rešetke. Razgovori su uvijek bili unutar područja sluha službenika pratnje, a ponekad i tužitelja, a službenici pratnje sprječavali su razmjenu bilo kakvih dokumenata između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika.

151. Dana 23. kolovoza 2004. branitelji su prigovorili sudu da ne mogu optuženicima pokazivati materijale predmeta u sudnici te da ne mogu s njima razgovarati o predmetu u povjerenju. Službenici pratnje tražili su od odvjetnika da ne prilaze bliže od 50 cm kavezu u kojem su podnositelji zahtjeva bili zatvoreni. G. Padva, glavni odvjetnik prvog podnositelja zahtjeva, objasnio je da mora govoriti vrlo glasno kako bi ga njegov klijent mogao čuti na toj udaljenosti. Prvi podnositelj zahtjeva, sa svoje strane, zatražio je od suda da mu se pokažu upute i pravila kojima je određena ta udaljenost i kojima su, općenito, definirani uvjeti komunikacije između optuženika i njegovog odvjetnika u sudnici. Tužitelj je odgovorio da optuženici trebaju riješiti to pitanje ne sa sućem, već s upravom istražnog zatvora ili službe pratnje. Sutkinja Kolesnikova tada je objasnila strankama da se ne protivi njihovom komuniciranju tijekom stanki. Međutim, prema njezinim riječima, pitanje razmjene dokumenata između branitelja i podnositelja zahtjeva nije spadalo u nadležnost suda; optuženici su bili pritvoreni i sva pitanja vezana uz razmjenu dokumenata bila su u nadležnosti odgovarajuće ustanove, konkretno, službe pratnje, te su regulirana internim pravilima. Ako je razmjenjena dokumenata u skladu s tim pravilima, sud joj se neće protivio.

152. Na raspravi 26. kolovoza 2004. g. Padva ponovno je zatražio od suda dopuštenje da pokaže dokumente svom klijentu. Složio se da će predati sucu sve dokumente koje pokaže svom klijentu. Prema njegovim riječima, uprava istražnog zatvora nije se protivila takvom načinu komunikacije, pod uvjetom da zadovoljava uvjete sutkinje. Sutkinja je provjerila tu informaciju s glavnim službenikom pratnje, a zatim je odlučila da će sud pregledavati sve dokumente koje branitelji budu htjeli pokazati svojim klijentima. G. Padva složio se da će u slučaju da ti dokumente postoje u računalnom obliku ispisati koji i prethodno ih pokazati sudu.

153. Dana 27. kolovoza 2004. branitelji su još jednom prigovorili da nije moguće učinkovito komunicirati s podnositeljima zahtjeva tijekom ispitivanja svjedoka, ističući da će suđenje vrlo sporo napredovati bude li dolazilo do stanki svaki put kada trebaju raspravljati s podnositeljima zahtjeva o nekom pitanju tijekom rasprave. Sud je odgovorio tvrdeći da je razgovor s podnositeljima zahtjeva o bilo kakvim pitanjima moguć samo tijekom stanke.

154. Dana 31. kolovoza 2004. prvi podnositelj zahtjeva osobno je prigovorio sudu zbog poteškoća s kojima se suočava. Objasnio je da je njegovim odvjetnicima u početku bilo dopušteno da stoje oko 50 centimetara od njegovog kaveza, ali se ta situacija promijenila i sada su morali stajati na udaljenosti od otprilike jednog metra, a dodatni stražari nedavno su postavljeni između odvjetnika i kaveza. Podnositelj zahtjeva objasnio je da tada nije mogao voditi bilo kakve povjerljive rasprave s odvjetnicima dok su u sudnici. Kao odgovor, šef stražara koji su pratili podnositelje pozvao se na "*plan sigurnosti*" koji je zahtijevao takav raspored.

155. Tijekom sljedećih mjeseci obrana je podnijela nekoliko zahtjeva tražeći olakšavanje kontakta s podnositeljima zahtjeva u sudnici, no sud je odbio promijeniti sigurnosne mjere. Tako je u tri navrata (28. prosinca 2004., 14. veljače 2005. i 15. veljače 2005.) prvi podnositelj zahtjeva pripremio nacrt pisanog iskaza. Njegovi odvjetnici su svaki put mogli pregledati iskaz tek nakon što je sud pregledao nacрте.

156. Dana 28. rujna 2004. gđa Leutheusser-Schnarrenberger, posebna izvjestiteljica koju je imenovala Parlamentarna skupština Vijeća Europe, posjetila je Okružni sud Meshchanskiy. Od suda je zatražila, putem odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, dopuštenje da razgovara s prvim podnositeljem zahtjeva. Međutim, sud je odbio dati dopuštenje.

157. U studenom 2004. godine sud je prešao na ispitivanje dokaza obrane. Dana 11. studenoga 2004. sud je promijenio svoj raspored rada te je odlučio da će rasprave počinjati u 09:30 umjesto u 11:00 sati. Kao posljedica toga, produljilo se vrijeme koje su podnositelji zahtjeva provodili na sudu.

158. Krajem 2004. godine raspored suđenja opet se promijenio. Dana 31. prosinca 2004. sud Meshchanskiy je odlučio da se srijeda više neće smatrati vanraspravnim danom. Dana 18. siječnja 2005. obrana je pokušala ishoditi da srijeda bude vanraspravni dan, no taj zahtjev je odbijen. Međutim, sutkinja je objasnila strankama da mogu u bilo kojem trenutku

zatražiti stanku. Obrana je uspješno iskoristila tu priliku najmanje dva puta: 25. siječnja i 22. veljače 2005.

159. Dana 9. ožujka 2005. branitelji su podnijeli zahtjev za izuzećem sudaca temeljem činjenice da su njihove odluke do tada bile u suprotnosti s ruskim i međunarodnim pravom. Pozvali su se na jednostrano postupanje s dokazima, ozbiljno ograničenje kontakta između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika, nepošteno uskraćivanje dostatnog vremena za pripremu, itd. Taj zahtjev je odbijen.

6. Stajalište obrane o nekim točkama optužbe

160. Podnositelji zahtjeva izjavili su kako se ne smatraju krivima. Branitelji su tvrdili, kao prvo, da je cijeli predmet politički motiviran i da je UGT postupao u zloj namjeri. Nadalje, osporili su zakonitost dokaza na koje se oslanjalo tužiteljstvo, osobito u svezi s dokumentima koji su oduzeti tijekom pretraga u Zhukovki, ureda g. Drela i kuće drugog podnositelja zahtjeva 2003. godine.

161. Glede optužbi zbog utaje poreza na dobit u svezi s trgovačkim društvima u Lesnoyu, podnositelji zahtjeva su tvrdili da nisu imali nikakve veze s tim društvima, da za njih nikada nisu čuli, da nisu upravljali njihovim poslovanjem niti su sudjelovali u njihovom osnivanju.

162. Alternativno, obrana je tvrdila da su trgovačka društva sve porezne olakšice dobila na zakonit način, da je zakon u to vrijeme dopuštao plaćanje poreza mjenicama, te da su sve mjenice na kraju plaćene, tako da državni proračun nije pretrpio nikakve gubitke. Čak i ako su se neke od financijskih operacija opisanih u optužnici i pripisanih podnositeljima zahtjeva dogodile, one nisu predstavljale kaznena djela. Zakon koji se primjenjivao u relevantno vrijeme smatrao je takvu financijsku praksu posve zakonitom ili ju je u najmanju ruku tolerirao. Obrana je tražila da se priloži velik broj dokumenata, stručnih mišljenja i iskaza svjedoka u prilog tim tvrdnjama.

163. Što se tiče optužbe za utaju poreza na dohodak, prvi podnositelj zahtjeva tvrdio je da je pružao usluge društvima Status Services i Hinchley; međutim, odbio je pružiti više pojedinosti o ovom pitanju, pozivajući se na svoje pravo na šutnju iz članka 51. Ustava. Nije dao pojedinosti koje se odnose na sklapanje ugovora o pružanju uslugama s ova dva društva i nije objasnio kada je i gdje točno njima pružao usluge. Drugi podnositelj zahtjeva dao je sličan iskaz. Pored toga, on je osporio navode tužiteljstva da je bio glavni direktor društva Status Services. Na suđenju je prvi podnositelj zahtjeva svjedočio da je odlučio pribaviti licencu i postati samozaposleni poduzetnik prema savjetu svojih odvjetnika.

7. Izvođenje dokaza od strane tužiteljstva

(a) Pisana stručna mišljenja

164. Tužiteljstvo se oslanjalo na stručne dokaze koji se na razne načine bave analizom poslovnih transakcija koje uključuju podnositelje zahtjeva i društva povezana s njima te plaćanja poreza i porezne postupke u relevantno vrijeme. Stručnjake za tužiteljstvo imenovao je istražitelj na

početku istrage, a njihova pisana izvješća dostavljena su Okružnom sudu Meshchanskiy zajedno s optužnicom.

165. Tako su g. Yeloyan i g. Kuprianov pripremili ukupno tri izvješća: prvo izvješće bavi se procjenom neto dobiti Apatita od prodaje koncentrata apatita u razdoblju od 2000. do 2002. godine i od siječnja do rujna 2002. godine (vidi par. 68. ove presude); drugo izvješće odnosi se na optužbu za utaju poreza na dohodak protiv prvog podnositelja zahtjeva, a treće izvješće odnosi se na optužbu za utaju poreza na dohodak protiv drugog podnositelja zahtjeva.

166. G. Ivanov, g. Kuvaldin, g. Melnikov i g. Shkolnikov su izradili stručno izvješće o procjeni vrijednosti paketa od 20 posto dionica Apatita na dan 1. srpnja 1994. i 1. listopada 2002.

167. G. Dumnov, g. Krotov, g. Khanzhyan i g. Semago su izradili stručno izvješće o materijalu koji je preuzet s poslužitelja računala koje je oduzeto u Zhukovki u listopadu 2003. godine.

168. Dana 27. prosinca 2004. obrana je podnijela zahtjev da se izjava g. Prokofieva, koji je bio na poslovnom putu u Ujedinjenom Kraljevstvu, ovjerena i s *apostilom* priloži spisu predmeta. Taj svjedok je ispitan tijekom istrage, a njegovo ime je bilo uključeno u popis svjedoka optužbe. Sud je odbio taj zahtjev uz obrazloženje da on predstavlja zahtjev za pravnom pomoći. Nakon nekog vremena obrana je zatražila od suda da pošalje zahtjev za pravnom pomoći u Ujedinjeno Kraljevstvo, pri čemu bi g. Prokofiev mogao biti ispitan u Ujedinjenom Kraljevstvu. Ponovno, taj zahtjev je odbijen.

169. Dana 30. prosinca 2004. obrana je osporila zaključke g. Yeloyana i g. Kuprianova, oslanjajući se na sljedeće tvrdnje. U odnosu na izvješće o Apatitu, ti stručnjaci morali su proučiti veliku količinu dokumenata na više od 4000 stranica, a ipak su bili u stanju dovršiti izvješće u roku od dva dana nakon što ih je UGT imenovao. Štoviše, izvješće je izrađeno u prostorijama UGT-a, što je potaknulo dodatna pitanja o nepristranosti stručnjaka.

170. Obrana je podnijela tri zahtjeva da se g. Yeloyan i g. Kuprianov pozovu da daju usmeni iskaz: 11. siječnja 2005., 21. siječnja 2005. i 9. ožujka 2005. Konkretno, 11. siječnja 2005. g. Rivkin, branitelj drugog podnositelja zahtjeva, tvrdio je da obrana želi unakrsno ispitati dva stručnjaka o forenzičkim računovodstvenim metodama koje su koristili u svojim izvješćima, utvrditi koje su izvorne materijale koristili u izradi svojih izvješća te ih ispitati o njihovim zaključcima. Slične zahtjeve podnijeli su 21. siječnja i 9. ožujka 2005. godine. Branitelji su inzistirali da bi im, radi osiguranja jednakosti oružja, trebalo biti dopušteno ispitati dva stručnjaka isto kao što je i UGT mogao postavljati pitanja stručnjacima kada su izrađivali svoja izvješća. U sva tri navrata sud je odbio odobriti zahtjeve obrane. Dana 9. ožujka 2005. sud je odlučio kako nema osnova za osobno ispitivanje sudskih vještaka; sud je objasnio da će sud izvanraspravno ocijeniti izvješća stručnjaka kada bude vijećao o presudi.

171. Dana 1. ožujka 2005. obrana je zatražila od suda da pozove g. Shulgina, zamjenika šefa Federalne porezne službe, kako bi dao iskaz na sudu. G. Shulgin je bio ispitan tijekom preliminarne istrage te je u početku bio uključen u popis svjedoka optužbe. Taj zahtjev bio je posljedica odluke

suda da prihvati pismo g. Shulgina u kojem se nastoji diskreditirati stručnjaka obrane g. Shchekina (sud u presudi navodi pismo g. Shulgina kao jedan od razloga zašto iskaz g. Shchekina nije prihvaćen). Nadalje, g. Shulgin ranije je poništio poreznu reviziju jer nije uzela u obzir direktivu Ministarstva pravosuđa i Ministarstva poreza prema kojoj su se mjenice mogle prihvatiti u 1999. godini. Njegov iskaz stoga je predstavljao bit optužbe za utaju poreza na dobit. Sud je odbio zahtjev obrane navodeći da g. Shulgin ne može dati svjedočiti jer je on zastupnik građanskog tužitelja (Federalne porezne službe) u predmetu.

(b) Ostali dokumentirani dokazi

172. U prilog optužbama tužiteljstvo je također navelo veliki broj dokumenata: izvješća porezne inspekcije, internu prepisku između društava povezanih s Yukosom, naloge za bankovne prijenose, osnivačke akte društava, itd. Obrana je tvrdila da bi znatan dio pisanih dokaza podnesenih od strane tužiteljstva trebao biti izuzet iz spisa predmeta jer je dobiven nezakonito ili sadrži ozbiljne nedosljednosti. Sud je odbio sve zahtjeve obrane za izuzimanje dokaza, ili tijekom suđenja ili u presudi.

173. Primjerice, na raspravi 12. siječnja 2005. obrana je zatražila od suda da izuzme dokaze pribavljene pretragama u Zhukovki 3. i 9. listopada 2003. Obrana je tvrdila da su pretrage bile provedene u takvom metežu da dotične osobe i svjedoci nisu mogli nadgledati postupke istražnog tima. Primjerice, pretrage su se provodile istovremeno na tri etaže u poslovnoj zgradi. Istražitelji koji su sudjelovali u pretragama išli su iz jedne sobe u drugu, napuštajući prostor i vraćajući se. Jednoga od svjedoka pretrage, g. Moiseyeva, istražitelji su stalno zvali da izađe iz ureda. Dokumenti oduzeti iz ureda g. Dubova nisu pokazani svjedocima u trenutku oduzimanja, već tek kada su se svjedoci vratili u sobu. Članovi istražnog tima neprestano su donosili neidentificirane spise dokumenata u prostorije u kojima se provodila pretraga.

174. Obrana je nadalje istaknula da su pretraženi uredi g. Dubova, člana Dume. Prema obrani, tužiteljstvo nije pribavilo prethodno odobrenje od Dume i Vrhovnog suda, kao što je potrebno u takvim slučajevima. Obrana je dalje tvrdila da su istražitelji znali čije urede pretražuju; na vratima se nalazio znak koji je jasno ukazivao da uredi pripadaju g. Dubovu. Sud je saslušao dvije svjedokinje, gđu Ardatovu i gđu Morozovu, čistačice u poslovnoj zgradi u Zhukovki, koje su potvrdile činjenice na koje se pozvala obrana.

175. Na raspravi 17. siječnja 2005. obrana je također zatražila od suda da izuzme dokumente pribavljene pretragom ureda g. Drela u Zhukovki 9. listopada 2003.. U to je vrijeme g. Drel bio glavni zastupnik drugog podnositelja zahtjeva u kaznenom postupku. On je također zastupao prvog podnositelja zahtjeva i prisustvovao je sastanku prvog podnositelja zahtjeva s predstavnicima UGT-a 5. srpnja 2003., kada je on ispitan kao svjedok u kaznenom predmetu protiv drugog podnositelja zahtjeva. Tužiteljstvo nije moglo ne biti svjesno da pretražuje urede odvjetnika. Unatoč posebnom statusu g. Drela, tužiteljstvo nije pribavilo posebno odobrenje potrebno prema zakonu. Sud je saslušao svjedoka, g. Rakhmankulova, koji je bio prisutan u prostorijama odvjetničkog društva

ALM Feldmans tijekom pretrage. On je svjedočio da istražitelji g. Drelu nisu omogućili pristup njegovom uredu tijekom pretrage. Nadalje, gđi Pschenichnayi, odvjetnici poduzeća GLM Management Services S.A., nije dopušteno da bude prisutna tijekom pretrage.

176. Konačno, obrana je istaknula da su pretrage 3. i 9. listopada 2003. u Zhukovki provedene temeljem jednog naloga za pretragu od 3. listopada 2003., što je protiv zakona. Tvrdila je da ZKP (*Kazneni zakon Ruske Federacije*) zahtijeva poseban nalog za pretragu za svaku pojedinu pretragu. Nadalje, neki od dokumenata oduzetih tijekom tih pretraga pregledani su od strane istražitelja i dodani spisu predmeta tek nekoliko mjeseci kasnije. Konačno, obrana je navela razne neformalne izraze i nedosljednosti u izvješćima o pretrazi i oduzimanju dokumenata.

177. Na temelju gore navedenih tvrdnji, obrana je zatražila od Okružnog suda da izuzme te materijale iz spisa predmeta. Sud je odbacio prigovore kao preuranjene. Nakon toga je Okružni sud odbio prigovore obrane u presudi (vidi odjeljak 9. (a) u nastavku, par. 241. et seq).

178. Dana 21. siječnja 2005. obrana je zatražila izuzimanje materijala oduzetih u srpnju i kolovozu 2003. godine tijekom više pretraga prostorija banke Menatep Sankt-Peterburg. Tužiteljstvo je tvrdilo da su te pretrage bile odobren od strane zamjenika glavnog tužitelja 8. srpnja 2003. Međutim, obrana je tvrdila da je samo jedna pretraga bilo odobreno tim nalogom za pretragu, a ne nekoliko uzastopnih pretraga. Iz istog razloga, obrana je zatražila izuzimanje dokaza oduzetih tijekom pretrage banke Trust Investment Bank 11. studenoga 2003. Nadalje, obrana je navela razne nedosljednosti u izvješćima o pretrazi.

179. Istoga dana obrana je zatražila izuzimanje dokumenata oduzetih tijekom pretraga banke Trust Investment Bank 11. studenoga 2003. i u Poreznog inspektorata br. 5 dana 5. i 16. prosinca 2003. Tako je, prema mišljenju obrane, oduzimanje dokumenta od Porezne službe bilo nezakonito jer istražitelj nije pribavio prethodno odobrenje tužitelja kako je propisano zakonom, s obzirom na to da je bilo očito da je istražitelj oduzeo od inspektorata dokumente koji sadrže "*poreznu tajnu*".

180. Istoga dana obrana je također zatražila izuzimanje materijala pribavljenih tijekom pretrage u prostorijama društva Russkiye Investory 29. srpnja 2003. Prema obrani, pretraga je započela u 14:20; međutim, pisana bilješka na izvješću o pretrazi potvrdila je da je istražitelj pregledavao oduzete dokumente već od 09:15.

181. Dana 8. veljače i 10. ožujka 2005. obrana je zatražila od suda da izuzme dokaze dobivene iz računala oduzetog tijekom pretraga u Zhukovki 9. listopada 2003., to jest, ispise računalnih datoteka. Obrana je navela razne nedosljednosti u optužnici, na popisu datoteka izvađenih iz računala i sl.; nadalje, kritizirala je metode koje je tužiteljstvo koristilo za izvlačenje podataka s tvrdih diskova tih računala. Konkretno, 22. ožujka 2005. g. Dumnov je potvrdio sudu da su elektroničke datoteke s tvrdih diskova oduzetih tijekom pretraga 9. listopada 2003. kopirane na diskove "*za višekratno upisivanje i reprodukciju*" od strane UGT-a i proslijeđene stručnjacima, a da nisu propisno zapečaćene. Nadalje, svjedoci koji su bili prisutni kad su diskovi pregledani od strane stručnjaka UGT-a također su sudjelovali u još četiri istražne radnje, što je izazvalo sumnju u njihovu

neovisnost. Prilikom pregledavanja tvrdih diskova, istražitelji su otkrili 4.939 datoteka više nego na diskovima koje su pregledali stručnjaci. Bilo je nedosljednosti u dokumentima u kojima su zabilježene pojedinosti o oduzetim materijalima. Sud je odbacio prigovore obrane na dokaze, uz obrazloženje da su ti prigovori preuranjeni.

182. Dana 10. ožujka 2005. obrana je osporila dokaze pribavljen pretragom u Fondu za državno vlasništvo u Murmansku 8. srpnja 2003. Obrana je istaknula da izvješće o pretrazi sadrži određene nedosljednosti o tome gdje i kada je pretraživanje provedeno.

183. U više navrata obrana je zatražila od Okružnog suda da ne prihvati dokumente optužbe – naročito jer su dokumenti bili nečitki, nisu bili ovjereni, nisu prevedeni sa stranih jezika ili nisu ispunjavali zakonske uvjete. Primjerice, 18. veljače 2005. Tužitelj je zatražio da se prilože tri dokumenta, od kojih niti jedan nije zadovoljavao propisane uvjete za potpis, pečat ili službeno zaglavlje. Obrana je prigovorila dodavanju tih dokumenata u spis predmeta, ali sud je odbio taj prigovor te su dokumenti prihvaćeni.

(c) Ispitivanje svjedoka optužbe

184. U optužnici je tužiteljstvo naznačilo da se oslanja na oko 240 svjedoka. Od toga, 83 svjedoka su ispitana na sudu. Od njih, zapisnici obavijesnih razgovora s 32 svjedoka naknadno su pročitani na zahtjev tužiteljstva, uz njihove usmene iskaze. Tako je tužiteljstvo inzistiralo na čitanju iskaza g. Shchaveleva, g. Pozdnyakova, gđe Rashine, g. Gidaspova, g. Vostrukhova, g. Dobrovolskog, gđe Kuchinskaye, g. Anilionisa i mnogih drugih.

185. Dana 13. rujna 2004. obrana je prigovorila praksi čitanja zapisnika o ispitivanja svjedoka u preliminarnoj fazi istrage. Obrana je tvrdila da je to moguće samo ako postoje bitne razlike između iskaza svjedoka na raspravi i iskaza tijekom preliminarne istrage. Međutim, tužiteljstvo nije dokazalo postojanje bilo kakvih razlika. Nadalje, obrana je tvrdila da je sâm sud stavio pritisak na svjedoke g. Schaveleva, g. Krasnoperova i druge, tražeći da potvrde svoja ranija svjedočenja pred istražiteljima UGT-a. Okružni sud Meshchanskiy nije prihvatio prigovore obrane.

186. Dana 14. rujna 2004. gđa Antipina je ispitana pred sudom. Otpuštena je prije završetka ispitivanja. Istoga dana pozvao ju istražitelj UGT-a je i ispitivao u prostorijama UGT-u. Dana 23. rujna 2004. gđa Antipina ponovno je ispitana pred sudom. Tužitelj joj je postavio ista pitanja kao i ona koja joj je postavio istražitelj devet dana ranije.

187. Dana 30. rujna 2004. g. Lipatnikov je svjedočio da ga je prije davanja iskaza istražitelju UGT-a posjetio službenik Federalne službe sigurnosti (FSB) koji mu je rekao što treba reći.

188. Dana 30. rujna 2004. obrana je podnijela novi prigovor zbog prakse čitanja pismenih iskaza svjedoka optužbe i traženja svjedoka da potvrde te iskaze. Sud je odbio taj prigovor.

189. Dana 4. listopada 2004. sud je ispitao g. Abramova. Na raspravi je svjedočio, *inter alia*, da su se samo neki od njegovih odgovora nalaze u zapisniku njegovog ispitivanja od strane istražitelja UGT-a.

190. Dana 11. listopada 2004. g. Klassen je svjedočio je da mu je istražitelj postavljao sugestivna pitanja i da zapisnik njegovog svjedočenja nije u potpunosti točan. Prema podnositeljima zahtjeva, ta napomena g. Klassena kasnije je izostavljena iz zapisnika suđenja iako je zabilježena na audio zapisu od strane obrane, a relevantne snimke dostavljene su sudu.

191. Dana 15. listopada 2004. istražitelji UGT-a su pozvali i ispitali g. Kobzara . Od njega se tražilo da potpiše pisanu izjavu da neće nikome otkriti sadržaj tog razgovora. Istoga dana je svjedočio pred sudom.

192. Dana 18. listopada 2004. UGT-a su je ispitao g. A. Ustinova. Sljedećeg dana g. A. Ustinov svjedočio je pred sudom o istim događajima.

193. Dana 14. ožujka 2005. tužiteljstvo je podnijelo prijedlog za čitanje pismenih iskaza svjedoka g. Petrauskasa, g. Stankeviciusa, g. Surme i g. Ryseva pozivom na činjenicu da su oni strani državljani koji se odbijaju pojaviti pred sudom. Obrana je prigovorila čitanju njihovih iskaza jer nijedan od tih svjedoka nije zapravo bio ispitan u svezi s kaznenim predmetom br. 18/41-03. Oni su bili ispitan u svezi s drugim kaznenim predmetom koji nije bio predmet suđenja Okružnog suda Meshchanskiy. Raspravni sud je odbio prigovore obrane i dopustio čitanje iskaza. Kasnije se Okružni sud Meshchanskiy pozvao na njihove iskaze u svojoj presudi (stranice 265. i 271.-272. presude). Na raspravi 17. ožujka 2005. tužiteljstvo je podnijelo zahtjev za čitanjem iskaza g. Kartashova, g. Spiricheva i gđe Karaseve te predložilo da se kao dokaza prihvati nalog za podnošenje kaznene prijave protiv svakog od njih. Tužiteljstvo je izjavilo da taj zahtjev podnosi temeljem članka 281. Zakona o kaznenom postupku Ruske Federacije. Obrana je prigovorila tom prijedlogu jer ni iskazi optuženih pojedinaca ni odluke da ih se optuži nisu ulazile u domašaj i opseg onih dokaza koji se mogu čitati definiranih člankom 281. Zakona o kaznenom postupku Ruske Federacije. Okružni sud Meshchanskiy je odbio prigovore obrane i dopustio prijedlog optužbe. Okružni sud Meshchanskiy kasnije se pozvao na ove iskaze u svojoj presudi (stranice 501., 502.-503. i 521. presude).

194. Dana 1. ožujka 2005. obrana je ponovno zatražila od suda da pozove g. Shulgina, zamjenika šefa Federalne porezne službe, kako bi dao iskaz. Glede svojstva tog svjedoka, podnositelji zahtjeva izjavili su da će g. Shulgin sâm objasniti u kojem svojstvu će govoriti. Dana 1. ožujka 2005. sud je odbio pozvati g. Shulgina. Sud se pozvao na članak 56. Zakona o kaznenom postupku kojim se pojam "svjedoka" definira kao "*osoba koja zna informacije od značaja za ispitivanje predmeta*". Sud se također pozvao na članke 44. i 45. Zakona o kaznenom postupku kojima je propisano da zastupnik oštećenika tužitelja u kaznenom postupku ima pravo dati iskaz , ali nije obavezan to učiniti.

(d) Materijali koji su navodno bili u posjedu UGT-a, ali nisu dani na uvid obrani

195. Dana 30. rujna 2004. obrana drugog podnositelja zahtjeva podnijela je prijedlog u kojem je zatražila sud da od državnih tužitelja zatraži da objasne razloga nestanka korporativnih kartica *American Expressa* iz spisa predmeta, da poduzmu mjere kako bi pribavili te kartice i da ih dodaju materijalima predmeta; te da predoče sudu dokumente

temeljem kojih je UGT zaključio da je drugi podnositelj zahtjeva navodno bio direktor društva Status Services. Dana 11. listopada 2004. obrana drugog podnositelja zahtjeva podnijela je prijedlog tražeći da se spis kaznenog predmeta protiv g. Shakhnovskog izvadi iz arhive Okružnog suda Meshchanskiy kako bi se u njemu pronašle korporativne kartice American Expressa temeljem kojih je UGT zaključio da je drugi podnositelj zahtjeva navodno bio direktor društva Status Services, kao i ostale dokumente u svezi s djelatnošću podnositelja zahtjeva kao poreznog obveznika. Nakon vađenja spisa, drugi podnositelj zahtjeva je naveo kako će zatražiti da se izvornici ili ovjerene preslike iz spisa predmeta Shakhnovskiy dodaju u njegov spis predmeta.

196. Dana 27. prosinca 2004. obrana je podnijela zahtjev da tužiteljstvo objavi prepisku između UGT-a i predsjedničke administracije koja se odnosi na predsjedničku istragu prodaje 20 posto dionica Apatita u prosincu 2003. godine. Tužiteljstvo je prigovorilo, tvrdeći da su, prije svega, ti dokumenti nevažni te da ih je obrana, ako je znala da takvi dokumenti postoje, trebala zatražiti od nadležnih vlasti. Zahtjev je odbijen od strane suda. U svim slučajevima, izuzev jednog, zahtjevi su odbijeni bez danog obrazloženja.

197. Dana 28. siječnja 2005. obrana je tražila objavljivanje daljnjih materijala u svezi sa stjecanjem Apatita. Zatražena su dva pisma: jedno je bilo pismo UGT-a Ruskom fondu za federalno vlasništvo (RFFI) od 1. ožujka 1999., a drugo je bilo pismo pomoćnika UGT-a g. Fomicheva dioničkom društvu Akron od siječnja 2003. godine. Ta se pisma spominju u spisu predmeta, ali nisu dodana u spis. Ta pisma također su potvrdila da je bilo kakav spor u pogledu stjecanja paketa od 20 posto dionica Apatita otvorio pitanja isključivo građanske, a ne kaznene odgovornosti. Branitelji su tražili objavljivanje izravno od UGT-a. Voditelj Odjela za nadzor u UGT-u g. Azarchenkov odgovorio je da *"sve dokumente potrebne za ostvarenje obrane može zatražiti sud nakon pribavljenog mišljenja stranaka i odobravanja odgovarajuće molbe"*. Sud je odbio zahtjev, navodeći da ne može vidjeti nikakve razloge zbog kojih bi prijedlog trebao biti odobren.

198. Dana 9. ožujka 2005. branitelji su zatražili objavljivanje stručnog izvješća koje je navodno naručeno od strane tužiteljstva u kontekstu kaznene istrage aktivnosti gradske uprave Lesnoya (predmet koji je bio zatvoren 2002. godine). Obrani je bilo nejasno je li to izvješće (spomenuto u nekim dokumentima UGT-a, to jest, u odluci da se ponovno otvori predmet od 18. srpnja 2003.) bilo isti dokument kao i studija pripremljena od strane UBRAS-a na zahtjev gradske uprave Lesnoya (vidi par. 30. ove presude) čiji primjerak je bio u posjedu g. Bochka i koju je obrana ranije dostavila sudu (vidi par. 214. u nastavku). Tužiteljstvo je prigovorilo objavljivanju stručnog izvješća, tvrdeći kako sud nema ovlasti naložiti objavljivanje. Dana 9. ožujka 2005. sud je odlučio da obrana nije navela koji se pravni i ekonomski uvid može dobiti iz materijala kaznenog predmeta iz 2002. godine. Nadalje, sud je naveo da je zatraženo vještačenje provedeno u kontekstu kaznenog postupka koji je još uvijek bio u fazi preliminarne istrage.

8. Izvođenje dokaza od strane obrane

(a) "Vještačenje" i drugi materijali priloženi spisu predmeta, ali naknadno odbačeni kao nedopušteni

199. Obrana je sudu dostavila pisana mišljenja nekoliko stručnjaka u području oporezivanja, financijskog prava i računovodstva. Konkretno, dostavljena su izvješća g. Shchekina (profesora na Moskovskom državnom sveučilištu), g. Semenova (profesora poreznog prava na Moskovskom državnom sveučilištu), gđe Petrove (ovlaštene revizorice od 1994. godine, profesorice na Moskovskom državnom sveučilištu i glavne direktorice revizorskog društva Expertaduit), g. Grechishkina (direktora revizorskog društva Audit-Premier Limited) i g. Lubenchenka (bivšeg ravnatelja Pravnog odjela, a potom šefa Ruske središnje banke, profesora prava na Moskovskom državnom sveučilištu).

200. G. Shchekin je izradio dva izvješća: jedno koje se odnosi na optužbu za utaju poreza na dohodak i drugo u svezi s optužbom za utaju poreza na dobit. Oba izvješća pribavljena su od strane obrane 10. siječnja 2005. U svom izvješću o optužbi za utaju poreza na dobit, g. Shchekin objasnio je da je plaćanje mjenicama bilo uobičajena i prihvaćena praksa za plaćanje poreza 1999. godine; on se posebice oslanjao na pismo ministra financija i prvog zamjenika ministra za poreze iz prosinca 1999. godine te na odluku Federalnog trgovačkog suda od 24. prosinca 2001. G. Shchekin dalje je objasnio da su trgovačka društva sklopila zakonite sporazume s lokalnom upravom za plaćanje poreza putem mjenica. G. Shchekin također je objasnio da, prema njegovom mišljenju, nije bilo osnova za karakteriziranje trgovačkih društava kao fiktivnih društava. On je naveo da je pitanje gdje su se proizvodili i čuvali naftni derivati kojima su ta društva e trgovale nebitno za odobravanje poreznih olakšica tim društvima. U prilog tome naveo je odluku Federalnog trgovačkog suda za Sjeverozapadni okrug, koji je u presudi od 5. lipnja 2002. u predmetu br. A42-6604/00-15-818/01 odobravanje poreznih olakšica u sličnoj situaciji smatrao zakonitim.

201. G. Semenov je u svom izvješću od 7. travnja 2004. analizirao relevantne propise i zaključio da porezne vlasti nisu mogle retroaktivno poništiti porezne olakšice dogovorene s vlastima. On se pozvao na sudsku praksu, navodeći da su se radnje za koje su podnositelji zahtjeva bili optuženi smatrale zakonitima u relevantno vrijeme, uključujući i nemonetarno plaćanje poreza, te da nije bilo negativnih utjecaja na proračun zbog takve prakse. Porezne revizije provedene od strane poreznih inspektorata u promatranom razdoblju nisu otkrile kršenje zakona u tom pogledu; porezne vlasti registrirale su i bilježile potvrde nemonetarnih uplata poreza u skladu s utvrđenim postupcima (*inter alia*, ispunjavanjem obrasca koji je odobren na temelju Uredbe od 23. prosinca 1998.). On je objasnio da su mjenice bile visoko likvidni vrijednosni papiri koji su, uz kamatnu stopu od 28 posto godišnje, bili dobro prilagođeni da predstavljaju ulaganja za općinsku upravu. Plaćanje temeljem takvih mjenica bilo je zajamčeno od strane poslovne banke *Doveritelny i Investsiionny*, koja je sklopila sporazum s gradskim vlastima Lesnoya za otkup vrijednosnih papira na zahtjev.

202. Gđa Petrova je u svom izvješću od 10. studenog 2004. analizirala standardne postupke bilježenja poreznih uplata, preplaćenih poreza i poreznih uplata u nemonetarnom obliku na bilanci stanja. Pitanja kojima se gđa Petrova bavila na zahtjev obrane uključivala su osobito sljedeće točke:

(a) prihvaćen postupak unosa poreznih uplata, uključujući i preplaćene poreze, na bilanci stanja 2000.-2001. godine; i

(b) pitanje jesu li fiskalna tijela uzela u obzir nemonetarna plaćanja 1999.-2000. godine.

203. G. Grechishkin je u svom izvješću od 25. siječnja 2005. pokazao da su mjenice korištene od strane trgovačkih društava bile plaćene u cijelosti ili čak u iznosu većem od njihove nominalne vrijednosti, te da su društva jedino u 1999. godine plaćale poreze putem mjenica .

204. G. Lubenchenko je u svom izvješću od 30. prosinca 2004. dao svoje mišljenje o zakonitosti izdavanja odštetnih obveznica od strane Menatepa u sklopu natječaja za privatizaciju 20 posto dionica Apatita.

205. Obrana je dostavila sudu gore navedena izvješća na različite datume od siječnja do ožujka 2005. godine. Sud je u početku dodao izvješća materijalima predmeta. Međutim, sud je naknadno ta izvješća odbio prihvatiti kao dokaze (vidi sažetak presude u odjeljku 11. (b) u nastavku).

(b) Materijali priloženi spisu predmeta, ali naknadno odbačeni kao nepouzdati

206. Dana 8. veljače 2005. sud je od obrane prihvatio niz dokumenata u svezi s trgovačkim društvima u gradu Lesnoyu. To su bila izvješća o poreznim inspekcijama koje je proveo porezni inspektorat u Lesnoyu, s priloženim dokumentima o broju zaposlenika koji rade u trgovačkim društvima Business Oil, Mitra, Forest Oil i Wald Oil; platnim listama zaposlenika; bilješkama u vezi s nekretninama, itd. Dokumenti koji pokazuju isplate svih mjenica i odsutnost bilo kakvog sudskog spora između gradske uprave Lesnoya i Yukosa između 1999. i 2004. godine također su bili uključeni u materijale spisa predmeta. Ti materijali odnosili su se na pitanje jesu li ta društva bila trgovačka društva *bona fide* ili su bila fiktivna društva kako je tvrdilo tužiteljstvo, te je li državni ili općinski proračun pretrpio bilo kakvu štetu. Sud je kasnije u presudi ocijenio te dokaze kao nepouzdate (vidi odjeljak 9. (b) u nastavku, par. 261. *et seq.*).

(c) Materijali koji nisu priloženi spisu predmeta

207. Dana 27. prosinca 2004. obrana je podnijela zahtjev za dodavanjem više dokumenata u spis predmeta, a to su konkretno:

(a) studiju iz koje se može vidjeti da je 1999.-2003. godine prihod od prodaje proizvoda, radova i usluga Yukosa iznosio 50,569 milijardi USD, od čega je dobit iznosila 15,821 milijardu USD. Ti dokumenti pokazuju da su tijekom tog vremena dioničari upotrijebili 13,193 milijarde USD prema razvoju Yukosa. Prema mišljenju obrane, to je osporilo stav tužiteljstva glede motiva podnositelja zahtjeva te, osobito, namjere stjecanja materijalne koristi, u nedostatku koje namjere ne postoji nikakva kaznena odgovornost;

(b) pismo direktoru rafinerije Achinsky u kojem stoji da Mitra (jedno od trgovačkih društava) nije bilo društvo za upravljanje rafinerijom Achinsky, kao što je navedeno u optužnici. Taj odgovor je opovrgnuo tvrdnje tužiteljstva o tome da su podnositelji zahtjeva kontrolirali sve transakcije knjižene za društva Mitra, Business Oil, Wald Oil i Forest Oil, *"o čemu svjedoči, inter alia, činjenica da je Mitra bilo društvo za upravljanje rafinerijom Achinsk"*;

(c) dokumenti koji dokazuju da su podnositeljima zahtjeva isplaćene dividende na dionice u Yukosu za 1999., 2000., 2001. i 2002. godinu, a koji pokazuju iznose dividendi i plaćenog poreza na dohodak. Obrana je tvrdila da su ti dokumenti važni za optužbe za utaju poreza;

(d) kopije zahtjeva obrane i odgovora na te zahtjeve koje potvrđuju pružanje menadžerskih i konzultantskih usluga od strane podnositelja zahtjeva (u svezi s optužbama za utaju poreza na dohodak);

(e) pisani odgovori g. Prokofieva, bivšeg tumača prvog podnositelja zahtjeva, na pitanja koja mu je postavila obrana. G. Prokofiev živio je u Londonu te stoga nije mogao osobno svjedočiti.

Sud je odbio dodati te dokumente materijalima predmeta. Konkretno, što se tiče pisane izjave g. Prokofieva, sud je naveo da potonji nije propisno obaviješten od strane obrane o svojim postupovnim pravima. Sud smatra da se ispitivanje svjedoka u inozemstvu trebalo provoditi u posebnom postupku, to jest, putem zamolnica ruskog suda britanskom sudu.

208. Dana 28. prosinca 2004. obrana je zatražila da se drugi dokumenti prilože materijalima predmeta. Ti dokumenti uključuju:

(a) odgovor Poreznog inspektorata u Lesnoyu, koji je uključivao porezno izvješće društva Business Oil od 7. ožujka 2000., u kojem se zaključuje da društvo a nije počinilo nikakve povrede Poreznog zakona;

(b) potvrdu gradskog Odjela za financije u Lesnoyu da nije pretrpio nikakvu štetu kao posljedicu plaćanja poreza putem mjenica 1999. godine, da porez nije plaćan mjenicama 2000. godine, te da je 1999. godine gradska uprava Lesnoya prihvatila mjenice od najmanje 55 drugih poreznih obveznika;

(c) službenu dokumentaciju Dume grada Lesnoya od 1. srpnja 1998. do 31. prosinca 2000. u svezi s dodjelom i korištenjem poreznih olakšica za sve vrste poreza od strane svih poreznih obveznika pravnih osoba sa sjedištem u ZATO-u grada Lesnoya. Ti dokumenti opovrgnuli bi tvrdnju tužiteljstva da su te olakšice dobivene nezakonito;

(d) zahtjev odvjetnika i odgovor na njega iz Ministarstva gospodarskog razvoja u svezi s metodologijom procjene štete državi uzrokovane nevratanjem dionica u Apatitu. Odgovor je bio relevantan za optužbe u svezi s Apatitom protiv podnositelja zahtjeva;

(e) kopiju pisma predsjednika Ruskog fonda za federalno vlasništvo g. Malina predsjedniku ruske vlade g. Kasyanovu, u kojem su detaljno navedene sve okolnosti sudskog postupka između Fonda za regionalno vlasništvo u Murmansku i Volne koji se odnosi na prestanak kupoprodajnog ugovora za 20 posto dionica Apatitu;

(f) kopiju pisma od 3. ožujka 2003. zamjenika ministra financija Ruskom fondu za federalno vlasništvo u kojem je navedeno, naročito, da je

mjerodavno pravo za procjenu navodne štete ruskom proračunu i nevraćanje 20 posto dionica Apatitu uslijed neispunjavanja investicijskih obveza od strane Volne ,Federalni zakon br. 152 od 29. srpnja 1998. ("O aktivnostima vrednovanja"), te da u slučaju spora o pouzdanosti veličine vrednovanja ili druge vrijednosti, taj spor treba rješavati Trgovački sud u skladu s utvrđenom nadležnošću ili u postupku utvrđenom zakonom kojim se uređuju aktivnosti vrednovanja;

(g) kopiju pisma Ministarstvu prirodnih sirovina i okoliša od 27. veljače 2003., u kojem je navedeno da pregled utvrđenih uvjeta za korištenje podzemlja i poštivanje zakona o zaštiti okoliša nije otkrio nikakve povrede od strane Apatita;

(h) kopiju zahtjeva odvjetnika i odgovora na te zahtjeve od Okružnog suda Meshchanskiy i Gradskog suda u Moskvi u svezi s objavljivanjem kartica *American Expressa* iz spisa predmeta Shakhnovskiy. Na taj način, obrana je htjela pokazati kako je iscrpila sve mogućnosti za pribavljanje korporativnih kartica *American Expressa* ili barem informacija o tome gdje se nalaze. Zahtjev je podnesen jer je sud ranije odbio prijedlog obrane za vađenjem spisa predmeta Shakhnovskiy iz arhive Okružnog suda Meshchanskiy, upravo temeljem činjenice da obrana nije iscrpila mogućnosti pribavljanja tih kartica putem vlastitih napora.

Svi gore navedeni zahtjevi odbijeni su i ti dokumenti nisu priloženi u spis predmeta. Sud se posebice pozvao na činjenicu da je tekst odgovora Poreznog inspektorata bio nejasan i da priloženo porezno izvješće nije imalo odgovarajući pečat. Glede ostalih dokumenata, sud ih je odbio priznati pozivajući se na članke 286. i 252. Zakona o kaznenom postupku.

209. Dana 21. siječnja 2005. obrana je dostavila izvješće g. Gulyaeva (profesora na Moskovskoj akademiji ekonomije i prava) u svezi sa zakonitošću pretraga provedenih u predraspravnoj istrazi u predmetu. G. Gulyaev se osvrnuo na nužnost da svaka pojedina pretraga mora biti određena posebnim nalogom istražitelja. Okružni sud odbio je priložiti to izvješće predmetu, navodeći da je g. Gulyaev komentirao pitanja o kojima isključivo sud može odlučivati.

210. Dana 7. veljače 2005. obrana je zatražila od Okružnog suda Meshchanskiy da se dopis od Trgovačkog suda u Čitskoj oblasti priloži spisu predmeta. Pismo se odnosilo na Investproekt, društvo sljednik trgovačkih društava u gradu Lesnoyu. U njemu je navedeno da odluku Trgovačkog suda o prestanku društva Investproekt i njegovom brisanju iz poreznog registra nitko nije poništio ili osporio do datuma slanja dopisa. Trgovački sud u Čitskoj oblasti je potvrdio da je njegova odluka još uvijek na snazi. Unatoč toj odluci porezne vlasti su ponovno upisale Investproekt u registar. Obrana je smatrala da je odluka Trgovačkog suda relevantna za optužbe za utaju poreza na dobit protiv podnositelja zahtjeva.

211. Dana 8. veljače 2005. sud je odbio taj zahtjev s obrazloženjem da pismo nije pravilno ovjereno, u smislu da potpis nije ovjeren službenim pečatom. Obrana je pisala Trgovačkom sudu u Čitskoj oblasti, tražeći da pošalje odgovor ovjeren službenim pečatom suda. Trgovački sud odgovorio je da službeni propisi izričito zabranjuju da se dopisi te vrste potvrđuju pečatom.

212. Istog datuma obrana je podnijela zahtjeve za prihvatanjem dokumenata agencije za rejting koji pokazuju kreditnu sposobnost banke Most Bank u relevantno vrijeme, te dopise moskovskog odjela Porezne službe kojima se potvrđuje da je u sporno vrijeme banka Most Bank imala propisanu licencu. Obrani su ti dokumenti bili potrebni kako bi dokazala da su mjenice banke Most Bank imale stvarnu tržišnu vrijednost. Sud je odbio odobriti te zahtjeve jer su se ti dokumenti smatrali nevažnima za predmet.

213. Sud je također odbacio zahtjev za prihvatanjem dokumenata iz Metamedije o kupnji zgrade na adresi 5/1B ulica Palashevskiy, Moskva. Ti dokumenti su bili dvije sudske odluke koje je pružila Metamedia, a koje potvrđuju da su transakcije bile zakonite. Obrana je tvrdila da je kupnja te zgrade trebala pokriti dugove Most Banka prema Yukosu do kojih je došlo zbog novčanih transakcija izvršenih 1999. i 2000. godine.

214. Dana 1. ožujka 2005. sud je saslušao vještaka kojeg je predložila obrana, g. Bochka. G. Bochko je bio zamjenik voditelja Ekonomskog instituta uralskog ogranka Ruske akademije znanosti (UBRAS); on je 2002. godine sudjelovao u izradi *"tehničke i ekonomske studije"* UBRAS-a (vidi par. 30. ove presude). UGT je oduzeo tu studiju -a, ali je nije priložio spisu predmeta. G. Bochko dostavio je kopiju tog izvješća sudu; obrana je zatražila od suda da je priloži spisu predmeta. Tom studijom je utvrđeno da je, bez uzrokovanja bilo kakve štete, odobravanje poreznih olakšica bilo definitivno korisno. Odobravanje poreznih olakšica omogućilo je spašavanje gospodarstva grada Lesnoya od stanja stalne krize. Konkretno, stručnjaci su zaključili da povrat preplaćenog poreza Yukosovim mjenicama *"nije nanio štetu gradskom i federalnom proračunu"* te da su trgovačka društva u gradu Lesnoyu imala pravo platiti porez unaprijed jer je to bilo *"bezuvjetno pravo poreznog obveznika"*. Nadalje, stručnjaci su zaključili da je gradska uprava Lesnoya 1999. godine imala pravo prihvatiti plaćanja poreza mjenicama. U izvješću je također utvrđenoda su sva trgovačka društva koja su ondje bila registrirana zakonito stekla pravo na porezne olakšice temeljem federalnog zakona koji se odnosi na oporezivanje na zatvorenim administrativnim područjima.

215. Dana 5. ožujka 2005. obrana je dostavila sudu izvješća društva Ernst & Young, u kojem je procijenjena vrijednost koju je udio od 20 posto dionica Apatitu imao 1994. i 2002. godine, te je analiziran investicijski program koji je grad Lesnoy poduzeo od 2000. godine pa nadalje. Tim izvješćem obrana je htjela dokazati da grad nije pretrpio nikakvu štetu.

216. Dana 14. ožujka 2005. obrana je dostavila sudu izvješće društva PricewaterhouseCoopers, u kojem je, s aspekta zahtjeva članaka 20. i 40. Poreznog zakona, analizirana cijena koncentrata apatita kojeg je Apatit prodavao brojnim ruskim trgovačkim društvima u razdoblju od 2000. do 2002. godine. U izvješću je zaključeno da je u relevantnom razdoblju Apatit određivao svoje cijene na razini 23 posto većoj od inozemnih društava koje obavljaju sličnu djelatnost, a koje su bile kao konkurenti Apatita. Obrana je tvrdila da je kao takvo to izvješće od velike važnosti za određivanje opsega navodnog gubitka te je jasno relevantno za optužbe u svezi s Apatitom protiv podnositelja zahtjeva.

217. Rješenjima od 1. ožujka (u svezi s izvješćem UBRAS-a), 4. i 5. ožujka (u svezi s izvješćem društva Ernst & Young) i 14. ožujka 2005. (u

svezi s izvješćem tvrtke PricewaterhouseCoopers) sud je odbio priložiti ta izvješća spisu predmeta.

218. Konkretno, što se tiče studije dobivene od g. Bochka (izvješće UBRAS-a), Sud je smatrao da je ono izrađeno na zahtjev trećih osoba, da sadrži elemente pravne analize, te da se to izvješće ne može okvalificirati kao izvješće "*stručnjaka*" ili "*specijalista*" u smislu ZKP--a. Također se nije moglo okvalificirati kao "*drugi dokument*" koje bi stranka možda željela priložiti materijalima spisa predmeta.

219. Glede izvješća društva Ernst & Young, sud je prvo naveo niz manjkavosti u samom izvješću, posebice činjenicu da su u izvješću navedena imena dvije osobe koje su sudjelovale u izradi izvješću, dok su zapravo i drugi specijalisti društva Ernst & Young-a sudjelovali u izradi izvješća. U izvješću nisu navedena njihova imena niti su oni potpisali to izvješće. G. Gage, partner u i društvu Ernst & Young koji je svjedočio na sudu, naveo je te osobe u svojim usmenom iskazu, no budući da one nisu potpisale izvješće, bilo je nemoguće utvrditi njihovu ulogu u izradi izvješća kao i njihove kvalifikacije. Jedini potpis na izvješću bio je potpis glavnog direktora. Nadalje, izvješće je pribavljeno na zahtjev odvjetničkog društva ALM-Feldmans, koje nije sudjelovalo u kaznenom postupku. Proravno pismo kojim je to izvješće proslijeđeno tvrtki ALM-Feldmans bilo je nebitno. Konačno, izvješće je sadržavalo analizu te se stoga nije moglo okvalificirati kao "*dokument*" u smislu ZKP-a. Slično tome, nije se moglo kvalificirati kao mišljenje "*specijalista*" u smislu ZKP-a.

220. Glede izvješća društva PricewaterhouseCoopers, Sud je primijetio da obrana nije navela kojoj vrsti dokaza navedenih u ZKP-u to izvješće pripada. To izvješće izvorno je naručio Apatit izvan kaznenog postupka u predmetu podnositelja zahtjeva te se nije moglo smatrati izvješćem stručnjaka ili izvješćem specijalista. Nadalje, usklađenost kopije izvješća ovjerena je od strane menadžera Apatita, a ne same tvrtke PricewaterhouseCoopers, te ona nije sadržavala potpise osoba koje su provele analizu. To izvješće je također sadržavalo mišljenja o pravnim pitanjima.

221. Nakon rješenja Suda o neprihvatanju tih izvješća o "izvješća stručnjaka", obrana je podnijela još jedan zahtjev na temelju činjenice da su ta izvješća spadala u kategoriju "*ostalih dokumenata*" u člancima 74. (2) (6) i 84. ZKP-a. Okružni sud Meshchanskiy je ponovno odbio zahtjev obrane.

222. Dana 14. ožujka 2005. obrana je dostavila izvješće g. Pleshkova, višeg ekonomista u istraživačkom institutu Giperruda. On je izradio stručno mišljenje (pod nazivom "*tehničko-ekonomska procjena*") o ekonomskoj izvedivosti investicijskog programa u planu privatizacije za Apatit. Istoga dana sud je odbio prihvatiti taj dokument kao dokaz. Sud je napomenuo da "*ostali dokumenti*" koji se spominju u članku 74. ZKP-a moraju biti od značaja za predmet. Nakon što je pregledao izvješće koje je izradio g. Pleshkov, sud je zaključio da ono "*sadrži mišljenja pojedinih osoba koja se temelje na istragama i kvalifikaciju dokumenata o pitanjima koja je postavila obrana, od kojih je dio pitanja pravnog karaktera*". Slijedom toga, sud nije prihvatio tu "*procjenu*" kao dokaz. Nadalje, Sud je napomenuo da ZKP ne propisuje da "naručivanje studije" kao način

pribavljanja dokaza kao što je. Što se tiče ostalih dokumenata podnesenih od strane obrane zajedno s izvješćem g. Pleshkova, sud je presudio da oni "*nisu od važnosti za kazneni predmet*".

223. Dana 16. ožujka 2005. obrana je podnijela novi prijedlog Okružnom sudu s priloženim odgovorom od Trgovačkog suda u Čitskoj oblasti kojim se potvrđuje da ovjeravanje pečatom nije dopušteno prema službenim propisima. Sud je ponovno odbio prihvatiti prijedlog obrane, tvrdeći da je pečat neophodan u svim slučajevima i da, štoviše, grb Ruske Federacije na službenom obrascu korištenom od strane Trgovačkog suda nije prikazan na heraldičkom štitu kako je propisano relevantnim zakonima.

(d) Ispitivanje "stručnjaka" i drugih svjedoka obrane

224. Dana 17. siječnja 2005. odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva obavijestili su sud da neće pozivati svjedoke obrane zbog straha od represivnih mjera koje bi mogle biti poduzete od strane tužiteljstva protiv tih osoba ako budu svjedočile pred sudom.

225. Usprkos tome, sud je na zahtjev obrane ispitao nekoliko svjedoka obrane. Tako je nekoliko stručnjaka čija su pisana mišljenja dostavljena raspravnom sudu dalo je usmene iskaze.

226. Primjerice, g. Shchekin je ispitan na sudu 17., 18., 20. i 21. siječnja i 14. ožujka 2005. u svezi s poreznim zakonom i njegovom primjenom. Sud je zabranio niz pitanja koja je g. Shchekinu postavila obrana kao nevažna ili povezana s pravnim stvarima za koja sudu nije potrebno ničije mišljenje.

227. Gđa Petrova je ispitan 24. siječnja 2005. o sadržaju njezina izvješća.

228. G. Semenov je ispitan 25. siječnja 2005. On se osvrnuo na zakonitost nemonetarnog plaćanja poreza, koji je uključivao plaćanje mjenicama. Sud je zabranio dio pitanja obrane postavljenih g. Semenovu.

229. Dana 28. siječnja 2005. prvi podnositelj zahtjeva osobno se obratio sudu, objašnjavajući zašto je, prema njegovom mišljenju, ispitivanje vještaka o pitanjima poreznog zakona, knjigovodstva te poslovnih i financijskih praksi važno za predmet.

230. G. Bochko je ispitan 1. i 2. ožujka 2005. Obrana je od njega zatražila iskaz o dva međusobno povezana područja koja se odnose na sheme "*smanjenja poreza*" koje je koristio Yukos, a koje uključuju društva registrirana u Lesnoy. Branitelji su najprije pitali svjedoka je li grad Lesnoy pretrpio bilo kakvu štetu prihvaćajući plaćanje poreza mjenicama, a zatim su ga ispitivali o programu ulaganja u grad. Međutim, Sud je zabranio ta pitanja. Sud je rekao da se prvo područje ispitivanja odnosi na domenu za koju sudu nije potrebno vanjsko mišljenje (pravna analiza), dok je drugo područje nevažno.

231. Dana 3. i 4. ožujka 2005. sud je saslušao gđu Myasnikovu, službenicu financijskog odjela gradske uprave Lesnoya. Sud je spriječio gđu Myasnikovu da odgovori na pitanje branitelja o tome jesu li druga društva plaćala poreze mjenicama. Tijekom unakrsnog ispitivanja gđe Myasnikove, tužitelj se u više navrata pozvao na podnesenu kaznenu prijavu protiv g. Ivannikova, gradonačelnika Lesnoya.

232. Dana 4. i 5. ožujka 2005. sud je saslušao g. Gagea (partnera u društvu Ernst & Young), koji je ispitan o metodama koje je koristio pri izradi izvješća o tržišnom vrednovanju paketa od 20 posto dionica Apatitu, za kojeg je obrana predložila da se doda za priloži u spis predmeta (vidi par.215. ove presude).

233. Dana 23. ožujka 2005. tužiteljstvo je obavijestilo sud da UGT planira podnijeti kaznenu prijavu protiv svjedokinje koju je pozvala obrana, gđe Myasnikove.

234. Obrana je također ispitala g. Lubenchenka, g. Grechishkina i g. Pleshkova. Prema podnositeljima zahtjeva, pokušaji obrane da ispita te svjedoke bili su ozbiljno ograničeni.

9. Dvije presude od 16. svibnja 2005.

235. Dana 25. ožujka 2005. obrana je obavijestila sud da će joj, nakon završnih podnesaka tužiteljstva, biti potrebno pet dana da pripremi odgovor.

236. Dana 30. ožujka 2005. godine, nakon što je tužiteljstvo iznijelo svoj završni govor, obrana je potvrdila da joj je potrebno pet dana da pripremi odgovor. Sud je naložio da će se suđenje nastaviti u 09:30 dana 1. travnja 2005.

237. Dana 27. travnja 2005. Okružni sud Meshchanskiy je objavio da će donijeti presudu 16. svibnja 2005.

238. Između 16. svibnja i 31. svibnja 2005. godine sud je čitao svoju presudu. Suđenje je sveukupno trajalo od 8. lipnja 2004. do 31. svibnja 2005., a sud je zasjedao 159 dana. Tijekom suđenja, u spis predmeta dodana su dodatna 34 sveska materijala (petnaest svezaka zapisnika suđenja i devetnaest svezaka prijedloga, stručnih izvješća i drugih isprava dodanih tijekom suđenja).

239. Okružni sud Meshchanskiy donio je dvije zasebne presude. Prva presuda odnosila se na tvrdnje o nezakonitom stjecanju dionica Apatita (vidi odjeljak 2. (a) ove presude, par. 91. *et seq.*). Sud je proglasio podnositelje zahtjeva krivima po optužnici; međutim, budući da je zločin počinjen više od deset godina ranije, točnije u srpnju 1994. godine, sud je primijenio odredbe o zastari i oslobodio podnositelje zahtjeva od kaznene odgovornosti. Tekst te presude sadržan je na 90 stranica.

240. Druga presuda odnosila se na ostale optužbe protiv podnositelja zahtjeva za koje nije nastupila zastara (u daljnjem tekstu – "*glavna presuda*"). Ta presuda dugačka je 660 stranica; može se sažeti kako slijedi.

(a) Dopuštenost dokaza tužiteljstva

241. Sud je analizirao prigovore obrane o nezakonitosti dokaza tužiteljstva i sve ih je odbio.

242. Konkretno, sud je odbio prigovor višestrukih pretraga koje su provedene temeljem jednog naloga za pretragu. Sud je presudio da je to zakonita praksa. Nadalje, sud je zaključio da su razlike u izvješću o pretrazi u prostorijama Fonda za državno vlasništvo u Murmansku rezultat pogreške u tipkanju. Zapravo, dokumenti su oduzeti i pregledani u Murmansku, a ne u Moskvi. Sud je također napomenuo da je u izvješću o pretrazi od 9. srpnja 2003. prostorija Apatita naznačeno da su dokumenti

koji su tijekom te pretrage oduzeti pregledani od strane istražitelja 10. lipnja 2003. Sud je smatrao da je i to bila pogreška u tipkanju. Izvješće o pretrazi prostorija društva *Russkiye Investory* također je sadržavalo nepodudarnost: u njemu je naznačeno da je pregledavanje dokumenata oduzetih tijekom pretrage započelo prije nego što su ti dokumenti oduzeti. Sud je odlučio da je to još jedna pogreška u tipkanju.

243. Sud je odbio izuzeti dokaze dobivene tijekom pretraga 3. i 9. listopada 2003. u Zhukovki. Sud je utvrdio da su pretrage u Zhukovki provedene u potpunosti sukladno zakonu.

244. Glede dokaza pribavljenih u uredu g. Drela u prostorijama odvjetničkog društva ALM-Feldmans, sud je naveo da ZKP ne zabranjuje pretragu prostorija odvjetničkog društva bez sudske odluke, kako je tvrdila obrana. Nadalje, u skladu s nalogom za pretragu, pretraga "*se nije provodila u odnosu na g. Drela osobno, već u poslovnim prostorijama*". Konačno, Sud je utvrdio da istražitelji nisu znali da provode pretragu prostorija odvjetničkog društva. Niti jedan od odvjetnika koji su bili prisutni tijekom te pretrage nije zatražio od istražitelja da mu dopusti da sudjeluje u pretrazi. Okružni sud je napomenuo da pretraživanje hitna mjera. Prema mišljenju suda, istražitelji su saznali da pretražuju urede odvjetnika "*od V.V. Moiseyeva, koji je sudjelovao u pretrazi, ali nije pružio nikakve dokumente kako bi potvrdio tu činjenicu*".

245. Glede pretraga drugih prostora, sud je odlučio da su one provedene na uredan i zakonit način. Sud se pozvao na izjave g. Uvarova i g. Pletneva, članova istražnog tima koji su sudjelovali u provođenju pretraga. Sud je smatrao njihovo svjedočenje istinitim jer "*nisu imali razloga za davanje lažnog iskaza*". Sud je nadalje presudio da je nekoliko svjedoka sudjelovalo u pretragama i da su oni bili u stanju nadzirati njihov napredak. Glede izjava gđe Ardatove, gđe Morozove i g. Rakhmankulova, na koje se pozivala obrana, sud ih nije prihvatio. Sud je smatrao da su ti svjedoci pristrani jer su radili u društvima koja pružaju usluge upravi Yukosa. Sud je također istaknuo određene nedosljednosti u njihovom svjedočenju te činjenicu da, iako su mogli u izvješću o pretrazi slobodno upisati bilješke o bilo kakvim nepravilnostima, oni to nisu učinili.

246. Sud je nadalje odbio prigovore obrane u odnosu na podatke dobivene s tvrdih diskova koje je tužiteljstvo oduzelo u Zhukovki. Sud je smatrao da je izjava g. Rakhmankulova, koji je potvrdio verziju događaja obrane, nepouzdana i u suprotnosti sa svjedočenjem g. Pletneva i g. Dumnova, od kojih je potonji jedan od dva stručnjaka koji su pregledali diskove na zahtjev tužiteljstva.

247. Sud je odbio još nekoliko zahtjeva obrane kojima se tražilo izuzimanje dokaza tužiteljstva. Sud je također analizirao iskaze nekoliko svjedoka koje je pozvala obrana, ali je presudio da njihovi iskazi nisu u suprotnosti sa zaključcima suda glede krivnje podnositelja zahtjeva.

(b) Dopuštenost dokaza obrane

248. U glavnoj presudi Sud je također analizirao dokazne prijedloge obrane.

(i) *Nedopušteni "iskazi stručnjaka" koje je dostavila obrana*

249. Sud je presudio da pisana stručna mišljenja g. Shchekina, gđe Petrove, g. Semenova, g. Lubenchenka i g. Grechishkina nisu dokazi. Obrazloženje suda može se sažeti kako slijedi.

250. Prvo, prema mišljenju suda, na temelju članka 86. obrana nije imala pravo pribaciti dokaze u obliku pisanih mišljenja "*specijalista*" (*spetsialisty*, str. 621. presude).

251. Drugo, zakon u članku 58. ZKP-a propisuje da potencijalni "*specijalist*" treba biti obaviješten o svojim pravima i obvezama od strane osoba koje imaju takvo pravo prema važećem zakonu o postupku, a koje ne uključuju branitelje ili same vještake. Sud je napomenuo da su pisana mišljenja izrađena od strane tih osoba sadržavala zapise o tome da su im ta prava poznata ili da su im ih objasnili branitelji. Međutim, čak i ako su odvjetnici obavijestili neke od "*stručnjaka*" o njihovim postupovnim pravima, ta obavijest nije bila valjana.

252. Treći argument odnosio se na izvješća g. Shchekina, g. Semenova i g. Grechishkina. Kako slijedi iz tih izvješća, njihovi autori izveli su zaključke na temelju materijala iz spisa predmeta koji nisu bili "*propisno ovjereni*". Oni su temeljili svoje zaključke na dokumentima za koje su smatrali da pripadaju spisu kaznenog predmeta; međutim, tim osobama nije bilo dopušteno proučavati službene kopije materijala koje je raspravnom sudu dostavilo tužiteljstvo, već su se morali osloniti na kopije koje su im dostavili odvjetnici obrane. Glede izvješća g. Shchekina, sud je također napomenuo da je on na raspolaganju imao neke dodatne dokumente koji nisu bili dio spisa predmeta.

253. Četvrti argument je činjenica da su te osobe dale svoje mišljenje o pravnim pitanjima, što nije u njihovoj nadležnosti. Sud je napomenuo da su se ta izvješća bavila pitanjima krivnje, namjere, procjene argumenata tužiteljstva, kao i dokaza dostavljenih sudu, te tumačenja mjerodavnog zakonodavstva. Sve to, prema mišljenju suda, ne spada u opis posla stručnjaka temeljem ZKP-a.

254. Peti argument odnosio se na izvješća gđe Petrove i g. Lubenchenka. Sud je utvrdio da su ti stručnjaci angažirani od strane rođaka podnositelja zahtjeva koji nisu bili stranka u postupku te koji stoga nisu imali pravo probavati dokaze.

255. Glede istraživanja UBRAS-a, Okružni sud ga nije prihvatio, budući da nije posebno pribavljeno za kazneni postupak.

(ii) *Nedopuštene isprave*

256. Sud je dalje presudio da su neke od isprava podnesenih od strane obrane, točnije osnivački akt društva Status Services te popis osoblja tog društva (koja je drugom podnositelju zahtjeva plaćala za njegove konzultantske usluge), nezakoniti jer su pribavljeni u suprotnosti s člankom 53. ZKP-a. Nadalje, sud je napomenuo kako sadržaj tih dokumenata nije u suprotnosti sa zaključcima suda da je drugi podnositelj zahtjeva šef tog društva.

(iii) Nedopušteni usmeni iskazi

257. Sud dalje nije prihvatio usmene iskaze g. Shchekina, g. Semenova, g. Lubenchena i gđe Petrove. Sud je presudio da su nezakoniti jer te osobe nikada nisu radile za porezne vlasti niti za revizorska ili računovodstvena društva. Oni su bili odvjetnici, a sudu nije bilo potrebno njihovo mišljenje o pravnim pitanjima. Nadalje, Sud je napomenuo kako je g. Shchekin zastupao Yukos pred trgovačkim sudovima.

258. Sud je primio na znanje svjedočenje g. Bochka, ali samo u onoj mjeri u kojoj se ono odnosi na njegovo sudjelovanje u izradi izvješća UBRAS-a. Ujedno je sud odbio prihvatiti kao dokaz iskaz g. Bochka koje se odnosio na materijalne zaključke izvješća.

259. Sud je priznao svjedočenje g. Gagea o metodama korištenima od strane društva Ernst & Young za procjenu 20 posto dionica Apatitu. Sud je, međutim, napomenuo da je to svjedočenje "*općenite naravi*" te da nije u suprotnosti s ranijim zaključcima suda. Kao takva, revizorska izvješća koja je podnijela obrana nisu prihvaćena.

260. Sud je također prihvatio iskaz g. Pleshkova o investicijskom programu Apatita. Prema mišljenju suda, iskaz g. Pleshkova nije bio u suprotnosti s ranijim zaključcima suda. Konačno, sud je priznao svjedočenje g. Grechishkina o njegovom kontaktu s odvjetnicima podnositelja zahtjeva, ali ne i o drugim pitanjima.

(iv) Nevjerodostojne isprave

261. Sud je primio na znanje određene isprave koje je podnijela obrana. Konkretno, sud je ispitao porezna izvješća Poreznog inspektorata u Lesnoyu, popise osoblja koje je radilo u trgovačkim društvima u Lesnoyu, dokumente u vezi s poslovnim djelatnostima te imovinom tih društava, pisma od uprave Lesnoya, itd. Međutim, sud te dokaze nije prihvatio kao nevjerodostojne. Sud je napomenuo, posebice, da se protiv vršitelja dužnosti šefa Poreznog inspektorata te gradonačelnika Lesnoya vodi kaznena istraga zbog odobravanja nepropisnih poreznih olakšica. Nadalje, sud je utvrdio da isprave podnesene sudu vezano uz poslovne djelatnosti trgovačkih društava i nisu postojali u relevantno vrijeme kada su se provodile inspekcije tih društava.

262. Sud je također ispitao dokumente koji potvrđuju da su mjenice koje je gradska uprava Lesnoya primila od trgovačkih društava plaćene. Sud nije prihvatio te dokaze, navodeći da su društva koja su potvrdila autentičnost mjenica pod kontrolom Yukosa, te stoga nisu pouzdan izvor informacija. Sud također nije prihvatio brojne dokumente, pisma i potvrde koje je izdala uprava Lesnoya, te nekoliko mišljenja stručnjaka. Sud je smatrao da su osobe koje su pružile dokumentirane dokaze u pitanju ovisile o podnositeljima zahtjeva. Također je napomenuo da se obrana nije oslanjala na te dokumente tijekom preliminarne istrage.

263. Sud nije prihvatio isprave podnesene od strane stečajnog upravitelja banke Most Bank u odnosu na isplatu mjenica od strane društava Byron, Osmet-1, Sard-1 i GM-2. Sud je istaknuo da te isprave ne sadrže informacije o tome kada i kako su mjenice plaćene te su stoga nevjerodostojni.

264. Sud je konačno prihvatio i analizirao velik broj drugih isprava koje je dostavila obrana. Međutim, sud je zaključio da niti jedan od njih ne može utjecati na njegove zaključke što se tiče činjenica predmeta ili promijeniti njihovu pravnu kvalifikaciju djela.

(c) Zaključci Okružnog suda Meshchanskiy o osnovanosti

(i) Optužbe za kaznena djela

265. Okružni sud Meshchanskiy proglasio je oba podnositelja zahtjeva krivima po optužnici (vidi odjeljak 2., točke (b) – (j) ove presude, par. 97.-118.). Konkretno, Sud je utvrdio da su društva koje su se bavila transakcijama dionica privatiziranih poduzeća, trgovačka društva registrirane u Lesnoyu i drugim zonama niskog poreza, kao i inozemne društva koja su plaćala naknade podnositeljima zahtjeva u stvari bile fiktivne pravne osobe bez stvarne poslovne svrhe. Većina osoba koje su u njihovo ime osnovale ta društva radila je u Yukosu, Menatepu, Rospromu i ostalim povezanim društvima Yukosa. U tom svojstvu te su osobe bile podređene podnositeljima zahtjeva. Nadalje, fiktivna društva nisu imala vlastita financijska sredstva, već su poslovale uz financijsku potporu Menatepa, Rosproma i Yukosa. Fiktivna društva nisu imala vlastite prostorije ili osoblje; nisu ostvarivale dobit, a neke od njih bile su konačno likvidirane ili napuštene. Prema tome, fiktivna društva stvorene su isključivo za sudjelovanje u fiktivnim transakcijama; bile su pod kontrolom podnositelja zahtjeva preko njihovih osobnih prijatelja ili podređenih.

266. Zaključni stavci presude u svezi s utajom korporativnog poreza glase kako slijedi:

"Kao rezultat gore navedenih radnji, gore navedena društva, koje *de facto* nisu obavljala nikakve poslovne aktivnosti na području [grada Lesnoya], stekla su pravo na povlašteno oporezivanje. Kasnije, koristeći tu okolnost, preko izvršnih direktora gore navedenih društava pod njihovom kontrolom, [podnositelji zahtjeva]... dogovorili su podnošenja poreznih prijava gore navedenih društava za 1999. i 2000. godinu s Poreznim inspektoratom grada Lesnoya nakon što su namjerno u njih unijeli lažne podatke da su porezne povlastice procijenjene i da nisu imali poreznih zaostataka; kao posljedica toga, proračuni na raznim razinama nisu primili poreze u gore navedenom iznosu. Također, u svrhu izbjegavanja plaćanja poreza, kršeći zahtjeve trenutnog poreznog zakona ..., [podnositelji zahtjeva] uredili su da gore navedena društva plaćaju porez mjenicama Yukosa, što se ne može smatrati u skladu sa zakonskim zahtjevima plaćanja obveznih poreza. Kasnije, iz "*preplata*" koje su se skupile na gore opisani način, također su provedene operacije netiranja za sljedeća porezna razdoblja. Nadalje, u svrhu izbjegavanja plaćanja poreza, optuženici su s Poreznim inspektoratom dogovorili da gore navedena društava pod njihovom kontrolom ne podnesu bilancu stanja za 2000. godinu, a koje podnošenje je obvezno na temelju čl. 23. Poreznog zakona, te da izostave podataka o stvarnim poreznim zaostacima društava u njihove porezne prijave. Putem gore navedenih radnji, [podnositelji zahtjeva] organizirali su utaju poreza ... "

267. Glede iznosa neplaćenih poreza, u presudi Okružnog suda Meshchanskiy navedeni su sljedeći iznosi. Godine 1999. društvo Business Oil steklo je nezakonite porezne olakšice u iznosu od 1.217.622.799 RUB. Godine 2000. društvo Business Oil steklo je nezakonite porezne olakšice u iznosu od 1.566.046.683 RUB. Nadalje, četiri trgovačka društva (Business Oil, Vald Oil, Forest Oil i Mitra) platile su poreze za 1999.-2000. godinu

mjenicama. U toj posljednjoj točki u presudi više se puta navode različiti iznosi neplaćenih poreza za različita porezna razdoblja i za svako društvo (str. 49.-50. presude). Iznosi potplaćenih poreza navedeni u raznim dijelovima presude nisu se uvijek podudarali s drugim iznosima koji se odnose na ista razdoblja i poslovanje istih trgovačkih društava te se nisu uklapali u ukupni rezultat naveden u zaključnim stavcima presude koji se odnose na optužbe za utaju poreza na dobit. Nikakva obrazloženja za te nepodudarnosti nisu navedena u presudi.

268. Pri analizi sudjelovanja podnositelja zahtjeva u nezakonitoj shemi povrata poreza, Okružni sud je na stranici 51. presude naveo da *"2000 mjenica Yukosa u vrijednosti od 1.048.391.487 RUB još uvijek nije plaćeno"*. Okružni sud je utvrdio da su podnositelji zahtjeva prijevarom dobili 407.120.540 RUB iz državnog proračuna pomoću te sheme. U prilog zaključcima o optužbama za utaju poreza na dobit, u presudi su, *inter alia*, navedeni dokumenti oduzeti od banke Trust Investment Bank (str. 488. presude).

269. Na stranici 521. presude Okružnog suda navedeno je da su 1999. godine podnositelji zahtjeva izbjegli plaćanje poreza u iznosu od 5.447.501.388 RUB (ta brojka uključuje porezne olakšice koje je steklo društvo Business Oil kao i plaćanje poreza mjenicama od strane četiri društva, uključujući i Business Oil), te da su 2000. godine izbjegli plaćanje poreza u iznosu od 11.947.947.894 RUB (ponovno, to uključuje porezne olakšice odobrene društvu Business Oil kao i iznose mjenica prenesenih na proračun od strane četiri trgovačka društva). Ukupni iznos neplaćenih poreza za 1999.-2000. godinu stoga je iznosio 17.395.449.282 RUB.

270. Glede optužbi za utaju poreza na dohodak, Okružni sud potvrdio izračun koji se nalazi u optužnici. Konkretno, kako bi se dokazalo da ugovori o uslugama sklopljeni između podnositelja zahtjeva i dva društva na otoku Man, odnosno društvima Status Services i Hinchley, nisu stvarni, u presudi se navodi dopis koji je pripremila gđa Kantovich u ime g. Alexanyana, a koji je upućen prvom podnositelju zahtjeva i u kojem se opisuje shema *"individualnih poduzetnika"*. U presudi su također navedene korporativne kreditne kartice koje su izdane na ime drugog podnositelja zahtjeva kao direktora društva Status Services Limited, a koje su otkrivene u Zhukovki tijekom pretrage njegove kuće u Zhukovki 3. listopada 2003. godine. Dokumenti oduzeti od Poreznog inspektorata br. 5 također su navedeni kao dokaz krivnje podnositelja zahtjeva u vezi s optužbama za utaju poreza na dohodak (str. 475.-478. presude).

271. U prilog svojim zaključcima o događaju u svezi s pronevjerom dobiti Apatita i u odnosu na optužbe za utaju poreza na dobit, Okružni sud Meshchanskiy naveo je, *inter alia*, dokumente oduzete u uredu g. Drela u Zhukovki. Sud se u tom pogledu također pozvao na neke od ispisa s tvrdih diskova koji su oduzeti u tijekom pretrage. Raspravni sud je pak naveo da krivnju podnositelja zahtjeva potvrđuju *"zaključci složenog računovodstveno-ekonomskog vještačenja, čiji rezultati pokazuju kako bi se neto dobit Apatita za razdoblje 2000.-2002. godine, u slučaju samostalne prodaje koncentrata apatita bez posrednika po nabavnoj cijeni potrošačkih postrojenja, te po cijeni od 45 USD po toni na paritetu FOB Murmansk u slučaju izvoza, povećala za 6.168.043.000 RUB, uključujući:*

u 2000. godini - za 2.840.223.000 RUB, u 2001. godini - za 1.956.565.000 RUB, u 2002. godini - za 1.371.255.000 RUB" (str. 322. presude). U prilog svojim zaključcima o događaju u svezi s nezakonitim stjecanjem udjela u Apatitu, Okružni sud naveo je, *inter alia*, vrednovanje proizvoda Apatita izvršeno od strane g. Yeloyana i g. Kuprianova u njihovom izvješću od 16. kolovoza 2003.

(ii) *Građanske tužbe*

272. Okružni sud također je naložio podnositeljima zahtjeva da državi plate 17.395.449.282 RUB zbog neplaćenih korporativnih poreza, koji će se naknaditi od oba podnositelja zahtjeva solidarno. Presuda Okružnog suda u dijelu koji se odnosi na parnične tužbe dugačka je osam redaka i ne sadrži nikakav izračun iznosa štete nanesene državi zbog neplaćanja korporativnog poreza od strane podnositelja zahtjeva. Presuda u tom dijelu nije upućivala ni na koju odredbu zakona.

273. O parničnim tužbama Poreznog inspektorata br. 5 u svezi s utajom poreza na dohodak nije odlučeno; Okružni sud je presudio da te tužbe trebaju biti ispitane od strane suda u odvojenom parničnom postupku.

274. Prema presudi izgleda da podnositelji zahtjev nisu naknadili iznos koji je Porezna služba potraživala temeljem nezakonitog povrata poreza (407.120.540 RUB).

(d) **Dokazi koji se spominju u presudi, ali nisu dani obrani tijekom istrage i suđenja**

275. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da neki dokazi, koje Okružni sud Meshchanskiy navodi u svojoj presudi, nikada nisu dostavljeni obrani za ispitivanje u kontradiktornom postupku. Konkretno, u presudi su navedeni:

(a) knjiga prihoda i rashoda drugog podnositelja zahtjeva za 2000. godinu;

(b) pismo od ZAO Yukos RM od 11. kolovoza 2000.;

(c) kreditne kartice *American Expressa*, za koje se tvrdilo da pripadaju drugom podnositelju zahtjeva; i

(d) navodni ugovori između drugog podnositelja zahtjeva i društva Status Services.

(e) **Kazna**

276. Zaključno, Okružni sud je osudio oba podnositelja zahtjeva na devet godina zatvora u "*kaznjeničkoj koloniji s običnim režimom*".

10. *Žalbeni postupak*

(a) **Priprema žalbe**

277. U roku od 10 dana od dana završetka čitanja presude, timovi obrane podnijeli su "preliminarnu" verziju svoje žalbe Gradskom sudu u Moskvi. Cjelokupni razlozi za žalbu mogli su se pripremiti tek nakon proučavanja zapisnika suđenja.

278. Prema navodima Vlade, prvi podnositelj zahtjeva je 7. lipnja 2005. primio pismeni otprvaka presude u svom predmetu.

279. Dana 28. srpnja 2005. odvjetnički tim je obaviješten je od strane sutkinje Kolesnikove (sutkinje predsjednice vijeća) da može započeti s proučavanjem zapisnika suđenja kako bi provjerio njegovu točnost. Između 29. srpnja i 8. kolovoza 2005. obrani je odobren pristup svescima 1.-15. izvornog zapisnika suđenja u prostorijama Okružnog suda Meshchanskiy. Međutim, odvjetnici podnositelja zahtjeva nisu mogli pročitati svih 30 svezaka zapisnika suđenja. Konkretno, obrani nije odobren pristup svescima koji su sadržavali dokumente priložene spisu predmeta tijekom rasprave i kopije izvanraspravnih rješenja suda. Odvjetnicima podnositelja zahtjeva rečeno je da ne mogu dobiti pristup preostalim svescima jer ih koristi tužitelj.

280. Dana 5. kolovoza 2005. kopija petnaest svezaka zapisnika suđenja, koju je Okružni sud Meshchanskiy pripremio na vlastitu inicijativu, stavljena je obrani na raspolaganje (5.565 stranica). Kopije zapisnika nisu bile ovjerene i nisu sadržavale nikakvo unutarnje numeriranje ili indeks. Prema navodima Vlade, obrani su dani sljedeći vremenski termini za proučavanje zapisnika suđenja: od ponedjeljka do četvrtka, 9:00-18:00 sati, te u petak 9:00-16:45. Svaki odvjetnik dobio je vlastitu kopiju zapisnika suđenja.

281. Obrana je podnijela zahtjev za uvidom u izvornik zapisnika suđenja, no sud nije odgovorio na taj zahtjev.

282. Početkom kolovoza postalo je poznato da se prvi podnositelj zahtjeva namjerava kandidirati za izbore za Državnu Dumu Ruske Federacije.

283. Dana 8. kolovoza 2005. prvi podnositelj zahtjeva premješten je u drugi blok u pritvoru, u ćeliju u kojoj se nalazilo 16 pritvorenika.

284. Dana 9. kolovoza 2005. sutkinja Kolesnikova je obavijestila obranu putem telefaksa da je 25. kolovoza 2005. posljednji datum za podnošenje prigovora na zapisnik suđenja. Kao odgovor prvi podnositelj zahtjeva napisao je pismo sutkinji Kolesnikovoj u kojem je tražio dodatno vrijeme. Konkretno, opisao je uvjete u kojima mora proučavati zapisnik suđenja kako slijedi:

"Prisiljen sam proučavati zapisnik u sobi za sastanke zajedno sa svojim odvjetnicima ili u ćeliji u kojoj sam trenutno pritvoren. Međutim, teško to mogu činiti u ćeliji jer se u njoj nalazi više od 10 ljudi, a oni, naravno, glasno razgovaraju jedni s drugima, mnogi od njih puše (ja osobno ne pušim), jedu i obavljaju nuždu, drugim riječima, stvaraju situaciju u kojoj je izuzetno teško usredotočiti se na protokol.

Što se tiče uvjeta proučavanja zapisnika u sobi za sastanke zajedno s mojim odvjetnicima, želio bih napomenuti sljedeće. Svaki dan odvjetnicima je za susret sa mnom dodijeljena jedna te ista soba za sastanke. Ta soba je neprovjetrena s potpuno hermetički zatvorenim prozorom s dvostrukim staklom, bez bilo kakve klimatizacije i ventilacije. U sobi se nalazi stol, koji je premalen da bi na njega stali svi dokumenti potrebni kako bismo mogli raditi na zapisniku, i dvije stolice, koje isto tako nisu dovoljne jer me posjećuje i do pet odvjetnika istovremeno. Istodobno, susjedne sobe za ispitivanje su slobodne i u njima se nalazi mnogo stolica. U ovoj situaciji, dodjeljivanje jedne te iste sobe za ispitivanje pruža razlog za sumnju da je ta soba opremljena nekim posebnim tehničkim uređajima koji onemogućuju povjerljivu komunikaciju između mene i mojih odvjetnika. ... Do danas, uspio sam proučiti samo 4,5 sveska od 15 svezaka "kopija" zapisnika koje sam dobio. Kako bih ubrzao proučavanje ... moram odbijati svakodnevne šetnje na otvorenom ..."

285. Od 9. kolovoza 2005. branitelji su nekoliko puta slali brzojave i pisma Okružnom sudu Meshchanskiy tražeći da se obrani dopusti pregledavanje izvornog zapisnika suđenja. Međutim, obrana nije primila nikakav odgovor na te zahtjeve.

286. Dana 15. kolovoza 2005. gđa Moskalenko, odvjetnica obrane, prigovorila je Okružnom sudu Meshchanskiy zbog nepropisnih uvjeta u kojima je morala pregledavati zapisnik suđenja s podnositeljem zahtjeva.

287. Dana 19. kolovoza 2005. godine obrana je Okružnom sudu Meshchanskiy dostavila audio zapise koje je obrana snimala u tijeku suđenja. Sutkinja Kolesnikova je vratila audio zapise obrani, tvrdeći da je predmet zatvoren i da se ništa ne može priložiti spisu predmeta.

288. Dana 23. kolovoza 2005. sutkinja Kolesnikova odbila je zahtjev za dodatnim vremenom za pregledavanje zapisnika suđenja, tvrdeći da su podnositelj zahtjeva i njegovi odvjetnici imali dovoljno vremena.

289. Dana 24. kolovoza 2005. obrana je podnijela primjedbe na one sveske zapisnika suđenja kojima je imala pristup. Primjedbe su sadržane na 126 stranica. Prema riječima podnositelja zahtjeva, zapisnik suđenja sadržavao je određene nepravilnosti, od kojih su neke bile relativno male, dok su druge bile mnogo značajnije. Tako su cijeli stavci nedostajali u zapisniku suđenja. Podnositelj zahtjeva je kao primjer naveo situaciju u kojoj je sud raspravljao o vremenskom rasporedu za ročište. Ta situacija nije dio zapisnika suđenja. Nadalje, postojali su brojni propusti u zapisniku ispitivanja određenih važnih svjedoka (kao što je, primjerice, g. Klassen, koji je sudu ispričao o istražiteljevom selektivnom pristupu u ispitivanju).

290. Dana 26. kolovoza 2005. tužiteljstvo je obavijestilo obranu o odluci koju je donio vršitelj dužnosti predsjednika Okružnog suda Meshchanskiy, g. Kuryukov, kojom je datum 14. rujna 2005. odredio kao datum žalbene sjednice.

291. Dana 2. rujna 2005. sutkinja Kolesnikova je donijela rješenje kojim su odbijena sva pitanja koja je postavila obrana, sa sljedećim obrazloženjem:

"Primjedbe na zapisnik suđenja ne temelje se na činjenicama – tj. zapisnik suđenja pripremljen je od strane sudskih zapisničara u tijekom samog sudskog postupka i sve primjedbe sudionika, njihove izjave, prijedlozi, svi ispitani i objavljeni dokumenti, iskazi svjedoka, pitanja i odgovori na ta pitanja, kao i redoslijed sudskog postupka, itd., zabilježeni su točno i u cijelosti".

292. Dana 9. rujna 2005. obrana je podnijela niz prijedloga Gradskom sudu u Moskvi, tražeći da se dokazi koji su izuzeti ili nisu prihvaćeni od strane Okružnog suda Meshchanskiy ponovno razmotre u predstojećem žalbenom postupku. Prijedlozi su se, *inter alia*, odnosili na izvješće društva Ernst & Young u svezi s investicijskim programom koji se provodio u gradu Lesnoyu. Nadalje, obrana je tražila prihvaćanje nekoliko dopisa financijskog odjela grada Lesnoya u svezi s plaćanjem poreza mjenicama i njihovim plaćanjem od strane Yukosa. Nadalje, obrana je skrenula pozornost žalbenog suda na dokaze koji su pogrešno protumačeni od strane tužiteljstva, a slijedom toga i od strane raspravnog suda.

293. Dana 13. rujna 2005. gđa Moskalenko je podnijela dodatnu žalbu u kojoj je prigovorila zbog navodnog kršenja Europske konvencije tijekom istrage i suđenja. Konkretno, prigovorila je zbog nemogućnosti prvog

podnositelja zahtjeva da ostvari povjerljiv kontakt sa svojim odvjetnicima u sudnici tijekom rasprava i u zatvoru.

294. Istoga dana odvjetnici obrane zatražili su od žalbenog suda da poništi raspravu od 14. rujna 2005. jer je taj datum određen na način koji nije bio u skladu s postupkom propisanim zakonom.

295. Sveukupno, žalbe koje je podnijela obrana u ime podnositelja zahtjeva sadržani su na otprilike tisuću stranica.

(b) Zastupanje podnositelja zahtjeva tijekom žalbenog postupka

296. U srpnju i kolovozu 2005. godine ravnatelj pritvorskog objekta uporno je odbijao odobriti gđi Khrunovoj, jednoj od odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, sastanak s njim jer joj je Okružni sud Meshchanskiy odbio izdati "dozvolu za sastanak". Nakon podnošenja prigovora Kvalifikacijskom odboru sudaca, sud joj je dopustio uvid u spis predmeta.

297. Dana 22. srpnja 2005. gđi Mikhaylovoj, koja je bila angažirana kao odvjetnica prvog podnositelja zahtjeva pred Europskim sudom za ljudska prava u odsutnosti gđe Moskalenko, nije bio dopušten pristup prvom podnositelju zahtjeva od strane ravnatelja pritvorskog objekta. U pismu od 14. siječnja 2008. tadašnji ravnatelj pritvorskog objekta objasnio je da gđa Mikhaylova nije imala odobrenje da sudjeluje u postupku u svojstvu odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva na temelju članka 53. ZKP-a te joj je zbog toga uskraćen pristup prvom podnositelju zahtjeva.

298. Dana 27. srpnja 2005. gđi Mikhaylovoj i g. Prokhorovu uskraćen je pristup prvom podnositelju zahtjeva usmenim nalogom ravnatelja pritvorskog objekta. Odvjetnici su zatim podnijeli formalni pisani zahtjev da posjete podnositelja zahtjeva, ali im je 10.-11. kolovoza 2005. opet uskraćen pristup njemu i opet s pozivom na članak 53. ZKP-a.

299. Dana 4. kolovoza 2005. uprava pritvora poslala je zahtjev Okružnom sudu Meshchanskiy s upitom imaju li gđa Mikhaylova i g. Prokhorov odobrenje da sudjeluje u postupku kao odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva. Dana 11. kolovoza 2005. potpredsjednik Okružnog suda Meshchanskiy odgovorio je da tih dvoje odvjetnika nije sudjelovalo u suđenju u ime prvog podnositelja zahtjeva. Dana 15. kolovoza 2005. Okružni sud Meshchanskiy dostavio je upravi pritvora popis odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva koji su imali odobrenje da sudjeluje u postupku temeljem članka 53. ZKP-a te su im stoga dopušteni posjeti podnositelju.

300. Prvi podnositelj zahtjeva dao je upute g. Padvi, svom glavnom odvjetniku, da ga zastupa u žalbenom postupku. Međutim, g. Padva primljen je u bolnicu nedugo prije žalbene sjednice zbog ozbiljnog zdravstvenog problema. Sjednica od 14. rujna 2005. stoga je odgođena za 19. rujna 2005.

301. Dana 15. rujna 2005. g. Mkrtichev i g. Drel, odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva, pokušali su se sastati s prvim podnositeljem zahtjeva, ali uskraćen im je pristup njemu od strane uprave pritvora. Istoga dana zatvorenik koji je bolovao od zarazne bolesti prvo je smješten u ćeliju prvog podnositelja zahtjeva, a zatim je premješten u ćeliju u kojoj je bio pritvoren drugi podnositelj zahtjeva. Kao posljedica toga, karantena je određena u odnosu na pritvorenike u tim ćelijama, uključujući i oba

podnositelja zahtjeva. Međutim, nakon dugih pregovora s upravom pritvora, gđa Levina i gđa Moskalenko dobile su pravo posjetiti podnositelje zahtjeva.

302. Budući da je g. Padva 19. rujna 2005. još uvijek bio u bolnici, sjednica je odgođena za 20. rujna. Dana 20. rujna sjednica je ponovno odgođena, tom prilikom za 22. rujna 2005.

303. Dana 21. rujna 2005. Gradski sud u Moskvi imenovao je g. Shmidta braniteljem prvog podnositelja zahtjeva u žalbenom postupku.

304. Dana 21. rujna 2005. g. Padvi uskraćen je pristup prvom podnositelju zahtjeva u istražnom zatvoru.

305. Dana 22. rujna 2005. žalbeni sud je odlučio da će, ako g. Padva i dalje bude odsutan, g. Shmidt, još jedan od odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, zauzeti njegovo mjesto i zastupati prvog podnositelja zahtjeva. Kao posljedica toga, g. Padva je dao pristanak za otpust se iz bolnice kako bi mogao zastupati prvog podnositelja zahtjeva. G. Shmidt, koji je imenovan odvjetnikom prvog podnositelja zahtjeva odlukom suda, zatražio je odgodu, no dopušten mu je samo kratak sastanak s prvim podnositeljem zahtjeva u zgradi suda, u kojoj, prema njegovim riječima, povjerljivost nije bila moguća.

(c) Žalbeno ročište od 22. rujna 2005.

306. Gradski sud u Moskvi, zasjedajući kao žalbeni sud, bio je sastavljen od tri suca: g. Tarasova (suca predsjednika vijeća), g. Marinenka i gđe Lokhmacheve. Sjednica od 22. rujna 2005. sveukupno je trajala oko jedanaest sati.

307. Na početku sjednice branitelji su zatražili dodatno vrijeme kako bi mogli primiti upute od svojih klijenata. G. Padva je objasnio da mu je prethodnog dana odbijen pristup prvom podnositelju zahtjeva. G. Shmidt je zatražio da se ročište odgodi najmanje za jedan dan. Prvi podnositelj zahtjeva objasnio je Gradskom sudu kako je neophodno da mu se odobri još vremena kako bi se sastao sa svojim odvjetnicima. Također je objasnio kako je dobio nedovoljno vremena i mogućnosti za pripremu žalbe. Presuda je sadržana na šesto stranica, ne uključujući golemi opseg zapisnika suđenja i dokumenata u spisu predmeta, a on je imao samo dva tjedna da ih pročita i pripremi svoje komentare prije nego što mu je određena karantena.

308. Gradski sud je odbio zahtjeve za odgodu, ali je odobrio određeno vremensko razdoblje prvom podnositelju zahtjeva kako bi razgovarao o svom predmetu s g. Padvom i g. Shmidtom u sudnici. Razgovarali su o predmetu u nazočnosti stražara.

309. G. Shmidt, navodeći kršenje domaćeg prava pri dodjeljivanju predmeta u žalbenom postupku, podnio je zahtjev za izuzećem sudaca. Međutim, taj zahtjev je odbijen.

310. Žalbeni sud je ispitao nekoliko zahtjeva obrane za prihvaćanjem dokaza u spis predmeta, uključujući i dokumente podnesene ranije u pisanom obliku i nekoliko novih zahtjeva upućenih usmenim putem na ročištu. Tako je g. Padva na sjednici zatražio od Gradskog suda da prizna izvješće instituta Giproruda (o investicijskom programu za Apatit iz 1994. godine), izvješća društva Ernst & Young (u kojima je procijenjena

vrijednost udjela od 20 posto u Apatitu za 1994. i 2002. godinu) i izvješće UBRAS-a. U odgovoru na taj zahtjev Gradski sud je presudio kako slijedi:

"Sud smatra kako nema osnova za proučavanje dokumenata koje je već proučio prvostupanjski sud. Sud će proučiti zahtjeve u kojima obrana navodi da su dokumenti nepropisno ocijenjeni od strane suda Meshchanskiy. S obzirom na navedeno, sud prihvća dokumente za preispitivanje."

311. Gradski sud je saslušao obraćanja prvog podnositelja zahtjeva, g. Padve, g. Shmidta (odvjetnika) i g. Shokhina (tužitelja). Odvjetnici obrane naveli su razne povrede postupka tijekom suđenja, kao i pogreške u sastavu presude prvostupanjskog suda. Također su zatražili od Gradskog suda da obustavi postupak koji se tiče nezakonitog stjecanja dionica NIUIF-a temeljem činjenice da je desetogodišnji zakonski rok određen za takva kaznena djela istekao 22. rujna 2005.

312. Na kraju dana Gradski sud se povukao na jedan sat te je iste večeri proglasio izreku svoje odluke.

(d) Presuda Gradskog suda u Moskvi od 22. rujna 2005.

313. Odluka Gradskog suda u Moskvi sadržana je na 62 stranice. Žalbeni sud nije otkrio nikakve bitne povrede postupka tijekom suđenja. Žalbeni sud je djelomično potvrdio osnovanost presude Okružnog suda Meshchanskiy, istodobno odbacujući ostale optužbe ili mijenjajući obrazloženje Okružnog suda.

314. Gradski sud je presudio da je nastupila zastara u odnosu na optužbe koje se odnose na neplaćanje poreza na dohodak 1998. godine. Također je nastupila zastara u odnosu na događaj u svezi s nezakonitim prisvajanjem dobiti Apatita 1997.-1999. godine. Glede optužbi u svezi s NIUIF-om, Gradski sud presudio je da je vremenski rok koji se odnosi na privatizaciju NIUIF-a istekao u ponoć 22. rujna 2005. Kao posljedica toga, Gradski sud se proglasio nadležnim *ratione temporis* da ispita optužbe vezane za taj događaj te je u tom dijelu potvrdio zaključke prvostupanjskog suda.

315. Gradski sud je potvrdio je osuđujuću presudu u dijelu koji se odnosi na nezakonito prisvajanje dobiti Apatita u godinama 2000.-2002., nezakonito stjecanje dionica NIUIF-a, utaju poreza na dobit u 1999.-2000. godini (porezne olakšice nezakonito dobivene od strane trgovačkih društava), utaju poreza na dohodak 2000. godine, te nezakonit povrat poreza trgovačkih društava.

316. Glede prvog događaja u svezi s utajom poreza na dobit (vezanom za porezne olakšice) Gradski sud je konkretno presudio kako slijedi:

"[Trgovačka društva] nisu posjedovala ili unajmljivala proizvodne pogone ili dugotrajnu imovinu za preradu, skladištenje ili otpremu proizvoda na teritoriju ZATO-a Lesnoy. Djelatnici angažirani od strane društava i registrirani u Lesnoy angažirani su isključivo kako bi se ispunili uvjeti za dodjelu dodatnih poreznih povlastica. Djelatnici nastanjeni u Lesnoy nisu sudjelovali u pripremi dokumentacije za sklapanje sporazuma, vođenje pregovora s kupcima ili prodavačima nafte i naftnih derivata, ili u računovodstvu."

317. Glede utaje poreza na dohodak, Gradski sud konkretno je presudio da su, na temelju ugovora o uslugama, iznosi primljeni od strane podnositelja zahtjeva zapravo uplaćeni "za njihov rad u društvima

Rosprom, Yukos [Moskva], i inozemnim društvima". Gradski sud je, konkretno, utvrdio kako slijedi:

"Činjenice o izdavanju patenta individualnog poduzetnika i prelasku [podnositelja zahtjeva] na shemu pojednostavljenog oporezivanja potvrđene su materijalima navedenima u presudi i ispitanim na sudu, dokumentima oduzetim u poreznom inspektoratu o upisu [podnositelja zahtjeva] kao poduzetnika koji obavljaju svoje aktivnosti bez uspostavljanja pravne osobe, ugovorima o uslugama s inozemnim društvima, izjavom o dohotku 1998.-2000. godine; zahtjevima [podnositelja zahtjeva] za patentima za prelazak na shemu pojednostavljenog oporezivanja, računovodstva i izvještavanja; patentima i odlukama voditelja inspektorata da ih izdaju; potvrdama plaćanja za patente; punomoći za zastupanje u poreznom inspektoratu; knjigama prihoda i rashoda poduzetnika; te drugim dokumentima".

318. Gradski sud nadalje je utvrdio da podnositelji zahtjeva nisu krivi u pogledu nekoliko događaja. Prema tome, odbijene su sljedeće optužbe:

(a) neizvršavanje presuda trgovačkog suda u odnosu na Apatit i NIUIF (vidi odjeljak 2. (b) i (e) ove presude, par. 97. et seq i par. 104. et seq.);

(b) plaćanje poreza mjenicama (vidi odjeljak 2. (g) ove presude, par. 111. et seq.). U ovom je dijelu Gradski sud presudio da se ono ne može okarakterizirati kao "utaja poreza" temeljem novog članka 199., koji je stupio na snagu u prosincu 2003. godine; također je presudio da se plaćanje mjenicama ne može smatrati "*davanjem lažnih podataka*" u fiskalnim dokumentima, djelom kažnjivim temeljem članka 199. Kaznenog zakona. Gradski sud je dodao da činjenica da ta djela nisu kaznena ni na koji način ne utječe na zaključke Okružnog suda o parničnim tužbama podnesenima od strane Ministarstva poreza jer je takvo plaćanje poreza mjenicama ostalo nezakonito (stranica 39. odluke);

(c) novčani transakciji društvima g. Gusinskog (događaj u svezi s bankom Most Bank pripisan prvom podnositelju zahtjeva, vidi odjeljak 2. (i) ove presude, par. 115.).

319. Glede novčanih potraživanja protiv podnositelja zahtjeva, Gradski sud je presudio da se iznosi neplaćenih poreza ne mogu nadoknaditi od fiktivnih društava; stoga se oni trebaju nadoknaditi od podnositelja zahtjeva osobno jer su oni *de facto* organizatori i korisnici sheme utaje poreza. Presuda Granskog suda u tom dijelu nije upućivala ni na koje odredbe zakona.

320. Konačno, Gradski sud je promijenio pravnu kvalifikaciju određenih događaja za koje su podnositelji zahtjeva optuženi. Kao posljedica toga, ukupna kazna smanjena je na po osam godina zatvora za svakog podnositelja zahtjeva. Obrazložena odluka donesena je od strane žalbenog suda nešto kasnije.

E. Izdržavanje kazne podnositelja zahtjeva

1. Smještanje prvog podnositelja zahtjeva u FGU IK-10

321. Dana 9. listopada 2005. prvi podnositelj zahtjeva premješten je iz istražnog zatvora.

322. Dana 15. listopada 2005. prvi podnositelj zahtjeva stigao je u kažnjeničku koloniju FGU IK-10, koja se nalazi u gradu Krasnokamensk u Čitskoj oblasti. Dana 20. listopada 2005. supruga prvog podnositelja zahtjeva o tome je obaviještena poštanskim putem.

323. Udaljenost između Moskve i Čite iznosi oko 6.320 km autocestom. Prema navodima Vlade, FGU IK-10 nalazi se oko 580 km od grada Čite. Postoji i željeznička pruga između Čite i Krasnokamenska; vlakovi imaju "*vagone za spavanje*" (odjeljke u prvom razredu za dvije osobe) s internetskom vezom i vagonom restoranom. "*Prometna infrastruktura*" unutar Krasnokamenska omogućuje posjetiteljima pristup teritoriju kažnjeničke kolonije.

324. Prema prvom podnositelju zahtjeva, kažnjenička kolonija *FGU IK-10* u Krasnokamensku nije posve najudaljenija kažnjenička kolonija od Moskve, ali je najteže dostupna jer su izravni letovi dostupni u kolonije još dalje od Moskve. Kako bi se došlo do Krasnokamenska od Moskve, potrebno je najmanje dva dana. To je dug i naporan put, a još težim ga čini niska učestalost letova iz Moskve u Čitu. Let iz Moskve za Čitu traje približno šest i pol sati (ponekad i više, kada zrakoplov mora puniti gorivo u Ekaterinburgu). Po dolasku u Čitu, potrebno je čekati sedam sati prije ukrcaja u vlak za Krasnokamensk, kojemu je potrebno još petnaest sati do odredišta. Alternativno, posjetitelji mogu izabrati vožnju vlakom iz Moskve, koja neprekinuta traje 106 sati. To je odvjetnicima i obitelji prvog podnositelja zahtjeva značajno otežalo pristup njemu te neizbježno neki od njih nisu vidali prvog podnositelja zahtjeva onoliko koliko bi ga inače vidali. Odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva opisali su putovanje kao "*vrlo iscrpljujuće i umarajuće*". G. Mkrtychev, odvjetnik koji je putovao od Moskve do Krasnokamenska u osam navrata, svjedočio je da on nikada nije vidio nikakve "*vagone za spavanje*" ili vagone restorane u vlakovima kojima je putovao. Uspostavljanje internetske veze i veze za mobilne telefone također je bilo nemoguće, suprotno onome što je Vlada tvrdila. Prvi podnositelj zahtjeva nadalje je tvrdio da je i sâm Krasnokamensk podlozan velikim klimatskim ekstremima. Prema g. Mkrtychevu, tijekom njegovog prvog putovanja tamo u listopadu 2005. godine temperatura je iznosila oko minus deset stupnjeva Celzija uz ledeni i gotovo nepodnošljivi vjetar. Prilikom jednog od njegovih kasnijih posjeta temperatura je pala na 41 stupanj ispod nule. Kratko ljeto bilo je jednako surovo, uz užarenu vrućinu i rojeve komaraca.

325. Dana 25. listopada 2005. supruga prvog podnositelja zahtjeva posjetila ga je u koloniji. Imala je pravo na "*dugi obiteljski posjet*" te je ostala s prvim podnositeljem zahtjeva do 28. listopada 2005.

326. Odluku o slanju prvog podnositelja zahtjeva u koloniju u Krasnokamensku donijela je Federalna služba za izvršenje kazni – FSIN. Dana 9. siječnja 2006. odvjetnici obrane su podnijeli prigovor osporavajući tu odluku. Oni su tvrdili da je odluka nezakonita i proizvoljna. Osim toga, odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva istaknuli su da je drugi podnositelj zahtjeva također poslan u vrlo udaljenu regiju Ruske Federacije, uz očito nepoštivanje odredbi ruskog zakona.

327. Na ročištu su predstavnici FSIN-a tvrdili da nije bilo dovoljno mjesta u kaznionicama u središnjoj Rusiji, te da je donesena odluka da se

pet osuđenika pošalje iz Moskve u različite regije Rusije. Zakon nije zahtijevao razmatranje pojedinačnih okolnosti svakog osuđenika; kao posljedica toga, prvi podnositelj zahtjeva bio je među pet osuđenika koji su poslani u Čitsku oblast.

328. Prvi podnositelj zahtjeva u postupku je konkretno naveo brojku koja se spominje u jednom intervjuu tadašnjeg ministra pravosuđa g. Chayke, koji je rekao da je u rujnu 2005. godine kapacitet prijema ruskih kolonija iznosio 786.753 mjesta, dok je samo 637.079 zatvorenika ondje bilo zatvoreno. U drugom intervjuu g. Kalinin, tadašnji ravnatelj FSIN-a, priznao je da je u nekim kolonijama bilo slobodnih mjesta.

329. Dana 6. travnja 2006. Okružni sud Zamoskvoretskiy u Moskvi je odbio zahtjev prvog podnositelja zahtjeva i, pozivajući se na članak 73. stavak 2. Zakona o izvršavanju kazni, potvrdio odluku FSIN-a kao zakonitu i opravdanu. Okružni sud je utvrdio da, temeljem članka 73. Zakona o izvršavanju kazni, osuđenik ima pravo na izdržavanje kazne u regiji u kojoj je osuđen ili gdje je ranije živio. Međutim, ako u tom zatvoru nema slobodnih mjesta, zatvorenik može biti poslan na izdržavanje kazne u najbližu regiju koja ga može primiti. Okružni sud pozvao se na odluku FSIN-a u kojoj je navedeno koje kolonije moraju prihvatiti zatvorenike iz Moskve i u kojem omjeru. Prema Okružnom sudu, ta je odluka donesena u okviru nadležnosti FSIN-a i njome nije prekršen zakon. Okružni sud je također presudio da su, u slučaju da je prvi podnositelj zahtjeva bio smješten u bližu koloniju, prava drugih zatvorenika mogla biti povrijeđena. Sud je odlučio da informacije sadržane u intervjuima g. Chayke i g. Kalinina o broju slobodnih mjesta u ruskim kolonijama nisu dokaz. Dana 13. lipnja 2006. Gradski sud u Moskvi potvrdio je tu odluku.

2. Kontakt prvog podnositelja zahtjeva s njegovim odvjetnicima

330. Dok je bio u koloniji u Krasnokamensku, podnositelj zahtjeva nastavio je raditi sa svojim odvjetnicima. Međutim, njegov kontakt s njima bio je ozbiljno ograničen. Tako je na početku njegove zatvorske kazne prvom podnositelju zahtjeva jedino bilo dopušteno da vidi svoje odvjetnike na kraju radnog dana, a bilo je dopušteno samo jednom odvjetniku da ga vidi u isto vrijeme.

331. Dana 10. studenog 2005. gđi Terekhovej, jednoj od odvjetnika podnositelja zahtjeva, uskraćen je pristup prvom podnositelju zahtjeva. Dana 15. studenog 2005. osoblje kolonije oduzelo je dokumente g. Mkrtycheva. Dana 16. studenog 2005. gđa Levina podvrgnuta je pretrazi tijela od strane osoblja kolonije prilikom posjeta prvom podnositelju zahtjeva; postupak pretrage uključivao je svlačenje. Dana 17. studenog 2005. gđa Khrunova također je podvrgnuta sličnoj pretrazi tijela. Dana 18. studenog 2005. gđa Terekhova podvrgnuta je pretrazi tijela na putu na sastanak s podnositeljem zahtjeva i na povratku s njega, te su pregledane njezine profesionalni spisi. Dana 23. i 26. studenog 2005. opet je podvrgnuta pretrazi tijela na isti način.

332. Od 29. studenog do 1. prosinca 2005. prvog podnositelja zahtjeva posjetila su tri njegova odvjetnika u svezi s njegovim zahtjevom Europskom sudu za ljudska prava. Trebali su posjetiti prvog podnositelja zahtjeva zajedno, ali nije im bilo dopušteno da to učine. Kasnije je prvi

podnositelj zahtjeva uspješno osporio zatvorske propise u svezi s posjetima odvjetnika. U presudi od 25. svibnja 2006. Vrhovni sud je presudio da je to pravilo nevažeće. Međutim, vlasti kolonije i dalje su odvjetnicima odbijale odobriti pristup prvom podnositelju zahtjeva za vrijeme radnog vremena.

333. Tijekom sastanaka sa svojim odvjetnicima prvi podnositelj zahtjeva bio je odvojen od njih pregradom koja se protezala od zida do zida i od poda do stropa. Takve mjere su uvedene u kažnjeničke kolonije u pitanju nakon dolaska prvog podnositelja zahtjeva. Prvom podnositelju zahtjeva nije bilo dopušteno da zadrži pravne dokumente koje su mu donijeli njegovi odvjetnici prilikom posjeta. Prvi podnositelj zahtjeva imao je pravo prepisivati dio ili sve dokumente vlastitim rukopisom u tijeku posjeta odvjetnika. Kao posljedica toga, prvi podnositelj zahtjeva nije mogao raditi s opsežnijim dokumentima, kao što su zahtjevi pred Sudom.

334. U studenom 2005. godine britanski odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva, g. Nicholas Blake i g. Jonathan Glasson, zatražili su dopuštenje da se s njim sastanu. U veljači 2006. godine su podnijeli zahtjev za izdavanjem ruske vize, ali im rusko veleposlanstvo iz još uvijek nepoznatih razloga nije dostavilo vize.

335. Dana 11. ožujka 2006. osoblje kolonije je oduzelo službenu iskaznicu gđe Khrunove

3. Stegovni postupak protiv prvog podnositelja zahtjeva

336. Dok je bio u koloniji u Krasnokamensku, prvi podnositelj zahtjeva je bio podvrgnut nizu stegovnih postupaka u svezi s njegovim ponašanjem u koloniji, što je dovelo do tri razdoblja samice koja su sveukupno trajala dvadeset dva dana.

337. Dana 12. prosinca 2005. prvi podnositelj zahtjeva je napustio svoje radno mjesto u radionici za šivanje jer se njegova oprema pokvarila te je trebao pronaći radnika za popravak. Sljedećeg dana formalno je opomenut od strane uprave jer je tako postupio.

338. Dana 16. siječnja 2006. podnositelj zahtjeva dobio je poštanskim putem tekstove dvaju propisa Ministarstva pravosuđa koji se odnose na režim izdržavanja kazne zatvora osuđenika. Ti predmeti u pošti prošli su kroz cenzuru kolonije. Sljedećeg dana ti propisi su oduzeti prvom podnositelju zahtjeva, a 24. siječnja 2006. prvi podnositelj zahtjeva dobio je drugu opomenu zbog posjedovanja nedopuštenih tiskanih materijala. Smješten je u samicu na pet dana.

339. Dana 9. veljače 2006. Gradski sud u Krasnokamensku ukinuo je odluku od 12. prosinca 2005. o opomeni prvog podnositelja zahtjeva zbog odsutnosti s posla.

340. Dana 17. ožujka 2006. prvi podnositelj zahtjeva podvrgnut je sedmodnevnom zatočeništvu u kaznenom bloku zbog pijenja čaja u zajedničkom prostoru, umjesto u kantini.

341. Dana 18. travnja 2006. Gradski sud u Krasnokamensku poništio je drugu opomenu od 24. siječnja 2006.

342. Dana 3. lipnja 2006. prvi podnositelj zahtjeva dobio je još jednu opomenu. Smješten je u samicu na deset dana.

4. Smještanje drugog podnositelja zahtjeva u FGU IK-3

343. Dana 27. rujna 2005. moskovski ogranak Federalne službe za izvršenje kazni odlučio je poslati drugog podnositelja zahtjeva na izdržavanje kazne u kažnjeničku koloniju *FGU IK-3* u naselju Kharp smještenom na poluotoku Jamal (Jamalskonenečki okrug, sjeverni Ural, sjeverno od Arktičkog kruga). Ta kaznena ustanova je kolonija sa "*strogim režimom*" koja ima posebnu zonu s "redovnim režimom". Drugi podnositelj zahtjeva je živio u toj zoni.

344. Udaljenost između Moskve i Kharpa iznosi oko 3.300 km cestom. Prema navodima Vlade, naselje Kharp ima izravnu željezničku vezu s Moskvom. Nekoliko vlakova vozi na toj liniji, uključujući i "*Polarnu strijelu*", vlak visoke klase. Taj vlak ima sve potrebne sadržaje, uključujući i dvokrevetne odjeljke u "*ekonomskoj*" i "*poslovnoj*" klasi, usluge za djecu i restoran. Nadalje, Moskva ima izravnu zračnu vezu sa Salehardom, obližnjim gradom. Moguće je doći do Kharpa od Saleharda vlakom ili automobilom, kroz grad Labytnangi i preko rijeke Ob.

345. Prema podnesku drugog podnositelja zahtjeva, tvrdnje Vlade kako postoji izravna željeznička veza s naseljem Kharp i izravni letovi između Saleharda i Moskve zasigurno su istiniti. Međutim, putovanje vlakom obično je trajalo 48 sati, a kako bi se došlo do Kharpa od zračne luke u Salehardu, bilo je potrebno prijeći rijeku Ob: ljeti je vozio trajekt, a zimi se koristio prijevoz po ledu. U jesen i proljeće, kada nije bilo leda, rijeku je bilo moguće prijeći samo vozilom na zračnom jastuku, što je bilo vrlo opasno.

346. Dana 11. siječnja 2006. g. Kalinin, šef Federalne službe za izvršenje kazni, izjavio je u intervjuu da je drugi podnositelj zahtjeva poslan u tu koloniju kako bi se zajamčila njegova vlastita sigurnost.

347. Dana 23. siječnja 2006. odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva napisali su dopis odjelu Federalne službe za izvršenje kazni u Kaluškoj oblasti, u blizini Moskovske oblasti, nastojeći dobiti informacije o broju zatočenika u koloniji s običnim režimom (*FGU IK-2*) koja se nalazi u toj oblasti. Dopisom od 31. siječnja 2006. odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva su obaviješteni da kolonija u Kalugi može prihvatiti do 50 zatočenika; međutim, od 1. listopada 2005. samo je 48 ljudi izdržavalo kaznu zatvora u toj koloniji. Između 1. i 10. listopada 2005. taj broj ostao je isti. Svaki zatvorenik imao je 2 kvadratna metra osobnog prostora u koloniji.

348. Točno neutvrđenog datuma odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva na sudu su osporili odluku FSIN-a. Oni su tvrdili da je drugi podnositelj zahtjeva imao pravo na izdržavanje kazne u koloniji smještenoj u Moskvi ili u Moskovskoj oblasti, gdje je živio prije svoje osude. FSIN je objasnio da, budući da je Moskva glavni grad, nije bilo kažnjeničkih kolonija na njezinom teritoriju.

349. Dana 16. veljače 2006. Okružni sud Zamoskvoretskiy u Moskvi je odbio taj prigovor. Okružni sud je utvrdio da nije bilo odgovarajućih kaznionica u Moskvi; nadalje, nije bilo moguće smjestiti sve osuđenike iz Moskve u Moskovsku oblast. Prema pismu voditelja Zavoda posebnog registra FSIN-a (*byuro spetsialnogo utcheta*), jednako tako nije bilo moguće smjestiti drugog podnositelja zahtjeva u kažnjeničku koloniju u

nekoj od regija u blizini Moskve zbog prenapučenosti, popravaka, dodjele prostora za istražne zatvore, itd. Dana 27. kolovoza 2003. i 28. srpnja 2005. FSIN je utvrdio kvote za slanje osuđenika iz Moskve u druge regije Rusije. Kvota za poluotok Jamal iznosila je pet osoba. Činjenica da je drugi podnositelj zahtjeva bolovao od određenih kroničnih bolesti nije bila apsolutna prepreka njegovom slanju tamo. Slijedom toga, odluka FSIN-a da pošalje drugog podnositelja zahtjeva u koloniju na poluotoku Jamal je bila zakonita i opravdana.

F. Povezani postupci

1. Porezna potraživanja protiv Yukosa

350. Dana 26. svibnja 2004. Trgovački sud u Moskvi naložio je dioničkom društvu Yukos Oil Company Plc da plati porez u ukupnom iznosu od 47.989.073.311 RUB, novčane kazne u iznosu od 32.190.430.314 RUB i kaznu u iznosu od 19.195.605.923 RUB. Ovaj nalog odnosio se, posebice, na poreze koje je Yukos dugovao za 2000. godinu. Nalog Trgovačkog suda uključivao je (ali nije bila ograničen na) ponovno procijenjene poreze za 2000. godinu koji se odnose na poslovanje društava Mitra, Vald Oil i Business Oil, odnosno tri od četiri trgovačka društva u ZATO-u koje su činile osnovu za dosuđivanje naknade štete protiv podnositelja zahtjeva u okviru kaznenog postupka. Trgovački sud je utvrdio da su ta društva (zajedno s trgovačkim društvima registriranim u zonama niskog poreza) nezakonito ostvarila porezne olakšice. Trgovački sud je dalje odlučio da se njihovo poslovanje s naftom Yukosa mora tretirati kao poslovanje samog Yukosa jer ta društva nisu bila ništa drugo nego "*fasada*" za Yukos, a Yukos je stekao sve povlastice od tog poslovanja. Slijedom toga, Trgovački sud je pripisao neplaćene poreze tih trgovačkih društava izravno Yukosu (za više detalja vidi presudu u predmetu *Yukos*, par. 48.). Odluka Trgovačkog suda nije sadržavala detaljan izračun iznosa koji duguje svako trgovačko društvo.

351. Te ponovne procjene poreza potvrđene su po drugostupanjskoj 29. lipnja 2004. te po trećestupanjskoj žalbi 17. rujna 2004.

352. Dana 3. listopada 2006. Okružni sud Meshchanskiy je naložio da prvi podnositelj zahtjeva plati 127.564.727,04 RUB Poreznom inspektoratu br. 2. u Moskvi u svezi s neplaćenim porezom na dohodak.

353. Tijekom sljedećih mjeseci trgovački sudovi rješavali nekoliko drugih predmeta u kojim se Porezna služba tužila Yukos zbog plaćanja nižeg poreza. Većina tužbi Porezne službe je usvojena, što je u konačnici dovelo do prisilne prodaje imovine Yukosa i njegovog stečaja.

2. Disciplinski i drugi protiv odvjetnika podnositelja zahtjeva

354. Tijekom postupka protiv podnositelja zahtjeva i ubrzo nakon toga UGT je nekoliko puta pokušao izbaciti iz odvjetničke komore odvjetnike koji su zastupali podnositelje zahtjeva pred domaćim sudovima i pred Sudom.

355. Primjerice, od devetnaest odvjetnika koji su zastupali podnositelje zahtjeva i sudjelovali u povezanim predmetima, protiv njih dvanaestero je

vođen postupak za izbacivanje iz odvjetničke komore (gđe Artyukhove, g. Drela, gđe Moskalenko, g. Shmidta, g. Mkrtycheva i drugih). Konkretno, UGT je tražio izbacivanje gđe Moskalenko iz odvjetničke komore u ožujku 2007. godine temeljem činjenice da je njezino odsutnost iz Čite "*grubo povrijedila pravo [prvog podnositelja zahtjeva] na obranu*". Za suprotstavljanje tim optužbama, prvi podnositelj zahtjeva morao je dati izjavu da je u potpunosti zadovoljan radom gđe Moskalenko. G. Drel je optužen da postupa u suprotnosti s pravilima struke jer se nije pojavio na ročištu 14. rujna 2005. Dana 23. rujna 2005. Ministarstvo pravosuđa poslalo je preporuku Moskovskoj odvjetničkoj komori za pokretanje disciplinskog postupka protiv odvjetnika, navodeći kako bi trebali biti izbačeni iz odvjetničke komore. Istog dana služba za tisak UGT-a objavila je zahtjev UGT-a za pokretanje disciplinskog postupka i izbacivanja iz odvjetničke komore svih odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, uz iznimku g. Padve. Odvjetnička komora je kasnije odbacila zahtjeve UGT-a, Gradskog suda u Moskvi i Ministarstva pravosuđa.

356. Tijekom postupka pregledavane su osobne stvari odvjetnika, a neki od odvjetnika podvrgnuti su pretrazi tijela koja su uključivala svlačenje (gđa Terekhova, gđa Levina i gđa Khrunova); jedan od njih je pritvoren te je napustio Rusiju zbog straha od kaznenog progona. Dva odvjetnika napadnuta su od strane nepoznatih osoba.

357. U studenom 2005. godine Centar za međunarodnu zaštitu, koji je osnovala gđa Moskalenko, podvrgnut je poreznoj reviziji sveukupnog poslovanja.

358. Rano ujutro 23. rujna 2005., nekoliko sati nakon što je žalbeni sud donio presudu, policijski službenici posjetili su g. Amsterdama, jednog od inozemnih odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, u njegovoj hotelskoj sobi. Kasnije toga dana njegova viza je ukinuta i naređeno mu je da napusti Rusiju u roku od 24 sata.

359. Pitanje uznemiravanja odvjetnika prvog zahtjeva otvoreno je od strane nekoliko bivših menadžera Yukosa u postupku izručenja u kojem su sudjelovali u Ujedinjenom Kraljevstvu (za više detalja vidi dolje). Viši sudac Workman Suda izručenja u Londonu, koji je pregledao zahtjeve za izručenjem od UGT-a, zaključio je da su odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva bili podvrgnuti uznemiravanju. Konkretno, on je presudio kako slijedi:

"G. Shmidt dostavio mi je pojedinosti o odvjetnicima koji su uključeni u predmete koji se odnose na g. Khodorkovskog, g. Lebedeva i g. Pichugina. Od devetnaest osoba, njih dvanaest je bilo predmetom zahtjeva za izbacivanjem iz odvjetničke komore, petero je bilo podvrgnuto pretragama, dvoje je napadnuto, jedan je pritvorenu, a dvoje je bilo prisiljeno napustiti Rusiju. Dijelim mišljenje g. Shmidta kako je teško povjerovati da se igrom slučaja toliko odvjetnika moglo suočiti s toliko nesreće slučajno ili doista u skladu s zakonom propisanim postupkom. Uvjeren sam da su barem neki od odvjetnika pretrpjeli uznemiravanje i zastrašivanje".

3. Drugi kazneni predmet protiv podnositelja zahtjeva

360. Usporedo s istragom o nezakonitom stjecanju dionica i utaji poreza, UGT je provodio zasebnu istragu o drugim činjenicama vezanima uz poslovne djelatnosti Yukosa i njegovih menadžera 1998.-2003. godine. Konkretno, podnositelji zahtjeva bili su osumnjičeni da su pronevjerili

dobit ostvarenu od proizvodnje društava povezanih s Yukosom. Podnositelji zahtjeva također su optuženi za pranje novca.

361. U 2009. godini počelo je suđenje u drugom predmetu. Dana 27. prosinca 2010. podnositelji zahtjeva osuđeni su od strane Okružnog suda Khamovnicheskiy. Ta presuda je potvrđena po žalbi 24. svibnja 2011.

362. Dana 21. prosinca 2011. Predsjedničko vijeće Ruske Federacije za promicanje civilnog društva i ljudskih prava podnijelo je izvješće od 400 stranica o drugom suđenju podnositeljima zahtjeva. Izvješće je sadržavalo priloge od skupine ruskih, europskih i američkih stručnjaka i znanstvenika. Nitko u stručnoj skupini nije pronašao nikakvu potporu za navode o pronevjeri i pranju novca. Nakon razmatranja stručnih izvješća, Predsjedničko vijeće za promicanje civilnog društva i ljudskih prava donijelo je niz preporuka u kojima, između ostalog, poziva na ukidanje presude i opisuje drugi predmet kao "*pogrešnu primjenu prava*": konkretno, u izvješću se smatra da su podnositelji zahtjeva osuđeni za djela koja nisu izravno propisana kaznenim pravom i koja nemaju obilježja *corpusa delicti*, te da nisu osuđeni u zakonom propisanom postupku. Stručnjaci su istaknuli da je ta presuda u suprotnosti s presudama u drugim predmetima vezanima uz Yukos, koje nisu ukinute, a koje su podvrgnule Yukos kaznenom oporezivanju na prodaju nafte; dok je u tom predmetu, utvrđeno je da je ta ista nafta bila ukradena, što bi isključilo mogućnost oporezivanja iste.

4. Postupak o izručenju bivših menadžera Yukosa, zahtjevi za pravnom pomoći od strane Ruske Federacije na inozemnim sudovima i drugi inozemni postupci vezani uz Yukos

363. Neki od bivših suradnika i poslovnih partnera podnositelja zahtjeva otišli su u Ujedinjeno Kraljevstvo zbog straha od kaznenog progona (konkretno, gđa Chernysheva, g. Maruev, g. Temerko, g. Gorbachev, g. Burganov i drugi). UGT je podnio zahtjeve za njihovim izručenjem Rusiji. Svi zahtjevi za izručenjem UGT-a na kraju su odbijeni od strane britanskih sudova s obrazloženjem da te osobe možda neće imati pošteno suđenje u svojoj zemlji. Konkretno, u ožujku 2005. godine sudac Workman, koji je ocjenjivao jedan od zahtjeva za izručenjem, zaključio je da je "*vrlo vjerojatno da je kazneni progon g. Khodorkovskog bio politički motiviran*." UGT nije podnio žalbu protiv tih odluka. Sličan zaključak donesen je od strane Okružnog suda u Nikoziji (na Cipru) u predmetu o izručenju iz 2008. godine u svezi s bivšim menadžerima Yukosa. Dana 31. srpnja 2007. češki Visoki sud potvrdio je odbijanje nižeg suda da izruči u Rusiju bivšu djelatnicu Yukosa, gđu Vybornovu. Dana 31. kolovoza 2007. godine Regionalni sud u Vilniusu odbio je izručenje g. Brudna. Izručenje bivših zaposlenika i poslovnih partnera Yukosa odbijeno je od strane estonskih, njemačkih i izraelskih sudova, uvijek uz navođenje neprimjerenih motiva kaznenog progona.

364. UGT je također zatražio pravnu pomoć od brojnih europskih zemalja za koje se pretpostavljalo da se u njima nalazila imovina ili obavljalo poslovanje Yukosa. Švicarski savezni sud naložio je švicarskoj vladi da ne surađuje s ruskim vlastima po pitanju tih zahtjeva nakon što je zaključio da je suđenje podnositeljima zahtjeva bilo politički motivirano.

365. Konkretno, Švicarski savezni sud u svojoj presudi od 13. kolovoza 2007. zaključio je da sve činjenice, zajedno, "*jasno potvrđuju sumnju da je kazneni postupak doista korišten kao instrument od strane trenutne vlasti, s ciljem slamanja otpora klase bogatih oligarha i isključivanja potencijalnih ili utvrđenih političkih protivnika*". Konkretno je istaknuo da je "*politička ... priroda postupka u Rusiji pojačana kršenjem jamstava poštivanja ljudskih prava i prava na obranu*", te se pozvao na uvjete izvršenja kazne podnositelja zahtjeva.

366. U rujnu 2010. godine, u predmetu *Rosinvest Co UK Ltd protiv Ruske Federacije*, Arbitražni institut Gospodarske komore u Stockholmu je, u kontekstu potraživanja od strane dioničara Yukosa, društva Rosinvest Co., zbog gubitka ulaganja na temelju bilateralnog ugovora za zaštitu kapitalnih ulaganja iz 1989. godine između Ujedinjenog Kraljevstva i SSSR-a, razmotrio porezna potraživanja koja su prisilila Yukos na stečaj. Sud je utvrdio da je Ruska Federacija prekršila članak 5. IPPA koji zabranjuje izvlaštenje ulaganja investitora bilo koje ugovorne stranke. Sud je utvrdio da se "*postupanje s Yukosom i g. Khodorkovskim dramatično promijenilo nakon što je potonji javno kritizirao Putinovu administraciju te nakon što je nekoliko projekata predloženih od strane Yukosa čini se protumačeno kao prijetnja nadzoru vlade nad ruskim naftnim resursima*".

367. Podnositelji zahtjeva su obavijestili Sud o drugim sudskim sporovima pred arbitražnim sudovima u kojima su manjinski dioničari Yukosa tužili rusku Vlada. Konkretno, prvi podnositelj zahtjeva dostavio je kopiju odluke od 20. srpnja 2012. Arbitražnog instituta Gospodarske komore u Stockholmu u predmetu *Quasor de Valores, Orgor de Valores, GBI 9000 i ALOS 34 protiv Vlade Ruske Federacije*. U tom predmetu sud je presudio u korist ulagača i zaključio, konkretno, da su sheme smanjenja poreza koje je koristio Yukos bile zakonite te da je domaći ovršni postupak protiv Yukosa predstavljao *de facto* izvlaštenje i nije bio istinski pokušaj prikupljanja poreza.

G. Reakcija međunarodnih organizacija, nevladinih organizacija i političkih ličnosti

1. Javne izjave državnih dužnosnika; svjedočenje o neslužbenim razgovorima s javnim dužnosnicima o Yukosu

368. Predmet podnositelja zahtjeva privukao je veliku pozornost javnosti u Rusiji i inozemstvu. U tijeku suđenja i nakon njega mnoge istaknute javne ličnosti i utjecajne organizacije izrazile su sumnju u poštenost kaznenog postupka protiv prvog podnositelja zahtjeva i njegovih suradnika. Podnositelji zahtjeva su glede toga dostavili dokumente.

369. Konkretno, podnositelji zahtjeva su naveli izjave nekoliko visokih državnih dužnosnika koji su ili izravno potvrdili ili pretpostavljali da su podnositelji zahtjeva kazneno gonjeni zbog političkih razloga (kao što je g. Gref, ruski ministar gospodarskog razvoja i trgovine, g. Illarionov, ekonomski savjetnik predsjednika Putina, predsjednički pomoćnik g. Shuvalov (danas prvi zamjenik premijera), bivši ministar gospodarstva g. Yasin, i g. Mironov, predsjednik gornjeg doma ruskog parlamenta.

370. Podnositelji zahtjeva oslonili su se na javne izjave i svjedočenje pred sudom g. Kasyanova, ruskog premijera u vrijeme uhićenja i pritvora podnositelja zahtjeva. Tako je u svom intervjuu za radio stanicu *Echo Moskvy* 27. rujna 2007. g. Kasyanov izjavio je kako slijedi:

"Bilo je grešaka, mnogo grešaka kojih se i ja sramim, kao što su uhićenja g. Lebedeva i g. Khodorkovskog te početak stavljanja pritiska na Yukos ... Znam kako postoje bitne činjenice koje su vlasti trebale iznijeti na sudu, ali koje nisu iznijele. Ministarstvima, službenim tijelima i raznim organizacijama koje su imale bilo kakve veze s tim predmetom bilo je zabranjeno iznositi bilo kakve dokumente ili činjenice koje su mogle navesti ljude da formiraju drugačije mišljenje od onog koje je tužiteljstvo iznijelo na sudu. Tako je sud donio jedinu pravu odluku, s točke gledišta vlasti".

371. U svibnju 2010. g. Kasyanov pozvan je kao svjedok na drugo suđenje podnositelju zahtjeva pred Okružnim sudom Khamovnicheskiy u Moskvi. Konkretno, g. Kasyanov svjedočio je o razgovoru koji je vodio s predsjednikom Putinom 11. srpnja 2003. nakon uhićenja g. Lebedeva. G. Kasyanov opisao je svoj razgovor s g. Putinom toga dana na sljedeći način:

"Tijekom stanke u sastanku ponovno sam pitao g. Putina o tome što se događa s Yukosom. Na početku je g. Putin, kao i ranije, pokušao izbjeći davanje izravnog odgovora, ali bio sam uporan i, nakon drugog pokušaja s moje strane, odgovorio mi je da su oni (što znači [prvi podnositelj zahtjeva] i drugi vlasnici Yukosa) pružili sredstva ne samo Jabuci i Uniji desnih snaga (SPS), za koje im je (g. Putin) dopustio pružanje financijskih sredstava, već i komunistima. A on nije dopuštao sponzoriranje komunista. Nisam ništa odgovorio jer sam bio iznenađen onime što je rekao. Nisam ni pomislio da je zakonski dopuštena financijska potpora političkim strankama također trebao privatno odobriti predsjednik. Nisam znao da je g. Putin dao [prvom podnositelju zahtjeva] dopuštenje za financiranje SPS-a i Jabuke. No, odgovor g. Putina nije ostavio nikakvu sumnju u to da je što se tiče g. Putina financiranjem komunista [prvi podnositelj zahtjeva] prešao granicu, te da je kazneni progon zaposlenika Yukosa započeo upravo zbog financiranja političkih stranaka koje g. Putin nije odobrio. "

372. Pisani iskaz g. Kasyanova istim riječima su dostavljeni Sudu 2009. godine. Bivši premijer također je objasnio da je shema porezne optimizacije, koja je tvorila središnju komponentu kaznenog predmeta protiv podnositelja zahtjeva, u relevantno vrijeme bila u skladu sa zakonom. G. Kasyanov vjerovao je da je početni razlog za kazneni progon podnositelja zahtjeva bila politička zabrinutost predsjednika Putina i njegovog najužeg kruga prije izbora za Državnu Dumu u prosincu 2003. godine. G. Kasyanov nije smatrao da je kazneni progon podnositelja zahtjeva izvorno bio uzrokovan gospodarskim razlozima, uključujući i namjeru preuzimanja njegove imovine, već se taj cilj naknadno pojavio kao povezan s izvornim političkim ciljem uklanjanja političkog protivnika. Prema riječima podnositelja zahtjeva, iskaz g. Kasyanova potvrdio je iskaz koji je već dao g. Dubov, bivši zastupnik u Dumi.

373. Podnositelji zahtjeva također su naveli svjedočenje viših direktora Yukosa koji su 2003. godine bili u kontaktu s vladinim dužnosnicima. G. Shakhnovskiy je 2006. godine svjedočio da se 2003. godine susreo s tadašnjim ministrom gospodarstva, g. Grefom, koji mu je rekao da je *"liberalno-demokratsko krilo vlasti prava meta napada [na podnositelje zahtjeva]... a ne samo g. Khodorkovskiy"*. G. Gref također je rekao da se *"g. Khodorkovskiy postavio na vatrenu liniju svojom otvorenom i snažnom*

podrškom liberalnom krilu ruske politike". G. Shakhnovskiy također je izvijestio o svom susretu s tadašnjim ministrom financija g. Kudrinom, koji je rekao, *inter alia*, da je neplaćeni porez bio samo izgovor upotrijebljen kako bi se slomio g. Khodorkovskiy i kako bi mu se oduzela njegova kompanija. G. Nevzlin, bivši pripadnik gornjeg doma ruskog parlamenta i jedan od suvlasnika Yukosa, svjedočio je da ga je sredinom proljeća 2003. godine g. Lesin, ministar medija upozorio kako je donesena politička odluka o napadu na prvog podnositelja zahtjeva i Yukos. G. Dubov, još jedan od glavnih dioničara Yukosa, svjedočio je da je 24. listopada 2003. (dan prije uhićenja prvog podnositelja zahtjeva) g. Surkov (jedan od najbližih pomoćnika predsjednika Putina) rekao da je *"svim vladinim institucijama zabranjeno stupati u bilo kakav kontakt s Otvorenom Rusijom te da je predsjednik Putin izjavio kako će Yukos biti eliminiran iz političke sfere"*. G. Dyatelev, jedan od odvjetnika podnositelja zahtjeva, dao je iskaz da je g. Surkov rekao bivšem ministru poreza, g. Pochinoku, da ne daje iskaz na suđenju podnositelja zahtjeva u vezi s optužbama koje se odnose na porez. G. Ivlev, odvjetnik ALM Feldmansa (odvjetničkog društva koje je radilo za Yukos), svjedočio je da se u studenom 2003. godine susreo s g. Shuvalovim, još jednim pomoćnikom predsjednika Putina, koji je rekao da apsolutno ništa ne može učiniti da zaustavi napade na prvog podnositelja zahtjeva i Yukos, te je nagovijestio da je odluka o njihovoj sudbini donesena na najvišoj razini u okviru predsjedničke administracije.

2. Izjave međunarodnih organizacija

374. Nekoliko međunarodnih organizacija izrazilo je zabrinutost zbog mogućeg političkog utemeljenja kaznenog progona prvog podnositelja zahtjeva u prvom suđenju (vidi Rezoluciju 1418 (2005) usvojenu 25. siječnja 2005. od strane Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, te izjavu Odbora za pravna pitanja i ljudska prava Parlamentarne skupštine Vijeća Europe usvojenu 6. listopada 2005.).

375. Nadalje, u svibnju 2009. godine Europski parlament usvojio je Rezoluciju o godišnjem izvješću o ljudskim pravima u svijetu za 2008. godinu te politiku Europske unije o tom pitanju, u kojima je navedeno da je prvi podnositelj zahtjeva *"politički zatvorenik"*.

376. Dana 23. lipnja 2009. gđa Leutheusser-Schnarrenberger, posebna izvjestiteljica Parlamentarne skupštine Vijeća Europe objavila je svoje izvješće pod nazivom *"Navodi o politički motiviranoj zloupotrebi kaznenopravnog sustava u zemljama članicama Vijeća Europe"*. Na plenarnoj sjednici 30. rujna 2009. Parlamentarna skupština prihvatila je izvješće gđe Leutheusser-Schnarrenberger i jednoglasno usvojila rezoluciju u kojoj se napominje da drugo suđenje podnositeljima zahtjeva izaziva zabrinutost da je *"borba protiv pravnog nihilizma koju je pokrenuo predsjednik Medvedev još uvijek daleko od dobivene"*. U svom izvješću posebna izvjestiteljica analizirala je novo suđenje kao primjer u javnosti istaknutog predmeta koji uključuje političku motivaciju.

II. MJERODAVNO DOMAĆE PRAVO I PRAKSA

A. Kazneni postupak u Rusiji u vrijeme događanja – opći pregled

377. U većini kaznenih predmeta postupak započinje s "preliminarnom istragom" koja se provodi od strane ovlaštene državne istražne agencije. U ovoj fazi, istražna agencija, nakon što primi informacije o počinjenju ili pripremi kaznenog djela iz drugih izvora, otvara predmet i pokreće istragu. Istražno tijelo u ovom predmetu bio je ured glavnog tužitelja ("tužiteljstvo").

378. Tužiteljstvo provodi razne istražne mjere, kao što su pretraživanja, ispitivanje svjedoka, vještačenje materijalnih dokaza, itd. Za određene istražne mjere tužiteljstvo mora zatražiti sudski nalog; isto vrijedi za mjere opreza, posebice pritvor osumnjičenika. Ako, nakon što prikupi dokaze, tužiteljstvo zaključi da je određena osoba počinila kazneno djelo, tužiteljstvo priprema nalog i formalno optužuje tu osobu. Optužena osoba može osporiti bilo koju odluku (ili nedjelovanje) tužiteljstva pred višim tužiteljem ili, u nekim slučajevima, pred sudom. Optužena osoba također može zatražiti da se spis predmeta dopuni, tražeći da tužiteljstvo poduzme dodatne istražne radnje.

379. Ako u tijeku istrage tužiteljstvo odluči da nema osnova za suđenje, optuženik se oslobađa (ako je u pritvoru), a predmet se zatvara. U suprotnom, tužiteljstvo mora sastaviti optužnicu. U tom trenutku tužiteljstvo mora pozvati zainteresirane strane, uključujući i optuženika i njegove zastupnike, da ispituju materijale prikupljene u tijeku istrage koji podupiru optužbu i koji su sadržani u spisu predmeta. Vrijeme za čitanje spisa predmeta od strane optuženika i njegovog branitelja može biti ograničeno (primjerice, kada obrana namjerno usporava postupak). Kada prođe vrijeme za čitanje spisa predmeta, tužiteljstvo upućuje predmet odgovarajućem sudu.

380. Kao opće pravilo, suđenja se održavaju javno. Svi dokazi u predmetu, u pravilu, podliježu izravnom ispitivanju u usmenom postupku. Presuda suda može se temeljiti samo na dokazima ispitanima tijekom suđenja. Isti sudac mora saslušati predmet od početka do kraja. Tijekom suđenja tužitelj zastupa optužnice, ali je može povući u cijelosti ili djelomično. Stranke imaju jednaka prava na osporavanje, podnošenje zahtjeva i prigovora, dostavljanje dokaza, sudjelovanje u ispitivanju, dostavljanje podnesaka i primjedbi itd. Sudski zapisničar vodi sažeti zapisnik ročišta.

381. Prije početka ročišta predsjedavajući sudac poziva stranke da podnesu zahtjeve, ako postoje (primjerice, za pozivanje novih svjedoka, provođenje dodatnog vještačenja, itd.). Nakon odlučivanja o takvim zahtjevima, sudac započinje "*sudsku istragu*" predmeta. Tužitelj otvara argumentaciju optužbe sažetim iznošenjem biti optužbe s obzirom na mjerodavne članke Kaznenog zakona. Sudac zatim pita optuženika razumije li on (optuženik) optužbu i smatra li se on ili ne smatra krivim. Ako optuženi razumije optužbe i ne izjasni se krivim, započinje ispitivanje dokaza dostavljenih od strane tužiteljstva. Tužiteljstvo odlučuje o redoslijedu u kojem se pozivaju svjedoci te u kojem se drugi dokazi

predstavljaju na sudu. Obrana može intervenirati i osporavati svjedoke optužbe, postavljati pitanja, itd., ali predsjedavajući sudac može zabraniti sugestivna ili nevažna pitanja. Vještak koji je dao svoje mišljenje tijekom preliminarne istrage može biti pozvan i ispitan na sudu; mogu se naložiti dodatna vještačenja ako je to potrebno. Nakon što tužiteljstvo završi sa svojim podnošenjem dokaza, riječ se daje obrani. Tužiteljstvo može osporiti dokaze izvedene od strane obrane.

382. Nakon završetka ispitivanja dokaza koje su podnijele stranke, sud postavlja pitanje žele li stranke dodati bilo što sudskoj istrazi. Ako postoji takav zahtjev, sud raspravlja o tom pitanju i donosi odluku, istovremeno obavljajući sve druge potrebne sudske radnje. Sudska istraga tada se proglašava završenom i sud prelazi u fazu rasprave.

383. Rasprava se sastoji od davanja izjava sudu, prvo od strane tužiteljstva, a zatim obrane. Žrtva, tužitelji, ako ih ima, i optuženici također mogu iskazivati. Nakon što svi sudionici daju svoje izjave, svaki od njih može govoriti radi osporavanja iznesenih navoda, pravo posljednjeg pobijanja iznesenih navoda uvijek pripada branitelju i optuženiku. Optuženik ima posljednju riječ.

384. Vijećanje se održava i presuda se sastavlja u konferencijskoj sobi iza zatvorenih vrata; nitko osim sudaca koji razmatraju predmet ne može biti prisutan. Presuda mora biti "*zakonita, osnovana i pravedna*". Nakon što svi suci potpišu presudu, suci se vraćaju u sudnicu i presuda se čita strankama i javnosti. Uobičajena je praksa u složenim predmetima pročitati samo izreku presude; u kom slučaju se naknadno dostavlja cijeli tekst presude.

385. Stranke mogu podnijeti žalbu; u većini kaznenih predmeta (osim onih u nadležnosti izabranog suca prvog stupnja) žalbeni sud je jedini sud "redovne" nadležnosti koji strankama dostupan za osporavanje presude. Pristup postupku "*nadzornog preispitivanja*" ovisi o diskreciji suda. Žalba mora biti podnesena u roku od deset dana od dana kada je dostavljena presuda. Žalbeni sud može izmijeniti ili ukinuti presudu, donijeti novu odluku ili uputiti predmet na ponovno suđenje prvostupanjskom sudu. Žalbene sjednice su *de jure* javne i usmene; međutim, u praksi žalbeni sud rijetko ocjenjuje dokaze izravno. Češće se žalbena sjednica sastoji samo od usmenog očitovanja stranaka.

B. Posebne odredbe kaznenog procesnog prava

1. Izuzeće suca; pravna pravomoćnost presude u povezanom predmetu

386. Članci 61.-63. ZKP-a opisuju situacije u kojima sudac ne može suditi u određenom predmetu. Sudac se mora izuzeti ako je oštećenik u tom kaznenom predmetu, ako je već sudjelovao u tom kaznenom predmetu u nekom drugom svojstvu, ako je rođak bilo kojeg od sudionika u kaznenom postupku, ili "*ako postoje druge okolnosti koje daju razloga vjerovati da je [sudac] osobno, izravno ili neizravno, zainteresiran za ishod kaznenog predmeta*". Sudac, u čiju nepristranost postoji sumnja, mora se sam izuzeti (članak 62. stavak 1.); alternativno, stranka u postupku može tražiti izuzeće suca na toj osnovi (članak 62. stavak 2.). Članak 63.

ZKP-a propisuje da isti sudac ne može zasjedati na raspravnom sudu i kasnije na žalbenom sudu ili sudu za nadzorno preispitivanje u istom predmetu. Sudac koji je bio član vijeća u prvom suđenju ne može ostati član vijeća ako je predmet vraćen na ponovno suđenje.

387. Ne postoje pravila koja reguliraju sudjelovanje istog suca u različitim, ali povezanim kaznenim predmetima. Članak 90. ZKP-a, k je bio na snazi u relevantno vrijeme, propisuje da *"činjenične okolnosti utvrđene u sudskoj presudi ... koje su stekle pravnu snagu, trebaju biti prihvaćene od strane suda ... bez dodatne provjere, ako te činjenične okolnosti ne izazivaju sumnju ... Ipak, takva sudska presuda ne može unaprijed odrediti pitanje krivnje onih osoba koje nisu sudjelovale u [tom] postupku"*.

2. Povjerljivost kontakta između odvjetnika i klijenta u zatvoru i profesionalne povlastice odvjetnika

388. Zakon o pritvoru iz 1995. godine (Federalni zakon o pritvaranju osumnjičenika i optuženika br. 103-FZ od 15. srpnja 1995.), koji je bio na snazi u relevantno vrijeme, propisuje u članku 18. da pritvorenik ima pravo na povjerljive sastanke sa svojim odvjetnicima. Taj članak ne određuje imaju li odvjetnik i klijent pravo na zapisivanje bilješki tijekom tih sastanaka i razmjenu bilo kakvih dokumenata. Sastanci se trebaju provoditi izvan područja sluha zatvorskog osoblja, ali zatvorsko osoblje treba biti u mogućnosti vidjeti što se događa u sobi za sastanke. Članak 18. određuje da se sastanak može prekinuti ako osoba koja se sastaje s pritvorenikom pokuša pritvoreniku predati *"zabranjene predmete, stvari ili prehrambene proizvode"*, ili dati mu *"informacije koje mogu ometati utvrđivanje istine u kaznenom predmetu ili olakšati počinjenje kaznenih djela"*.

389. Članak 16. Zakona o pritvoru određuje da se pravila o slanju i primanju prepiske, kao i pravila o oduzimanju zabranjenih predmeta, stvari ili prehrambenih proizvoda, mogu utvrditi internim propisima istražnih zatvora.

390. Članak 20. propisuje da sva prepiska pritvorenika prolazi kroz zatvorsku upravu, koja može otvarati i pregledavati poštu. Prepiska upućena sudovima, pučkom pravobranitelju, pravosudnim tijelima, Europskom sudu za ljudska prava, itd. zaštićena je od čitanja, no prepiska s odvjetnicima ne spominje se u ovom popisu (za više detalja vidi *Moiseyev protiv Rusije*, br. 62936/00, stavak 117., 9. listopada 2008.). Čini se da zatvorske vlasti (vidi stavke odmah u nastavku) rutinski tumače Zakon o pritvoru kao zakon koji čuvarima dopušta oduzimanje i pregledavanje prepiske između pritvorenika i njegovog odvjetnika.

391. Članak 34. Zakona o pritvoru propisuje, u mjeri u kojoj je to relevantno, kako slijedi:

"[Optuženici u kaznenom postupku u istražnim zatvorima] podvrgnuti su osobnom pretrazi, snimanju fotografija i uzimanju otisaka prstiju. Prostorije u kojima su pritvoreni mogu se pretraživati ; pregledavaju se osobne stvari i paketi [optuženika].
...

Kada postoje dovoljni razlozi za sumnju da osoba koja ulazi ili izlazi iz zatvora nosi zabranjene predmete, stvari [ili] prehrambene proizvode, zatvorski službenici

mogu pretražiti njihovu odjeću i osobne stvari ... i oduzeti [one] predmete, stvari i prehrambene proizvode ... koje [pritvorenici] ne smiju imati ili koristiti."

392. Interni propisi za istražne zatvore, uvedeni Uredbom br. 148 Ministarstva pravosuđa od 12. svibnja 2000., u dijelu naslovljenom *"Primanje i slanje brzojava, pisama i novčanih transfera od strane osumnjičenika i optuženika"*, sadrži članke 84. i 86., koji propisuju da prepiska pritvorenika podliježe čitanju i da se sva pisma moraju dostaviti djelatniku istražnog zatvora u nezatvorenoj omotnici. U pravilu, uprava mora prosljediti pisma osobama kojima su namijenjena u roku od tri dana od dana primitka pisama od pritvorenika. Međutim, postoje iznimke od tog pravila - članak 91. propisuje kako slijedi:

"Pisma i brzojavi upućeni [suoptuženicima], žrtvama ili svjedocima kaznenih djela, kao i [pisma i brzojavi] koji sadrže informacije o predmetu, klevete, prijetnje, poziv na nasilje, kaznena djela ili druge prekršaje, informacije o sigurnosnim mjerama u istražnom zatvoru, o zatvorskom osoblju, o metodama prosljeđivanja zabranjenih predmeta, ili koji [sadrže] ostale informacije koje bi mogle spriječiti utvrđivanje istine u kaznenom predmetu, doprinijeti počinjenju kaznenih djela, ili koji su napisani pomoću kriptografije ..., koji sadrže državnu tajnu ili druge informacije zaštićene zakonom, neće biti poslane osobama kojima su namijenjena i moraju se prosljediti tijelu zaduženom za kazneni predmet".

393. Temeljem članka 99. Internih propisa, *"prijedlozi, izjave i prigovori [pritvorenika] upućeni ... branitelju, razmatraju se od strane uprave istražnog zatvora i šalju osobi kojoj su namijenjeni u roku od tri dana"*. Temeljem članka 103., *"odgovori na prijedloge, izjave i prigovore zaprimljeni u istražnom zatvoru moraju se pročitati [pritvoreniku] ... i priložiti njegovom očevidniku"*.

394. Članak 27. Internih propisa iz 2000. glasi kako slijedi:

"Stvari koje je [pritvorenicima] zabranjeno posjedovati i koristiti uključuju predmete (*predmety*), stvari i prehrambene proizvode koji su opasni za život ili zdravlje, koji se mogu koristiti kao alat za kazneno djelo, ili koji mogu osujetiti ostvarenje svrhe istražnog zatvora te koji nisu uključeni u Popis prehrambenih proizvoda, najnužnijih stvari, cipela, odjeće i druge robe [koje je pritvorenicima dopušteno posjedovati i koristiti]".

395. Interni propisi za istražne zatvore, uvedeni Uredbom br. 189 Ministarstva pravosuđa od 14. listopada 2005. (koja je zamijenila Uredbu br. 148), sadrže članak 146., kojim se utvrđuje da odvjetnici ne mogu koristiti računala, uređaje za snimanje audio i video zapisa, uređaje za kopiranje, itd. tijekom sastanaka sa svojim klijentima u istražnim zatvorima bez odobrenja zatvorske uprave. Dana 31. listopada 2007. Vrhovni sud Ruske Federacije ukinuo je tu odredbu kao nezakonitu (odluka je potvrđena 29. siječnja 2008.).

396. Dana 29. studenog 2010. Ustavni sud Ruske Federacije ocijenio je ustavnost gore navedenih odredbi Zakona o pritvoru. Ustavni sud je smatrao da zakon može legitimno uvesti određena ograničenja povjerljivosti između odvjetnika i klijenta, uključujući čitanje njihove prepiske. Međutim, takva ograničenja ne bi trebala biti proizvoljna, trebala bi težiti legitimnom cilju i biti njemu razmjerna. Legitimni ciljevi mogu uključivati sprječavanje daljnje kriminalne aktivnosti optuženika i sprječavanje optuženika od vršenja pritiska na svjedoke ili da na drugi način ometa pravde. Opće je pravilo da je prepiska između odvjetnika i

klijenta povlaštena i ne smije se čitati. Svako odstupanje od ovog pravila dopušteno je samo u iznimnim okolnostima u kojima vlasti imaju valjane razloge za sumnju da odvjetnik i/ili njegov klijent zloupotrebljavaju pravilo povjerljivosti. Nadalje, Ustavni sud odredio je da zatvorske vlasti trebaju imati "*dovoljne i opravdane razloge za sumnju*" da prepiska sadrži nezakonit sadržaj, te da vlasti mogu pregledati takvu prepisku samo u nazočnosti zainteresiranih osoba i na temelju pisane obrazložene odluke. Rezultati pregleda pošte također trebaju biti zabilježeni. Istovremeno, Ustavni sud je odlučio da bilo koja prepiska upućena od strane pritvorenika njegovom odvjetniku, ali koja nije poslana "*putem zatvorske uprave*", kao što je predviđeno federalnim zakonom, može biti provjerena od strane zatvorske uprave.

397. Članak 19.12 Zakona o upravnim prekršajima definira odgovornost za prosljeđivanje zabranjenih "*predmeta, stvari ili prehrambenih proizvoda*" zatvorenicima. Članak 27.1 Zakona propisuje, u mjeri u kojoj je to relevantno, da, kako bi se suzbio upravni prekršaj, vladini dužnosnici koji su za to nadležni mogu izvršiti "*preglede*" osobe i/ili osobnih stvari i oduzeti predmete i dokumente. Članak 27.10 regulira postupak oduzimanja predmeta i dokumenata. On predviđa da djelatnik istražnog zatvora u nazočnosti dvaju svjedoka može oduzeti predmete koji su bili sredstvo ili predmet u upravnom prekršaju ili dokumenata koji mogu biti od značaja za upravni predmet, a koji su otkriveni na mjestu gdje je upravni prekršaj počinjen ili koje posjeduje osoba podvrgnuta pregledu ili čiji su osobni predmeti podvrgnuti pregledu. .

398. Članak 8. stavak 2. Zakona o zastupanju i odvjetničkoj komori iz 2002. godine (Federalni zakon od 31. svibnja 2002., br. 63-FZ, "*Zakon o zastupanju*") propisuje da odvjetnik ne može biti ispitan kao svjedok o informacijama za koje je saznao kada je potencijalni klijent zatražio njegove profesionalne usluge ili u tijeku pružanja takvih usluga. Članak 8. stavak 3. propisuje da pretraga prostora koje odvjetnik koristi za obavljanje profesionalne djelatnosti mora biti odobrena sudskim nalogom. Sve informacije dobivene kao rezultat pretrage mogu se koristiti u kaznenom postupku pod uvjetom da te informacije ne čine dio odvjetnikovog spisa [*proizvodstvo*] u predmetu određenog klijenta ("*osim sredstava počinjenja kaznenih djela te predmeta čiji slobodan promet nije dopušten temeljem ruskog zakona*"). Članak 18. zabranjuje traženje od odvjetnika bilo kakvih informacija vezanih uz pravnu pomoć koju pružaju u određenom predmetu.

399. Dana 8. studenog 2005. Ustavni sud je donio rješenje br. 439-O u kojem je ocijenio ustavnost članaka 7., 29. i 182. ZKP-a, u vezi s člankom 8. stavkom 3. Zakona o zastupanju i odvjetničkoj komori. Odlučio je, posebice, da je Zakon o zastupanju i odvjetničkoj komori *lex specialis* i stoga mora imati prednost nad općim pravilima o odobravanju pretrage ako je u pitanju pretraga odvjetničkih ureda. Konkretno, Ustavni sud je odlučio da mjerodavno zakonodavstvo u ustavnom smislu "*ne dopušta da provođenje pretrage poslovnih prostorija odvjetnika ili odvjetničkog društva bez posebne sudske odluke u tom pogledu*".

3. Vještačenje i dokumentirani dokazi

400. Članak 74. ZKP-a sadrži zatvoreni popis izvora koje se mogu koristiti kao dokaz u kaznenom postupku. Taj popis navodi, između ostalog, stručna izvješća i iskaze stručnjaka, kao i "*druge dokumente*" (članak 74. stavak 2. točka 6.). Članak 84. stavak 1. ZKP-a propisuje da se "*drugi dokumenti*" mogu priznati kao dokaz ako sadrže informacije koje mogu biti važne za utvrđivanje činjenica koje je potrebno utvrditi u kaznenom postupku.

401. ZKP (članak 57. i 58.) razlikuje dvije vrste vještaka: "*stručnjaci*" *proprio sensu* [*experty*] i "*specijalisti*" [*spetsialisty*]. Njihova uloga u postupku ponekad je slična iako ne posve identična. Dok "*stručnjaci*" često sudjeluju u izradi složenih forenzičkih pregleda prije suđenja (primjerice, daktiloskopskih pregleda, ili post mortem pregleda leševa), "*specijalist*" je pozvan kako bi pomogao tužiteljstvu ili sudu u rukovanju tehničkom opremom, ispitivanju nekog od materijalnih dokaza, razumijevanju rezultata "*vještačenja*", procjeni metoda kojima se koriste "*stručnjaci*", njihovih kvalifikacija, itd. I jedni i drugi mogu dostaviti svoja izvješća sudu i/ili svjedočiti osobno. Temeljem članka 57. ZKP-a (s daljnjim referencama) pravo odrediti vještačenje imaju istražitelj ili raspravni sud. Sud može odrediti vještačenje na vlastitu inicijativu ili na zahtjev stranaka.

402. Članak 58. stavak 1. ZKP-a definira funkciju "*specijalista*" (u mjeri u kojoj je to relevantno za ovaj predmet) kako slijedi:

"Specijalist je osoba koja posjeduje posebna znanja i koja je pozvana sudjelovati u postupovnim radnjama ..., kako bi pomogla u otkrivanju, osiguravanju i zapljeni dokaza ..., u korištenju tehničke opreme ..., kako bi postavljala pitanja stručnjaku i objasnila strankama i sudu pitanja koja spadaju u njegovu ili njezinu profesionalnu kompetentnost".

403. Članak 58. stavak 2. ZKP-a propisuje prava koja specijalist ima u postupku, kao i njegove ili njezine obveze. On upućuje na članke 168. i 270. Zakona koji se odnose na pozivanje specijalista i na postupak za njegovo sudjelovanje u kaznenom postupku. Članak 164. bavi se sudjelovanjem specijalista u istražnim radnjama u predraspravnoj fazi istrage na zahtjev istražitelja. Članak 270. propisuje da predsjedavajući sudac na suđenju treba objasniti specijalistu njegova prava i odgovornosti prije ispitivanja.

404. Opća sjednica Vrhovnog suda Ruske Federacije je u svojem rješenju br. 8 od 4. srpnja 1997. "O određenim aspektima primjene kaznenog zakona o utaji poreza od strane sudova Ruske Federacije" odlučila, *inter alia*, kako slijedi:

"17. ... Imajući u vidu poseban karakter kaznenih predmeta koji se odnose na utaju poreza, preporučuje se da sudovi, kako bi utvrdili okolnosti utaje poreza na dostatan i sveobuhvatan način, pozovu na sudjelovanje u suđenju, kada je to potrebno, specijaliste (*специалисты*) koji posjeduju relevantna znanja u području oporezivanja".

405. Temeljem članka 75. ZKP-a, dokazi pribavljeni kršenjem odredaba Zakona su nedopušteni. Temeljem članka 50. stavka 2. ruskog Ustava, u kaznenom postupku se smiju ne koristiti dokazi pribavljeni povredom federalnog zakona.

406. Članak 252. ZKP-a propisuje da se sudski postupak mora odnositi samo na optuženika i da mora biti ograničen na optužbu koja je protiv njega podnesena. Promjena opsega optužbe moguća je u onoj mjeri u kojoj ona ne pogoršava njegov položaj i ne umanjuje njegova prava na obranu.

407. Članak 286. ZKP-a propisuje da sud može priložiti spisa predmeta dokumente koje su pribavile stranke.

4. Pribavljanje dokaza od strane obrane

408. Stari ZKP (na snazi prije 2002. godine) je propisivao da se dužnost pribavljanja dokaza odnosi na istražna tijela. Novi ZKP (primjenjiv na ovaj predmet) priznaje pravo obrane na pribavljanje dokaza, ali s bitnim ograničenjima. Tako članak 53. stavak 2. Zakona propisuje da branitelj ima pravo "*prikupljati i podnositi dokaze potrebne za pružanje pravne pomoći, u skladu s člankom 86. stavkom 3. Zakona*". Među ostalim ovlastima branitelja, članak 56. stavak 3. spominje "*angažiranje specijalista u skladu s člankom 58. Zakona*". Međutim, on ne dopušta obrani pribavljanje i dostavljanje "*stručnih izvješća*".

409. Članak 86. novog ZKP-a propisuje pravila o prikupljanju dokaza kako slijedi:

"1 Tijekom kaznenog postupka dokazi se pribavljaju ... od strane istražitelja, tužitelja i suda pomoću istražnih mjera i drugih postupovnih radnji predviđenih ovim Zakonom.

2. [Optuženik] ... i njegovi zastupnici mogu pribavljati i dostavljati pisane dokumente ... radi dodavanja u spis predmeta kao dokaz.

3. Odvjetnik obrane može prikupljati dokaze:

(1) pribavljanjem predmeta, dokumenata i drugih informacija;

(2) ispitivanjem osoba uz njihov pristanak; ili

(3) traženjem ... dokumenata od tijela vlasti ... i drugih organizacija koje su dužne dati takve dokumente ili njihove kopije."

410. Pravo odvjetnika obrane na pribavljanje iskaza stručnjaka propisano je člankom 6. stavku 4. točki 3. Federalnog zakona br. 63-FZ "O zastupanju" iz 2002. godine:

"... 3. Zastupnik može ... (4) angažirati specijalista na honorarnoj osnovi kako bi dobio objašnjenja o pitanjima koja su relevantna za pružanje pravne pomoći".

411. Članak 271. stavak 4. ZKP-a propisuje da sud ne može odbiti saslušati svjedoka ili "specijalista" koji je došao na sud na zahtjev jedne od stranaka.

5. Čitanje pismenog iskaza svjedoka na suđenju

412. Članak 281. ZKP-a ("*Čitanje iskaza žrtve i svjedoka*") glasi, u onoj mjeri u kojoj je to relevantno, kako slijedi:

"2. Ako se žrtva ili svjedok ne pojavi na sudu, sud ima pravo, na zahtjev stranke ili na vlastitu inicijativu, odlučiti o čitanju pismenih iskaza koje su prethodno dali, u slučaju:

1) smrti žrtve ili svjedoka,

2) njihovog vrlo lošeg zdravlja, koje ne dopušta njihovo pojavljivanje na sudu,

3) odbijanja žrtve ili svjedoka koji je strani državljanin da se pojavi na sudu kada je pozvan,

4) prirodne katastrofe i drugih izvanrednih okolnosti koje ne dopuštaju njihovo pojavljivanje na sudu."

6. Pritvor

413. Za mjerodavne odredbe ruskog zakona o pritvoru na temelju Zakona o kaznenom postupku, vidi *Khodorkovskiy -br. 1*, par. 86. et seq.

C. Oporezivanje; kaznena i porezna odgovornost za utaju poreza

1. Porezni zakon o novoj karakterizaciji transakcija i primjeni tržišnih cijena na "sumnjive transakcije"

414. Članak 40. stavak 1. Poreznog zakona zahtijeva da stranke trguju prema tržišnim cijenama. On također propisuje oborivu pretpostavku da cijene dogovorene između stranaka odgovaraju tržišnim razinama i koriste se u svrhu oporezivanja. Temeljem članka 40. stavka 2. Poreznog zakona, porezne vlasti ovlaštene su poništiti gore navedenu pretpostavku provjerom i ispravljanjem cijena u svrhu oporezivanja. Utvrđivanje da su cijene snižene obično dovodi do zaključka da je porezni obveznik smanjio poreznu osnovicu te stoga nije ispravno plaćao svoje poreze. To se može dogoditi u brojnim slučajevima, posebno kada su stranke međuovisne.

415. Temeljem članka 45. stavka 2. točke 3. Poreznog zakona, ovlast nove karakterizacije transakcije između poreznog obveznika i trećih strana, njihovog pravnog statusa i prirode djelatnosti poreznog obveznika u poreznim sporovima pripada sudovima (za razliku od izvršnih tijela). Članak 7. Zakona br. 943-1 od 21. ožujka 1991. "*O poreznim vlastima u Ruskoj Federaciji*" državnom proračunu daje sve ovlasti osporavanja transakcija kao nevažećih i povrata svega primljenog u takvim transakcijama.

416. Temeljem članka 11. Poreznog zakona, institucije, pojmovi i izrazi građanskog zakonodavstva Rusije korišteni u Poreznom zakonu zadržavaju svoja značenja, osim ako je izričito navedeno drugačije.

2. Fiktivne transakcije temeljem Građanskog zakonika

417. Temeljem članka 153. Građanskog zakonika, transakcije se definiraju kao aktivnosti fizičkih i pravnih osoba koje stvaraju, mijenjaju i ukidaju njihova građanska prava i obveze. Članak 10. u stavicima 1. i 2. Zakonika navodi da je strankama uključenim u građanskopravne transakcije zabranjeno zloupotrebljavati svoja prava. U tim slučajevima, sudovi mogu uskratiti pravnu zaštitu u odnosu na pravo koje se zloupotrebljava. Članak 10. stavak 3. propisuje oborivu pretpostavku dobre vjere i razboritosti radnji za stranke u građanskopravnim transakcijama.

418. Članak 166. Građanskog zakonika navodi da transakcija može biti proglašena nevažećom iz osnova utvrđenih tim Zakonikom, bilo na temelju činjenice da je kao takva priznata od strane suda (pobojna transakcija), bilo bez obzira na takvo priznavanje (ništava transakcija).

419. Na temelju članka 167. Građanskog zakonika, ništave transakcije ne stvaraju pravne posljedice, osim onih koje se odnose na njihovu ništavost, te su ništave od trenutka kada su provedene.

420. Članak 170. stavak 2. utvrđuje posebna pravila u odnosu na dvije vrste ništavih transakcija: "*izmišljene*" transakcije (izvršene samo radi forme, bez namjere stvaranja odgovarajućih pravnih posljedica) i "*fiktivne*"

transakcije (izvršene s ciljem prikrivanja drugih transakcija). Ova odredba osuđuje i izmišljene i fiktivne transakcije kao ništava.

421. Ona također predviđa da se, u slučaju fiktivnih transakcija, pravila o transakciji koju su stranke uistinu namjeravale ostvariti mogu primijeniti od strane suda, uzevši u obzir suštinu te transakcije (tzv. pravilo "*prednosti sadržaja nad formom*").

3. *Primjena pojmova "fiktivna transakcija" i "zla namjera" u poreznim sporovima*

422. Odlukom od 15. svibnja 1997. u predmetu *Porezna služba protiv komercijalne banke Mechel-Bank i OAO Mechela* (br. F09-162/97-AK), Federalni trgovački sud za Uralski okrug ukinuo je odluke nižih sudova koje su potvrdile zakonitost ugovora "*uz proviziju*" koji je bio zaključen između tužene banke i tuženog društva. Sud Uralskog okruga presudio je da niži sudovi nisu razmotrili i uzeli u obzir sve okolnosti relevantne za taj predmet. Konkretno, sud je istaknuo zaključak da je ugovor bio sklopljen izričito kako bi se izbjeglo plaćanje poreza. U skladu s tim, on je preinačio i poništio ugovor kao nezakonit i u suprotnosti s pravnim poretком i moralom, te je naložio da se sredstva, koja su stranke ostvarile na temelju tog ugovora, oduzmu u korist države.

423. U odluci od 9. prosinca 1997. u predmetu br. 5246/97, Vrhovni trgovački sud Rusije poništio je ugovor zajmu osiguran mjenicom kao izmišljen te povezani sporazum o isplati kao fiktivan. Sud je uzeo u obzir odredbe ugovora sklopljenog između ugovornih stranaka i način njihovog izvršenja, a osobito činjenicu da zajam nikada nije bio korišten od strane zajmoprimca; zaključio je da su transakcije u pitanju prikrivale prodaju mjenice te ih je poništio kao fiktivne.

424. U odluci od 6. listopada 1998. u predmetu br. 6202/97, Vrhovni trgovački sud Rusije poništio je dva ugovora o prodaji vrijednosnih papira i povezani ugovor o zajmu kao fiktivne, uzimajući u obzir uvjete ugovora u pitanju, način njihova izvršenja te ugovorne cijene. Sud je utvrdio da je ugovor o prodaji zapravo prikrivao ugovor o zajmu osiguran založnim pravom vrijednosnim papirima te je predmet vratio na ponovno suđenje.

425. Predmet *Porezna služba protiv OOO TF Grin Hausa* (br. A40-31714/97-2-312) odnosio se na niz isprepletenih transakcija (ugovore o najmu i ugovore o zajmu) između tuženog subjekta i dvije treće strane: kao posljedica, tuženik je iznajmljivao zgradu u središtu Moskve trećim stranama, ali je mogao izbjeći uključivanje plaćene stanarine u poreznu osnovicu svojeg poslovanja, tvrdeći da su te uplate zapravo uplate kamata u svezi s ugovorom o zajmu. Porezna služba otkrila je shemu utaje poreza, iznova je okarakterizirala transakcije u pitanju kao najam i naložila je poreznom obvezniku da plati 2 milijarde RUB poreznih zaostataka. Sudovi su ispitali predmet u tri sudska postupka na tri razine nadležnosti. Uzimajući u obzir suštinu transakcija koje je sklopio tuženik, uvjete plaćanja i izvršenje osporavanog ugovora, te, općenito, ponašanje tuženog društva i trećih osoba, sud je odlučio da je ugovorni sporazum bio fiktivan, iznova je okarakterizirao ugovor kao najam te je potvrdio odluku Porezne službe. U prvom krugu postupaka sudovi su donijeli odluke na sljedeće datume: 1. prosinca 1997., 27. siječnja 1998. i 30. ožujka 1998. godine. U

drugom krugu postupaka odluke su donesene od strane prvostupanjskog i žalbenog suda 26. svibnja 1998. i 21. srpnja 1998. Odluka kasacijskog suda donesena je točno neutvrđenog datuma. Treći krug postupaka uključivao je odluke od 17. studenog 1998., 25. siječnja 1999. i 2. ožujka 1999.

426. U svojoj odluci br. 24-P od 12. listopada 1998., Ustavni sud Rusije je po prvi put u svojoj praksi upotrijebio i protumačio pojam "*u zloj namjeri/dobroj vjeri*" kako bi procijenio pravne posljedice postupanja poreznih obveznika. U ovom predmetu to je učinjeno kako bi se definirao trenutak u kojem se za poreznog obveznika može reći da je izvršio svoju ustavnu obvezu plaćanja poreza.

427. U svojoj odluci br. 138-O od 25. srpnja 2001., Ustavni sud Rusije je potvrdio je da postojala oboriva pretpostavka da porezni obveznik postupao u dobroj vjeri, te da je zaključak da je porezni obveznik postupao u zloj namjeri mogao imati nepovoljne zakonske posljedice za poreznog obveznika. Taj predmet opet se odnosio na definiciju trenutka u kojem se za poreznog obveznika može reći da je izvršio svoju ustavnu obvezu plaćanja poreza.

428. Počevši od 2002. godine, pojam "*poreznog obveznika sa zlom namjerom*" redovito se pojavljivao u sudskoj praksi sjevernokavkaskog Okružnog trgovačkog suda (vidi presudu *Yukos*, par. 361. et seq.).

4. Definicija utaje poreza iz Kaznenog zakona

429. Članci 198. i 199. Kaznenog zakona definiraju utaju poreza. U 1999.-2003. godini te su odredbe, u onoj mjeri u kojoj je to relevantno, glasile kako slijedi:

Članak 198. Izbjegavanje plaćanja poreza i doprinosa od strane fizičke osobe

...

"1. Izbjegavanje plaćanja poreza od strane fizičke osobe ... nepodnošenjem porezne prijave kada je podnošenje takve prijave obvezno prema zakonu, ili svjesnim unošenjem lažnih podataka o dobiti i troškovima u poreznu prijavu, kao i [izbjegavanje plaćanja poreza] na druge načine ..."

Članak 199. Izbjegavanje plaćanja poreza i (ili) doprinosa ... naplativih od organizacija

"1. Izbjegavanje plaćanja poreza i doprinosa ..., naplativih od organizacija svjesnim unošenjem lažnih podataka o dobiti i troškovima u računovodstvene dokumente, ili na druge načine, ..."

U prosincu 2009. godine članak 199. dopunjen je fusnotom br. 2, koja glasi kako slijedi:

"Osoba koja je počinila kazneno djelo predviđeno člankom 199. ... prvi put, mora biti oslobođena od kaznene odgovornosti ako je ta fizička osoba ili društvo koja je izbjeglo poreze putem djela pripisanih toj fizičkoj osobi platila preostali iznos poreza, uz kazne i novčane kazne u iznosima utvrđenima u Poreznom zakonu".

430. Ustavno tumačenje članka 199. Kaznenog zakona dao je Ustavni sud Rusije u svojoj presudi br. 9-P od 27. svibnja 2003. On se bavio, posebice, tumačenjem pojma "*na druge načine*" iz članka 199. Kaznenog zakona. Podnositelji ustavne tužbe su u tom predmetu smatrali da je pojam "*na druge načine*" previše neodređen, da može dovesti do proizvoljnog

tumačenja te da je stoga neustavan. Konkretno, g. T., jedan od tužitelja, bio je direktor društva koja je imalo neplaćeni porezni dug. Umjesto plaćanja tog duga, on je potrošio novac svog društva u druge svrhe. Takvo postupanje smatralo se utajom poreza *"na druge načine"*, te je g. T. osuđen. Ustavni sud presudio je da se *"porez ... može smatrati zakonito utvrđenim samo kada zakon jasno definira predmet oporezivanja, oporezive iznose, iznose plaćanja poreza, kategoriju poreznih obveznika [u pitanju] i druge materijalne elemente fiskalne obveze"*. Dalje je presudio kako slijedi:

"U slučajevima kada zakon propisuje razne olakšice koje oslobađaju [porezne obveznike] od plaćanja poreza ili [im] dopuštaju smanjenje iznosa plaćanja poreza, obveza plaćanja zakonito utvrđenih poreza, uz primjenu na relevantne kategorije poreznih obveznika, podrazumijeva nužnost plaćanja tih poreza samo u onom dijelu na koji se te olakšice ne primjenjuju, te u odnosu na taj dio porezni obveznici podliježu odgovornosti za neplaćanje zakonito utvrđenih poreza.

Prema tome, neprihvatljivo je utvrditi odgovornost za one postupke poreznog obveznika koji, iako su rezultirali neplaćanjem poreza ili smanjenjem njegovog iznosa, uključuju korištenje prava koja su poreznom obvezniku osigurana zakonom i koja se odnose na zakonito oslobođenje od plaćanja poreza ili na odabir oblika poduzetničke aktivnosti koji je za njega najkorisniji, a time i optimalne vrste plaćanja."

Ustavni sud također je naglasio da je ključni element u izreci članka 199. namjerni karakter utaje poreza, odnosno postojanje namjere poreznog obveznika da izbjegne plaćanje poreza. Presudio je da zakon ne kriminalizira neplaćanje poreza koje proizlazi iz nepažnje ili zakonitog korištenja pravnih sredstava za smanjenje poreznog opterećenja (točka 4. stavka 5. Presude).

431. Dana 27. svibnja 2003. u rješenju br. 254-O Ustavni sud je presudio, posebice, da *"... kaznena odgovornost može nastati samo ako je [neplaćanje poreza] počinjeno namjerno i ima za cilj izravno izbjegavanje zakonito utvrđenog poreza protivno poreznom zakonu koji treba biti utvrđen od strane suda opće nadležnosti tijekom ispitivanja činjeničnih okolnosti u pitanju"*.

432. Dana 19. lipnja 2003. Ustavni sud donio je Presudu br. 11-P, u kojoj je presudio, *inter alia*, kako slijedi:

"U skladu sa Zakonom o malim poduzećima, pojednostavljeni sustav oporezivanja, na koji mali poslovni subjekti mogu dobrovoljno prijeći, temelji se na zamjeni poreza za koje zakonodavstvo Ruske Federacije propisuje da se plaćaju saveznom, regionalnim i lokalnim proračunima s porezom obračunatim na dohodak malog poslovnog subjekta primljen za obavljanje poduzetničke djelatnosti tijekom izvještajnog razdoblja."

433. Dana 8. prosinca 2003. Kazneni zakon je izmijenjen i dopunjen. Novi Zakon isključio je iz članka 198. navođenje *"drugog načina"* utaje poreza, ali je dodao da se utaja poreza može počinuti u obliku svjesnog podnošenja lažnih podataka u poreznoj prijavi, kao i u *"drugim dokumentima"* koji se moraju dostaviti poreznim vlastima u fiskalne svrhe. Članku 199. Zakona je izmijenjen i dopunjen na sličan način. Nadalje, Kazneni zakon od toga vremena kažnjavao je samo utaju poreza naročito velikih razmjera.

434. Opća sjednica Vrhovnog suda Ruske Federacije je u svom rješenju br. 64 od 28. prosinca 2006. (točke 2. i 9.) navela, *inter alia*, da utaja poreza uključuje namjerno podnošenje lažnih podataka poreznim vlastima o dohotku poreznih obveznika, njihovim prinosima, imovini, pravima na porezne olakšice itd. u poreznoj prijavi ili u drugim dokumentima koje porezni obveznik mora dostaviti poreznim vlastima. Rješenje također opisuje situacije u kojima je jedna osoba *de facto* obavljala poslovanje putem druge osobe, fasade (*podstavnoye litsa*), kako bi izbjegla plaćanje poreza (točka 6.). Vrhovni sud također je napomenuo da sudovi mogu provesti vještačenje i pozvati stručnjake da sudjeluju u suđenju u predmetima utaje poreza (točka 23.).

5. Pravo na porezne olakšice u zonama niskog poreza

435. Za mjerodavno zakonodavstvo o oporezivanju u zonama niskog poreza (ZATO) i važećoj sudskoj praksi vidi predmet *Yukos*, par. 307. et seq., citirani gore; vidi posebice par. 354.-357. i stavke 384.-399.

436. Dana 14. listopada 1999. Okružni trgovački sud za Ural, zasjedajući kao kasacijski sud, donio je rješenje u predmetu *OOO Chelpiks protiv Poreznog inspektorata za Sovetskiy okrug u Čeljabinsku* (predmet br. F09-864.99-AK). Predmet se odnosi na rad društva (Chelpiks) koje je bila registrirano i koje je poslovalo je na području ZATO-a grada Snezhinska temeljem sporazuma o povlaštenom oporezivanju sklopljenog s gradskom upravom. Porezni inspektorat zahtijevao je da društvo plati poreze u cijelosti. Tvrdili su da, s obzirom na "*de facto* sjedište društva", sporazum o povlaštenom oporezivanju nije bio važeći. Kasacijski sud nije se složio. Utvrdio je da je društvo zakonito registrirano na području ZATO-a te da sporazum o povlaštenom oporezivanju nije ništav; u tim okolnostima Sud je smatrao da društvo ima pravo na porezne olakšice.

437. Dana 3. travnja 2001. isti sud ispitao je predmet *Ministarstvo poreza (Porezni inspektorat za Središnji okrug grada Ozerska) protiv ZAO Energosintez*. Potonje društvo je bilo registrirano na području ZATO-a grada Ozerska i poslovalo je temeljem sporazuma o povlaštenom oporezivanju sklopljenog s gradskom upravom. Kasacijski sud je napomenuo da, temeljem Zakona o ZATO-ima, kako bi imala pravo na porezne olakšice, društvo treba imati najmanje 90 posto imovine i obavljati najmanje 70 posto svojih poslovnih djelatnosti na području ZATO-a u pitanju; pored toga, 70 posto od prosječnog broja zaposlenika na platnom spisku treba biti iz ZATO-a, dok se najmanje 70 posto plaća treba isplaćivati radnicima koji imaju prebivalište u ZATO-u. Sud je utvrdio da je 70 posto od prosječnog broja zaposlenika u društvu i imalo prebivalište u ZATO-u te da su oni primali više od 70 posto od plaća koje je društvo isplaćivalo. Središnja tvrdnja Poreznog inspektorata bila je da se poslovna djelatnost tužene tvrtke (koja se sastojala od obrade i preprodaje naftnih derivata) nije obavljala na području ZATO-a te da se obavljala u industrijskim postrojenjima koja nisu pripadala tuženom društvu. Sud je, međutim, odbio tu tvrdnju kao nevažnu i presudio da te okolnosti ne utječu na pravo tuženog društva na porezne olakšice.

438. Dana 27. prosinca 2000. Federalni trgovački sud za Istočnosibirski okrug ispitao je predmet *Porezna služba (Porezna inspekcija grada*

Železnogorska) protiv OOO Siblekon (predmeti br. A33-6259/00-C3a-F02-2820/00-C1 i A33-6259/00-C3a-F02-2821/00-C1). U tom predmetu društvu registriranom u ZATO-u grada Železnogorska određeno plaćanje poreza zbog navodno nezakonitog korištenja poreznih olakšica dobivenih temeljem sporazuma o povlaštenom oporezivanju s gradskom upravom. Kasacijski sud je potvrdio presudu prvostupanjskog suda utoliko što je naložio tuženom društvu da plati porez u cijelosti. Kasacijski sud utvrdio je da je gradska uprava sklopila sporazum o povlaštenom oporezivanju u suprotnosti sa zakonom propisanim postupkom te je stoga ništav. Istovremeno, kasacijski sud je ukinuo presudu prvostupanjskog suda u dijelu u kojoj se ona odnosila na plaćanje novčane kazne od tuženog društva, te je u tom dijelu potvrdio odluku žalbenog suda dijelu. Presudio je konkretno kako slijedi:

"Žalbeni sud oslobodio je podnositelja od plaćanja kazne zbog činjenice da nije postojala krivnja poreznog obveznika; nakon što je ispitao obrazloženje žalbenog suda u tom pogledu, [kasacijski sud] smatra kako slijedi. OOO Siblekon koristio je u prvom tromjesečju 2000. godine porezne olakšice dodijeljene odlukom općinskih vlasti. Prema tome, ne samo da porezni obveznik nije shvaćao nezakonitost svojih postupaka [- nezakonitost koja se sastojala od neplaćanja poreza u punom iznosu] – on to nije ni mogao shvatiti i zasigurno to nije shvatio. Prema tome, nije postojala krivnja [poreznog obveznika] čak ni u obliku nepažnje".

439. Dana 5. lipnja 2002. Okružni trgovački sud za Sjeverozapadni okrug, odlučujući kao kasacijski sud, je donio rješenje u predmetu *Porezna služba (Međuokružni inspektorat br. 3 za Murmansku oblast) protiv OOO Pribrezhnoe* (predmet br. A42-6604/00-15-8-818/01). Predmet se odnosio na porezne olakšice koje je tuženik(OOO Pribrezhnoe) dobio na području ZATO-a grada Snježnogorska u Murmanskoj oblasti temeljem sporazuma o povlaštenom oporezivanju s gradskom upravom. Porezne vlasti su tvrdile da su porezne olakšice tuženiku (nazvanom "*društvo*" u tom rješenju) dodijeljene nezakonito, te da nije zadovoljio uvjete zakona o ZATO-ima. U 2000. godini Porezni inspektorat donio je odluku kojom je odredio društvu da plati porez zbog nezakonito dobivenih poreznih olakšica. Tu su odluku potvrdili sudovi na dvije razine nadležnosti. Međutim, Okružni trgovački sud za Sjeverozapadni okrug (odlučujući kao kasacijski sud) ukinuo je odluke nižeg suda i odluku poreznog inspektorata iz 2000. godine. Kasacijski sud presudio je konkretno kako slijedi:

"[Kao što je pokazano u odluci uprave ZATO-a br. ... od ... društvo je registrirano na području ZATO-a Snježnogorska te je također ondje registrirano kao porezni obveznik ...

Prema bilanci tvrtke ..., jedina dugotrajna imovina društva je računalo, koje se ... nalazi na sljedećoj adresi u Snježnogorsku ...

Materijali predmeta potvrđuju činjenicu da je 1999. godine najmanje 70 posto radnika ... imalo prebivalište u ZATO-u dok je 70 posto plaća isplaćeno onima s prebivalištem u ZATO-u; tužitelj [tj. Porezni inspektorat] ne osporava ove činjenice.

Porezni inspektorat temeljio je svoja porezna potraživanja ... na pretpostavci da tuženo društvo nije dokazalo da se njezina "*djelatnost proizvodnje*" [*proizvodstvennaya deyatel'nost'*] obavljala na području ZATO-a. Međutim, članak 5. stavak 1. Zakona o ZATO-ima ne uvjetuje porezne olakšice karakterom djelatnosti, "*proizvodnih*" ili drugih. Kako slijedi iz osnivačkog ugovora a ..., glavno područje djelatnosti društva je veleprodaja i maloprodaja. Kao što potvrđuju materijali

predmeta, tuženo društvo je primalo oporezivi dohodak uglavnom od trgovine naftnim derivatima i pružanja usluga ulagačima na tržištu vrijednosnica ...

U tim okolnostima pitanje je li društvo na području ZATO-a imalo prostorije za pohranu i transport naftnih derivata je nevažno, jer trgovanje naftnim derivatima, odnosno sklapanje kupoprodajnih ugovora niti ne zahtijeva da društvo posjeduje takve prostorije, niti zahtijeva da se naftni derivati [fizički] nalaze na području ZATO-a.

Nadalje, članak 5. stavak 1. Zakona o ZATO-ima uvjetuje porezne olakšice obujmom poslovnih djelatnosti obavljenih na području ZATO-a, a ne adresom registriranja [tj. adresom službeno koju je društvo navelo u osnivačkim aktima]; [slijedom toga], nevažno je provodi li tvrtka svoje aktivnosti na adresi na kojoj je registrirano. Pored toga, tvrtka je sklopila ugovor o najmu s Odjelom za općinsko vlasništvo ZATO-a u svezi s nestambenim prostorima koji se nalaze u Snježnogorsku.... Ti prostori korišteni su od strane društva za ured, kao što je potvrđeno od strane gradske policijske uprave ..., pismom od općinskog poduzeća ..., svjedočenjem svjedoka – djelatnika tvrtke, ispitanih od strane Poreznog inspektorata ..., i drugim materijalima predmeta ...

Kako bi obavljala i primala uplate, društvo je otvorilo bankovni račun u podružnici Sberbanka u Snježnogorsku ...

Pozivanje prvostupanjskog suda na činjenicu da broj radnih stolova i stolica ne odgovara broju osoblja (umanjenom za odvjetnika koji je radio od kuće i čistačicu) nije uvjerljivo, jer ta činjenica ne dokazuje nesporno da društvo nije provodilo svoje poslovne djelatnosti na području ZATO-a. Odluka Poreznog inspektorata u pitanju nije ustvrdila da je društvo ostvarilo dohodak u podružnici, a ne u svom sjedištu ...

Ne postoje osnove za sljedeće navode nižih sudova: da se fizički transfer sirove nafte provodio izvan područja ZATO-a; da je direktor društva-kupca sirove nafte bio u gradu Sarovu u trenutku kada je potpisao izvješće o transferu sirove nafte; da su telefonski brojevi u uredu koji je unajmilo društvo [u Snježinsku] registrirani pod drugim imenom; da tuženo društvo nije platilo struju u svom uredu. Sve gore navedene okolnosti kao takve ne isključuju mogućnost da je društvo obavljalo svoje poslovne djelatnosti na području ZATO-a te su nevažne za dotični predmet jer ih porezni zakon ne uzima u obzir kako bi definirao uvjete za porezne olakšice.

Činjenica da su prvostupanjski sud i žalbeni sud ispitali te okolnosti pokazuje da su pogrešno protumačili članak 5. stavak 1. Zakona o ZATO-ima te su otišli izvan [samog ispitivanja] uvjeta tamo izričito navedenih za dobivanje poreznih olakšica. U suprotnosti s člankom 3. stavkom 7. Poreznog zakona, niži sudovi [pogrešno] su pretpostavili da, budući da zakon ne upućuje ni na kakve druge kriterije za utvrđivanje činjenice obavljanja djelatnosti na području ZATO-a osim prisutnosti dugotrajne imovine, osoblja i plaća [na tom području], porezni inspektorat ili sud može sâm uspostaviti takve kriterije.

Tvrdnja Poreznog inspektorata da glavni direktor društva nije imao prebivalište u ZATO-u jednako je nevažna jer članak 5. stavak 1. Zakona o ZATO-ima uvjetuje porezne olakšice činjenicom da 70 posto zaposlenika društva-poreznog obveznika živi u ZATO-u, a ne nužno i direktor društva-poreznog obveznika. Pored toga, kako proizlazi iz materijala predmeta ..., glavni direktor društva redovito je boravio u hotelu u ZATO-u. "

440. Nadalje, kasacijski sud naznačio je da je Porezni inspektorat pribavljao dokaze protiv društva tijekom porezne revizije "*na licu mjesta*" izvođača radova društva, a nakon "*pregleda prostorija*". Istovremeno, odluka Poreznog inspektorata iz 2000. godine pokazuje da je društvu određeno plaćanje poreza nakon porezne revizije "*izvan lica mjesta*" – tj. isključivo temeljem dokumenata podnesenih od strane poreznog obveznika. Dokumenti dostavljeni od strane društva Poreznom

inspektoratu pokazali su da je društvo zadovoljilo sve uvjete iz članka 5. stavka 1. Zakona o ZATO-ima. Porezni inspektorat, u okviru porezne revizije "*izvan lica mjesta*", nije bio ovlašten ući u prostorije društva. Iako je, Porezni inspektorat nakon odluke o plaćanju poreza društva, proveo poreznu reviziju društva "*na licu mjesta*", rezultati revizije ne mogu se koristiti za potporu zaključcima odluke iz 2000. godine. Kasacijski sud također je presudio da je pogrešno na društvo prebacivati teret dokaza da je ono doista obavljalo svoje poslovne djelatnosti na području ZATO-a. Iako je bilo moguće zatražiti od poreznog obveznika da dostavi dodatnu dokumentaciju, u dotičnom predmetu to je učinjeno istovremeno s donošenjem odluke da je društvo obvezno platiti porez. Sud je također napomenuo da je pravo društva na porezne olakšice potvrđeno službenim dopisima Ministarstva poreza i Ministarstva financija.

441. Za noviju sudsku praksu o poreznim olakšicama u zonama niskog poreza vidi stavke 429.-458. presude *Yukos*.

6. Povlašteno oporezivanje za individualne poduzetnike temeljem Zakona o malim poduzećima

442. Povlašteno oporezivanje za mala poduzeća uvedeno je Federalnim zakonom "O pojednostavljenom obliku oporezivanja, računovodstva i izvještavanja za mala poduzeća" (br. FZ-222, 29. prosinca 1995., "Zakon o malim poduzećima"). Ono je uvelo, *inter alia*, sustav "*patenata*" za samozaposlene gospodarstvenike koji su, umjesto plaćanja velikog broja različitih poreza i podnošenja složenih poreznih prijava, bili jedino dužni svake godine kupiti "*patent*" (licencu) za određenu vrstu djelatnosti, pod uvjetom da njihov godišnji prihod ne prelazi određeni iznos (100.000 puta veći od zakonski minimalne plaće). Cijena licence time je činila nominalni godišnji predujam poreza (izračunat kao umnožak minimalne plaće definirane od strane države), i time je poduzetnik bio izuzet iz daljnjeg oporezivanja (uključujući doprinose obveznog osiguranja) u odnosu na dohodak od licencirane aktivnosti. Temeljem članka 1. Zakona, gospodarstvenici koji su ispunjavali uvjete za "*sustav licenci*" mogli su ga slobodno odabrati ili ostati u "*tradicionalnom*" okviru oporezivanja. Zasebna licenca bila je potrebna za svaku kategoriju usluga navedenih u Zakonu o malim poduzećima.

443. Dana 2. listopada 2002. Federalni trgovački sud za Istočnosibirski okrug, odlučujući kao kasacijski sud, donio je odluku u predmetu *Porezna služba (Inspektorat u Angarsku) protiv Vliran Ltd* (predmet br. A19-884/02-24-F02-2873/02C1). Taj predmet odnosio se na ugovor o uslugama sklopljen između g. K. i poreznog obveznika - društva Vliran Ltd. Temeljem tog ugovora, g. K. trebao je raditi kao generalni direktor društva - poreznog obveznika u zamjenu za naknadu. G. K. bio je registriran kao individualni poduzetnik; u isto vrijeme bio je i jedini vlasnik društva Vliran Ltd (odnosno društva - poreznog obveznika). Kao posljedica toga, ugovor o uslugama sadržavao je njegove potpise u ime obje strane: on je potpisao ugovor u svojstvu individualnog poduzetnika te u svojstvu jedinog vlasnika društva. Naknade koje je društvo plaćalo g. K. bile su uključene u prijavu kao "*troškovi*". Porezni inspektorat smatrao je da se te naknade ne mogu smatrati "*troškovima*" temeljem činjenice da je ugovor o

uslugama između društva i g. K. ništavan jer ga je potpisala ista osoba u ime obje strane. Kasacijski sud, međutim, presudio je u korist društva - poreznog obveznika. Presudio je, konkretno, da osnivački akt društva nije propisivao položaj glavnog direktora, te da se njegove funkcije stoga mogu prenijeti na vanjsku osobu. Nadalje, ništa u zakonu nije sprječavalo društvo da putem "*outsourcinga*" dodijeli funkciju direktora nekom drugom. Sud je presudio kako nema dokaza da je društvo postupilo u zloj namjeri te je ugovor o uslugama stoga bio valjan.

7. Naknada štete od optuženika u kaznenom postupku u predmetima na temelju članka 199.

444. Kao opće pravilo (članak 56. stavak 1. Građanskog zakonika iz 1994. godine), građanska odgovornost nekog društva njegovim vjerovnicima ograničena je visinom imovine društva. Istovremeno, stavak 2. propisuje da, kada nelikvidnost pravne osobe uzrokuju njezini vlasnici ili druge osobe koje "*imaju moć da daju obvezujuće naloge toj pravnoj osobi, ili su u stanju kontrolirati njezine djelatnosti na neki drugi način*", te osobe, u slučaju da imovina pravne osobe nije dovoljna da se zadovolje potraživanja vjerovnika, su supsidijarno odgovorni za njezine dugove.

445. Osoba koja je pretrpjela materijalnu ili nematerijalnu štetu kao rezultat kaznenog djela može podnijeti parničnu tužbu protiv navodnog počinitelja u kaznenom postupku protiv njega (članak 44. stavak 2. novog Zakona o kaznenom postupku iz 2001. godine, članak 29. starog Zakona o kaznenom postupku). Kazneno procesno pravo razlikuje ulogu žrtve kaznenog djela od uloge "*građanskog tužitelja*" (tj. osobe čiji je materijalni interes bio pod utjecajem kaznenog djela): oni nisu nužno ista osoba. Slično tome, optuženik u kaznenom postupku (osumnjičena ili optužena osoba) ne mora nužno biti ista osoba kao "*tuženik*". Potonji je definiran u članku 54. novog Zakona o kaznenom postupku kao "*pravna osoba ili pojedinac koji, temeljem Građanskog zakonika Ruske Federacije, snosi [parničnu] odgovornost za štetu uzrokovanu kaznenim djelom [koje je počinio optuženik u kaznenom postupku]*".

446. Zakon o kaznenom postupku ne određuje na koju se odredbu Građanskog zakonika tužitelj može pozvati prilikom podnošenja parnične tužbe. U pravilu, tužitelj se mora pozvati na opće pravilo odštetnog prava, tj. na članak 1064. stavak 1. Građanskog zakonika, koji propisuje da se "*šteta nanesena imovini nekog pojedinca ili toj osobi, odnosno šteta nanesena imovini pravne osobe, mora nadoknaditi u cijelosti od strane počinitelja štete*". Kao opće pravilo, odgovornost za štetu uvjetovana je krivnjom počinitelja štete; međutim, u nekim slučajevima zakonom se može propisati objektivna odgovornost. Posljednji stavak te odredbe propisuje da, kada žrtva zatraži počinjenje štete ili pristane na njega, ne nastaje odgovornost za štetu. Pored toga, članak 1068. Građanskog zakonika propisuje odgovornost pravne osobe za štetu uzrokovanu od strane zaposlenika te pravne osobe. U onoj mjeri u kojoj je to relevantno, on glasi kako slijedi:

"Pravna osoba ... mora nadoknaditi štetu uzrokovanu od strane njezinih zaposlenika u obavljanju dužnosti povezanih s poslom (službenih, vezanih uz usluge). Za potrebe ovog članka zaposlenici se smatraju pojedincima koji rade

temeljem ugovora o radu ili ugovora na temelju građanskog prava, ako postupaju ili moraju postupati prema uputama pravne osobe u pitanju ... i pod njezinom kontrolom sigurnosti radova obavljenih [od strane pojedinog izvođača radova]".

447. Članak 108. Poreznog zakona govori o odgovornosti za kršenje poreznog prava. Temeljem stavka 4. te odredbe, *"odgovornost društva za plaćanje poreza ne isključuje ... upravnu, kaznenu ili druge odgovornosti predviđene zakonom na njezine menadžere"*. Članak 110. Poreznog zakona definira različite vrste krivnje ("vina" - ista riječ koja se koristi za opisivanje krivnje u kontekstu kaznenog prava) za kvalificiranje nekog djela kao poreznog prekršaja. Osoba (pravna osoba ili društvo) je kriva za porezni prekršaj ako je pripisano djelo počinila svjesno ili nepažnjom (stavak 1.). Članak 110. stavak 4. Poreznog zakona glasi kako slijedi:

"Krivnja organizacije u počinjenju poreznog prekršaja definira se ovisno o krivnji njezinih rukovoditelja i predstavnika organizacije, čija su djela (ili propusti) doveli do poreznog prekršaja u pitanju".

448. Dana 4. srpnja 1997. Opća sjednica Vrhovnog suda izdala je Uredbu br. 8 u kojoj je protumačila neke odredbe materijalnog i postupovnog prava koje se odnose na primjenu odredbi Kaznenog zakona na utaju poreza (članci 198. i 199.). Vrhovni sud je smatrao konkretno kako slijedi:

"18. [Niži sudovi] moraju obratiti pozornost na strogo poštivanje zakonodavstva o kaznenom postupku kada, zajedno s donošenjem presude, ispituju parnične tužbe podnesene [u kaznenom postupku]. Potrebno je naglasiti da je u predmetima utaje poreza, uz materijalnu štetu u iznosu od neplaćenih poreza ..., moguće od krivca (*виновного*) zatražiti naknadu iznosa kazni i novčanih kazni utvrđenih [u poreznom pravu]."

Pojam "*vinovniy*" korišten od strane Opće sjednice Vrhovnog suda prilično je širok. U kaznenopravnom kontekstu odnosi se na počinitelja kaznenog djela, osobu krivu za kazneno djelo. U građanskom pravu odnosi se na građansku odgovornost može se prevesti (ovisno o kontekstu) kao "*dužnik*", "*odgovorna osoba*", "*počinitelj štete*", itd. U kontekstu poreznog prava odnosi se na poreznog obveznika (pravnu osobu ili pojedinca) koji je kriv, onoga koji je odgovoran za neplaćanje poreza ili je kriv za druge porezne prekršaje.

449. Dana 11. siječnja 2001. Vrhovni sud Ruske Federacije ukinuo je presude nižih sudova u predmetu *Ministarstvo poreza (Porezni inspektorat za Sjeveroistočni okrug u Moskvi) protiv I. i K.* Ti pojedinci bili su izvršni direktori društva s ograničenom odgovornošću "Taros". Godine 1999. osuđeni su od strane Okružnog suda Ostankinskiy u Moskvi za utaju korporativnog poreza (temeljem članka 199. Kaznenog zakona) jer su podnijeli lažne podatke u poreznoj prijavi podnesenoj u ime društva "Taros Corporation". Kaznena presuda je odredila, posebice, naknadu štete državi u iznosu neplaćenih poreza društva (poreza na dobit tvrtke, PDV-a, itd.). Nakon što je analizirao to određeno pitanje, Vrhovni sud presudio je kako slijedi:

"Prema federalnom zakonodavstvu ... ti porezni obveznici su poduzeća i organizacije koji su pravne osobe prema zakonu Ruske Federacije ... ili [inozemne tvrtke i korporacije].

Prema tome, porezni obveznik u pogledu tih poreza uvijek je pravna osoba; dužnost plaćanja [preostalog iznosa korporativnog poreza u predmetu u pitanju] snosi društvo "Taros Corporation".

Usvajanjem parnične tužbe Poreznog inspektorata protiv I. i K., [niži sudovi] su *de facto* prebacili obvezu plaćanja poreza na pogrešnog poreznog obveznika.

Usvajanje parničnih tužbi poreznih vlasti vezanih uz poreze koje nije platilo društvo "Taros Corporation" u kaznenom predmetu temeljem članka 199. Kaznenog zakona ... iz osobne imovine pojedinaca koji su osuđeni na temelju te odredbe nema temelja u zakonu.

Pored toga, utvrđeno je da novac, koji je trebao biti uplaćen kao porez, nije prisvojen od strane osuđenika, nije oduzet iz imovine društva "Taros Ltd" i nije korišten [od strane optuženika] za osobne potrebe.

U takvim okolnostima kaznena presuda je, u dijelu koji se odnosi na parničnu tužbu, nezakonita; u tom dijelu presuda mora biti ukinuta i parnična tužba mora se ponovno razmotriti u parničnom postupku.

... Gradski sud u Moskvi, kad je odlučivao o nadzornom preispitivanju zamjenika predsjednika Vrhovnog suda ... pozvalo se na Uredbu Opće sjednice Vrhovnog suda od 4. srpnja 1997. ... koja propisuje da se [u predmetima utaje poreza] materijalna šteta ... u iznosu poreza koji nije uplaćen državni proračun ... mora nadoknaditi od krivca.

Međutim, kako proizlazi iz materijala predmeta, *de facto* porez nije plaćen od strane društva "Taros Corporation". Prema tome, iznosi neplaćenih poreza moraju se naknaditi od društva "Taros Corporation".

Iz toga slijedi da presuda, dijelu u kojoj se ona odnosi na parničnu tužbu ... mora biti ukinuta i predmet u tom dijelu vraćen na ponovni postupak parničnom sudu."

450. Dana 28. prosinca 2006. Opća sjednica Vrhovnog suda izdala je novu Uredbu o primjeni odredbi Kaznenog zakona o utaji poreza (Uredba br. 64) koja je zamijenila Uredbu br. 8. U toj uredbi Opća sjednica Vrhovnog suda je smatrala konkretno kako slijedi:

"24. Prema [Zakonu o kaznenom postupku] pažnja sudova mora biti usmjerena na uvjet da, ... temeljem članaka ... 198., 199. ... Kaznenog zakona, mora postojati odluka o parničnoj tužbi podnesenoj [od strane tužitelja]. Parnična tužba može se podnijeti u ime poreznih vlasti ... ili tijela državnog tužiteljstva ..., dok tuženik u tom postupku može biti pravna osoba ili fizička osoba koja je, prema zakonu (članci 1064. i 1068. Građanskog zakonika), odgovorna za štetu uzrokovanu kaznenim djelom.

Nakon što je odlučio da parnična tužba treba biti usvojena, sud mora u presudi navesti iznos koji treba biti naknađen te, ovisno o vrsti neplaćenog poreza, razinu proračuna (federalni, regionalni ili općinski) ili državni neproračunski fond u koji je potrebno uplatiti iznos."

451. U sljedećim godinama to rješenje više puta je tumačeno od strane ruskih sudova na način da ne dopušta "*proboj pravne osobnosti*" ni naplatu korporativnog poreza od direktora koji su proglašeni krivima za utaju poreza temeljem članka 199. Kaznenog zakona (vidi rješenje Regionalnog suda u Omsku od 4. lipnja 2009., br. 22-1873 u predmetu *B.*; rješenje Regionalnog suda u Permu od 28. svibnja 2012., br. 33-3769 u predmetu *Popovtsev*; vidi također Uredbu Regionalnog suda u Čeljabinsku od 7. rujna 2011. "O analizi sudske prakse u Čeljabinskoj oblasti o ispitivanju parničnih tužbi u kaznenom postupku", točka 3.2.3 (e)).

D. Režim pritvora osumnjičenika i osuđenih kriminalaca

452. Članak 40. Zakona o pritvoru iz 1995. godine (Federalni zakon o pritvaranju osumnjičenika i optuženika br. 103-FZ od 15. srpnja 1995.), kao što je bio na snazi u relevantno vrijeme, utvrđuje pravila pritvaranja u sobe za izolaciju. Smještanje u sobu za izolaciju je kazna za razne povrede zatvorskih pravila, od "*ponovljenog nepoštivanja zatvorskih pravila*" do napada na zatvorsko osoblje. Svi kontakti, osim kontakta s odvjetnikom, zabranjeni su pritvoreniku smještenom u sobu za izolaciju. Nije mu dopušteno kupovati prehrambene proizvode u zatvorskoj trgovini ili primati pakete od svojih rođaka. Pritvorenik ne smije čitati knjige ili časopise ili gledati TV dok je u sobi za izolaciju (ovo ograničenje kasnije je ukinuto, trenutno pritvorenici smiju čitati knjige i časopise u sobi za izolaciju). On ima pravo na jednu jednosatnu šetnju dnevno tijekom dana.

453. Ruski Zakon o izvršavanju kazni zatvora (CES) predviđa pet glavnih vrsta kažnjeničkih ustanova za osuđene kriminalce: koloniju-naselje, koloniju s općim režimom, koloniju sa strogim režimom, koloniju s posebnim režimom i zatvor. Uvjeti izdržavanja kazne u koloniji-naselju su najblaži. Nasuprot tome, režim u zatvorima je najstroži. Razlika između kolonija sa "*strogim*" režimom i kolonija s "*redovnim*" režimom odnosi se aspekte poput iznosa novca koji pritvorenik ima pravo potrošiti, broj pisama i paketa koje pritvorenik smije primiti, trajanje sastanaka s rodbinom, itd.

454. Temeljem članka 73. CES-a osobe osuđene na kaznu zatvorom moraju izdržavati kaznu u federalnom entitetu (regiji) u kojem imaju prebivalište i u kojem su osuđeni. Odstupanja od ovog pravila moguća su samo zbog medicinskih razloga ili kako bi se osigurala sigurnost pritvorenika, ili na njegov ili njezin vlastiti zahtjev. Međutim, članak 73. stavak 2. propisuje da, u slučaju nedostatka primjerene ustanove u određenoj regiji ili ako se pokaže nemogućim smjestiti osuđenika u postojeće kaznene ustanove, osuđenik mora biti poslan u najbližu kaznenu ustanovu koja se nalazi na teritoriju navedene regije ili, iznimno, može biti poslan u kaznenu ustanovu koja se nalazi na teritoriju sljedeće najbliže regije.

E. Uvjeti pritvora

455. U 21. Generalnom izvješću Europskog odbora za sprječavanje mučenja i neljudskog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT) (CPT/Inf (2011) 28) navedene su određene preporuke o samici zatvorenika. Na str. 55. napominje se da "*samica dodatno ograničava već vrlo ograničena prava osoba lišenih slobode. Uključena dodatna ograničenja nisu sadržana u samoj činjenici kazne zatvora te se stoga moraju posebno opravdati*". Za CPT, uputno je primijeniti tradicionalne testove razvijene u sudskoj praksi Europskog suda za ljudska prava. Konkretno, bilo koje dodatno ograničenje prava zatvorenika mora biti povezano sa stvarnom štetom koju je zatvorenik počinio u zatvorskom okruženju. Tijekom samice, primjerice, ne bi se trebalo automatski oduzimati prava na posjete, telefonske pozive i prepisku ili ukidati pristup

resursima inače dostupnim zatvorenicima (kao što su materijali za čitanje). S obzirom na potencijalno vrlo štetne posljedice samice, CPT smatra da načelo razmjernosti zahtijeva da se samica primjenjuje kao stegovna kazna samo u iznimnim slučajevima i kao posljednje sredstvo, te u što kraćem vremenskom razdoblju, ne više od 14 dana za određeni prekršaj, te po mogućnosti i manje. Zatvorenici podvrgnuti samici kao stegovnoj sankciji trebaju imati pravo najmanje na jedan sat vježbanja na otvorenom dnevno, od prvog dana smještanja u samicu, a također im treba biti omogućen pristup razumnom broju materijala za čitanje (za daljnje pojedinosti vidi *Razvyazkin protiv Rusije*, br. 13579/09, par. 89., 3. srpnja 2012.). O posljednjoj točki 21. Generalno izvješće ponovilo je preporuke u pogledu Ruske Federacije iz Izvješća o posjetu Ruskoj Federaciji 2001. godine (CPT/inf (2003) 30), objavljenog 30. lipnja 2003., u kojem se pozivaju ruske vlasti u stavku 119. *"da poduzmu korake kako bi osigurale da u cijeloj zemlji zatvorenici smješteni u stegovne ćelije imaju pristup materijalima za čitanje."*

456. Preporuke sadržane u 21. Generalnom izvješću razvile su i dopunile načela postupanja sa zatvorenicima sadržana u ranijim dokumentima CPT-a. Tako je, primjerice, u 2. Generalnom izvješću (CPT/Inf (92) 3) od 13. travnja 1992. navedeno da *"načelo razmjernosti zahtijeva postizanje ravnoteže između zahtjeva predmeta i primjene režima tipa samice, što je korak koji može imati vrlo štetne posljedice za osobu u pitanju. Zatvaranje u samicu može, u određenim okolnostima, predstavljati nečovječno i ponižavajuće postupanje; u svakom slučaju, svi oblici samice trebaju biti što je moguće kraći."*

457. Za više informacija o europskim standardima za zatvorske uvjete, vidi *Ananyev i drugi protiv Rusije* (br. 42525/07 i 60800/08, par. 55. *et seq.*, 10. siječnja 2012.).

PRAVO

I. NAVODNA POVREDA ČLANKA 3. KONVENCIJE - UVJETI PRITVORA DRUGOG PODNOSITELJA ZAHTJEVA U ISTRAŽNOM ZATVORU

458. Temeljem članka 3. Konvencije drugi podnositelj zahtjeva prigovorio je uvjetima svog pritvora u istražnom zatvoru *IZ-77/1*. Članak 3. Konvencije propisuje kako slijedi:

"Nitko se ne smije podvrgnuti mučenju ni nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kazni."

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

459. Prema navodima Vlade, ruski zakon propisuje da uvjeti pritvora moraju biti u skladu s ljudskim dostojanstvom i pretpostavkom nevinosti. Pritvor je moguć samo temeljem sudskog naloga. Kazneni progon

osumnjičenika svojstveno podrazumijeva ograničenja njegovih prava iz Konvencije koja ne bi bila dopuštena u drugim situacijama. Jedno od tih ograničenja odnosi se na mogućnost pritvaranja osumnjičenika; ono se poduzima kako bi se pomoglo državnim vlastima u održavanju javnog reda i sprečavanju daljnjih zločina.

460. Vlada je obavijestila Sud da su sanitarna obrada i dezinfekcija ćelija u istražnom zatvoru povjerene privatnom podizvođaču. Dostavila je kopije ugovora o uslugama s podizvođačima i potvrda o izvršenim ugovorima. Ćelije su pregledavane na dnevnoj bazi od strane medicinskog osoblja zatvora. Ćelije su tretirane posebnim kemijskim tvarima svaki mjesec. Osim toga, zatvorenici su dužni čistiti ćelije na dnevnoj osnovi. Sanitarni uvjeti u ćelijama pregledavaju se od strane stručnjaka iz moskovskog Centra za državni sanitarno-epidemiološki nadzor i Centra za higijenu i epidemiologiju, dijela zatvorskog sustava. Voditelji regionalnih kaznenih odjela i određenih kaznenih ustanova odgovorni su za održavanje higijenskih standarda u pritvorima u skladu sa zahtjevima Konvencije.

461. U skladu sa Zakonom o pritvoru i zatvorskim propisima, drugi podnositelj zahtjeva imao je pravo na jednu šezdesetominutnu šetnju dnevno u jednom od dvorišta istražnog zatvora. Na dane ročišta podnositelj zahtjeva *"stavljen je pod nadzor"* grupe čuvara koja je osiguravala njegov prijevoz do zgrade suda i njegov povratak u istražni zatvor. Tih dana podnositelj zahtjeva je mogao ići u šetnje, pod uvjetom da se vrati u zatvor prije zalaska sunca. Na dane rasprava podnositelj zahtjeva je dobivao *"suhu ručak"*, koji je odgovarao obroku od tri jela kakav bi inače dobio u istražnom zatvoru, u skladu s normama za zatvorsku hranu utvrđenima od strane Ministarstva pravosuđa. U sudnici je podnositelj zahtjeva dobivao vruću vodu za pripremu brzih obroka i kuhanje kave ili čaja. Također je dobivao dovoljno vremena za pripremu hrane i jelo. Međutim, podnositelj zahtjeva je odbijao je prihvatiti suhu hranu koju je davao istražni zatvor. Pored toga, podnositelj zahtjeva je imao pravo nositi sa sobom hranu koju je dobio od svojih rođaka i koju je odobrila zatvorska uprava te hranu iz zatvorskog dućana hrane.

2. Tvrdnje drugog podnositelja zahtjeva

462. Drugi podnositelj zahtjeva prigovorio je na dva određena aspekta svog pritvora. Prvo, prigovorio je uvjetima u sobi za izolaciju u kojoj je bio pritvoren između 18. i 25. kolovoza 2005. Prema njegovim riječima, uvjeti ondje bili su ponižavajući. Razlog njegovog pritvaranja u sobu za izolaciju je činjenica da je prigovorio glavnom tužitelju na postupke g. Tagieva, ravnatelja istražnog zatvora. Stoga je g. Tagiev, koji je dostavio podatke o uvjetima u sobi za izolaciju, svakako imao interesa za pružanje netočnih informacija. Podnositelj zahtjeva smatrao je da su dokumenti priloženi dopisu Vlade sastavljeni od strane osoba koje nisu bile bez interesa. Tijekom cijelog razdoblja njegovog pritvora u sobi za izolaciju i u drugim ćelijama, nije bilo neovisnih pregleda sanitarnih i higijenskih uvjeta. Odvjetnicima podnositelja zahtjeva nije bilo dopušteno vidjeti ga u različitim ćelijama u kojima je bio pritvoren.

463. Drugi podnositelj zahtjeva nadalje je prigovorio da je na dane sudskih rasprava, koje su se održavale gotovo svaki dan više od godinu

dana, bio lišen toplih obroka i šetnji na otvorenom. Vladino napominjanje suhih "*putnih obroka*" koji su ponuđeni podnositelju zahtjeva na dane suđenja značilo je da Vlada priznaje da mu nisu bila osigurani topli obroci. Tijekom suđenja podnositelj zahtjeva nije se mogao baviti nikakvom fizičkom vježbom. Iz napomene Vlade da je podnositelj zahtjeva "*imao mogućnost svakodnevno vježbati na otvorenom najmanje jedan sat po danu*" jasno je da je takav režim vježbanja nužno bio nedostupan na dane suđenja.

B. Ocjena Suda

1. Opća načela

464. Sud ponavlja da bi kažnjavanje ili postupanje vezano uz njega bilo "nečovječno" ili "ponižavajuće" u smislu članka 3., patnja ili poniženje koje oni povlače za sobom moraju u svakom slučaju prelaziti granice onog neizbježnog elementa patnje ili poniženja povezanog s određenim oblikom legitimnog postupanja ili kažnjavanja kao što je, primjerice, lišenje slobode (vidi, među ostalim izvorima, *V. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [VV], br. 24888/94, par. 71., ECHR 1999-IX; *Indelicato protiv Italije*, br. 31143/96, par. 32., 18. listopada 2001.; *Lorsé i drugi protiv Nizozemske*, br. 52750/99, par. 62., 4. veljače 2003.; i *Ilaşcu i drugi protiv Moldavije i Rusije* [VV], br. 48787/99, par. 428., ECHR 2004-VII).

465. U ocjeni je li postupanje prema zatvoreniku prešlo granice "*neizbježnog elementa patnje ili poniženja*" povezanog s lišavanjem slobode, Sud je često uzimao u obzir kumulativni učinak različitih aspekata života u zatvoru (*Dougoz protiv Grčke*, br. 40907/98, par. 46., ECHR 2001-II). U prethodnim predmetima Sud je analizirao čimbenike kao što su pristup prirodnom svjetlu i zraku u ćeliji, primjerenost uspostavljenog grijanja, usklađenost s osnovnim sanitarnim uvjetima, mogućnost korištenja zahoda u privatnosti te dostupnost ventilacije (vidi, primjerice, *Peers protiv Grčke*, br. 28524/95, par. 70.-72., ECHR 2001-III; *Babushkin protiv Rusije*, br. 67253/01, par. 44., 18. listopada 2007.; i *Vlasov protiv Rusije*, br. 78146/01, par. 84., 12. lipnja 2008.). Taj popis nije konačan; drugi uvjeti pritvora mogu dovesti Sud do zaključka da je prihvatljivi stupanj patnje ili ponižavanja prekoračen i da je podnositelj zahtjeva bio podvrgnut "*nečovječnom ili ponižavajućem postupanju*" (vidi, primjerice, *Fedotov protiv Rusije*, br. 5140/02, par. 68., 25. listopada 2005.; *Trepashkin protiv Rusije*, br. 36898/03, par. 94., 19. srpnja 2007.; i *Slyusarev protiv Rusije*, br. 60333/00, par. 36., ECHR 2010-...). Duljina razdoblja tijekom kojeg se osoba lišena slobode nalazi u određenim uvjetima također se mora uzeti u obzir (vidi, između ostalih izvora, *Alver protiv Estonije*, br. 64812/01, 8. studenog 2005.).

466. Sud također ponavlja da je u predmetu *Ramirez Sanchez protiv Francuske* [VV] (br. 59450/00, par. 119., ECHR 2006-IX) naglasio da "*mjere poduzete [u odnosu na pritvorenika] moraju također biti nužne za postizanje legitimnog cilja*". U tom je predmetu podnositelj zahtjeva, koji je bio zatočen u izolaciji dugi niz godina, smatran jednim od najopasnijih terorista svog vremena. Sud je morao procijeniti jesu li, s obzirom na opasnost koju je on predstavljao, "*poduzete mjere [tj. izolacija]*

bile nužne i razmjerne u odnosu na raspoložive alternative" (par. 136.). U predmetu *Ensslin, Baader i Raspe protiv Njemačke* (br. 7572/76, 7586/76 i 7587/76, odluka Komisije od 8. srpnja 1978., Odluke i izvješća (DR) 14, str. 64), Komisija je naglasila da "*pri ocjeni ulazi li u određenom slučaju [izolacija] i u domašaj članka 3. Konvencije, u obzir treba uzeti konkretne uvjete, strogost mjere, njezino trajanje, cilj kojemu teži i njezine učinke na dotičnu osobu*".

2. Opći uvjeti pritvora

467. U mjeri u kojoj može se shvatiti da drugi podnositelj zahtjeva prigovara na uvjete u redovnoj ćeliji u kojoj je bio pritvoren većinu vremena, Sud primjećuje kako obrazložio taj prigovor s dovoljno pojedinosti te nije dostavio podatke ili dokumente koji bi uvjerali Sud da su uvjeti doista bili "*nečovječni i ponižavajući*". Sud zaključuje da u svezi s tim nije došlo do povrede članka 3.

3. Uvjeti u sobi za izolaciju

468. Drugi podnositelj zahtjeva također je prigovorio zbog svog pritvaranja u sobu za izolaciju između 18. i 25. kolovoza 2005., kao i zbog sanitarnih uvjeta u njoj te režima ograničenja tijekom njegove izolacije.

469. Sud primjećuje, prije svega, da u relevantno vrijeme osuda drugog podnositelja zahtjeva još nije bila potvrđena od strane žalbenog suda. Prema tome, u smislu domaćeg prava on je još uvijek bio u pritvoru. U brojnim prethodnim slučajevima Sud je naglasio da je "*produžena samica nepoželjna, osobito ako je osoba u pritvoru*" (vidi *Ramirez Sanchez*, prethodno citirano, par. 120. s daljnjim referencama).

470. Drugo, Sud primjećuje da je samica izrečena podnositelju zahtjeva zbog njegovog navodnog odbijanja odlaska u šetnju. U nekima od dostavljenih dokumenata spominje se da je podnositelj zahtjeva odbio tuširati se (vidi par. 57. ove presude). Bez obzira na stvarni razlog za izricanje stegovne kazne, Sud smatra da krivnja podnositelja zahtjeva, ako je postojala, nije bila osobito ozbiljna i vjerojatno nije zahtijevala takvu mjeru (vidi u tom pogledu preporuku CPT-a da tako ozbiljna kazna kao što je samica treba biti proporcionalna stegovnom prijestupu za koji je izrečena, par. 455. ove presude). Sud ponavlja da, iako nije na Sudu da određuje koje mjere sigurnosti se mogu primjenjivati na zatvorenike, "*odsutnost bilo kakvih materijalnih razloga*" za stavljanje pritvorenika u samicu na dulje vrijeme može biti relevantan čimbenik za karakterizaciju tog oblika stegovne kazne kao "*nečovječnog i ponižavajućeg postupanja*" (vidi *Babar Ahmad i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 24027/07, 11949/08, 36742/08, 66911/09 i 67354/09, par. 211., 10. travnja 2012.; vidi također *Razvyazkin*, prethodno citirano, par. 107.).

471. Treće, Sud ponavlja da je samica jedna od najtežih mjera koje se mogu odrediti u zatvoru. Imajući na umu težinu te mjere, domaće vlasti obvezne su procijeniti sve relevantne čimbenike u slučaju zatvorenika prije nego što ga stave u samicu (vidi *Ramishvili i Kokhreidze protiv Gruzije*, br. 1704/06, par. 83., 27. siječnja 2009.; *Onoufriou protiv Cipra*, br. 24407/04, par. 71., 7. siječnja 2010.; i *A.B. protiv Rusije*, br. 1439/06, par. 104., 14. listopada 2010.).

472. Ipak, Sud ne smatra da je samica sama po sebi u suprotnosti s člankom 3. (vidi *Messina protiv Italije* br. 2 (odluka), br. 25498/94, ECHR 1999-V, citirano uz odobrenje Velikog vijeća u predmetu *Ramirez Sanchez*, prethodno citirano, par. 12.; *Öcalan protiv Turske* [VV], br. 46221/99, par. 191., ECHR 2005-IV). Sud mora ispitati jesu li druga ograničenja i teškoće povezane s ovom stegovnom sankcijom dovele cijelu situaciju u domašaj članka 3.

473. Neki elementi u podnositeljevom opisu uvjeta u sobi za izolaciju nisu osporeni od strane Vlade. Konkretno, Sud smatra da je prihvaćeno kako je ćelija imala prozor veličine 90 x 60 cm. Upitno je bi li takav prozor osigurao dovoljno prirodnog svjetla u ćeliji veličine 5,5 kvadratnih metara. Stalno električno svjetlo u ćeliji moglo je biti vrlo uznemirujuće za pritvorenika, a udaljenost od jednog metra između otvorene zahodske posude i ležaja očito je bila nedovoljna. Nadalje, podnositelj zahtjeva je bio lišen svih društvenih kontakata, nije mogao čitati knjige ili časopise ili gledati televiziju (vidi par. 452. ove presude), te nije mogao leći na krevet jer je on bi rasklopljen samo između 22:00 i 06:00 sati.

474. Ostale činjenične tvrdnje podnositelja zahtjeva koje se odnose na uvjete u sobi za izolaciju (loši sanitarni uvjeti u ćeliji, nedostatak toplih obroka ili šetnje) osporene su od strane Vlade. Međutim, Sud nije dužan riješiti ovaj činjenični spor o tim pitanjima. Čak i ako je podnositeljev opis ostalih uvjeta u pritvoru bio točan, te čak i ako su takvi uvjeti doista bili vrlo neugodni, od ključne je važnosti imati na umu da je situacija kojoj se prigovara trajala samo sedam dana (usp. s predmetima *Popandopulo protiv Rusije*, br. 4512/09, par. 95., 10. svibnja 2011., ili *A.B. protiv Rusije*, prethodno citirano, par. 105. *et seq.*, u kojima je samica podnositelja zahtjeva trajala mnogo dulje). Sud zaključuje da u okolnostima ovoga predmeta stupanj patnje kojoj je podnositelj zahtjeva bio izložen, s obzirom na njezino kratko trajanje i s obzirom na dob podnositelja zahtjeva te njegovo mentalno i fizičko stanje, nije dosegao minimalni prag težine da predstavlja "nečovječno ili ponižavajuće" postupanje. Slijedom toga, u svezi s tim nije došlo do povrede članka 3.

4. Bez šetnji i toplih obroka na dane ročišta

475. Konačno, drugi podnositelj zahtjeva prigovorio je zbog navodnog nedostatka toplih obroka i šetnji na dane ročišta.

476. Što se tiče nedostupnosti toplih obroka na dane suđenja, Sud primjećuje da je Vlada dostavila dokument, koji je napisao sam podnositelj zahtjeva, a kojim je on odbio primiti suhe obroke jer je imao vlastitu hranu (vidi par. 60 ove presude). Kao što slijedi iz obrazloženja Vlade, pritvorenici su smjeli koristiti kuhalo u prostorijama Okružnog suda Meshchanskiy. Podnositelj zahtjeva stoga je mogao pripremiti čaj, kavu ili brzi obrok tijekom dana. Takvo uređenje, u nedostatku bilo kakvih posebnih medicinskih kontraindikacija, i kada si pritvorenik može priuštiti kupnju vlastite hrane u dovoljnim količinama, ne otvara nikakva pitanja temeljem članka 3. Konvencije.

477. Sud će se sada osvrnuti na navodni nedostatak tjelesne aktivnosti. Sud je često utvrdio da je kratko trajanje vježbanja na otvorenom, ograničeno na jedan sat dnevno, bilo čimbenik koji je dodatno pogoršavao

situaciju podnositelja zahtjeva koji su ostatak vremena bili zatvoreni u svojim ćelijama bez ikakve slobode kretanja (vidi *Skachkov protiv Rusije*, br. 25432/05, par. 54., 7. listopada 2010.; *Gladkiy protiv Rusije*, br. 3242/03, par. 69., 21. prosinca 2010.; i *Yevgeniy Alekseyenko protiv Rusije*, br. 41833/04, par. 88., 27. siječnja 2011.). Podnositelj zahtjeva u ovom predmetu tvrdio je da je većinu vremena bio lišen čak i te kratke šetnje. Odgovori Vlade u tom pogledu ukazuju da su šetnje bile dostupne pritvorenicima samo ako su napustili istražni zatvor neko vrijeme nakon izlaska sunca i vratili se prije zalaska sunca. Sud ponavlja svoje činjenične zaključke u predmetu *Trepashkin protiv Rusije (br. 2)* (br. 14248/05, par. 119., 16. prosinca 2010.), u kojima je analizirao stanje u istom istražnom zatvoru na sljedeći način:

"... Upitno je li podnositelj zahtjeva mogao koristiti dvorišta za šetnju na dane ročišta. U razdoblju od siječnja do travnja 2004. godine podnositelj zahtjeva je vođen na sud skoro svaki drugi radni dan ... Kao što proizlazi iz dokaza u spisu predmeta, logističko uređenje u istražnom zatvoru bilo je takvo da su se skupine zatvorenika prevozile na različite sudove u Moskvi u istom zatvorskom kombiju. Kao posljedica toga, podnositelj zahtjeva obično se budio rano i vraćao se u istražni zatvor vrlo kasno. Tu činjenicu potvrđuje, među ostalim izvorima, pismo Ministarstva pravosuđa koje se odnosi kašnjenja u dovođenju zatvorenika na sudove u Moskvi i natrag ...

Vlada je izjavila da su se pritvorenici iz iste ćelije zajedno odvodili u šetnje, u pravilu tijekom dana. Međutim, Vlada nije objasnila je li ikakav poseban aranžman bio dogovoren za one koji se vraćaju sa sudova u večernjim satima, osobito zimi, kada "dan" kratko traje. Ukratko, Sud zaključuje da je na dane ročišta podnositelj zahtjeva više puta (ako ne i uvijek) bio lišen bilo kakve mogućnosti tjelovježbe, ma koliko ograničene."

478. Sud primjećuje da je 2004.-2006. godine podnositelj zahtjeva bio odv u Okružni sud Meshchanskiy više od 160 puta (vidi par. 60. ove presude). Nema podataka o točnom vremenu kada je podnositelj zahtjeva napuštao zatvor i kada se vraćao tamo za svaki pojedini dan. U tim okolnostima Sud pretpostavlja da, većinu dana kada je odlazio na sud, podnositelj zahtjeva nije mogao odlaziti u šetnje u istražnom zatvoru. Nadalje, nije jasno je li drugi podnositelj zahtjeva mogao koristiti tu mogućnost (prvi podnositelj zahtjeva imao je tu priliku – vidi predmet *Khodorkovskiy br.1*, par. 113.).

479. Bez obzira na to, Sud primjećuje da u ovom predmetu nedostatak tjelesne aktivnosti nije bio u kombinaciji s drugim negativnim čimbenicima kao što su, primjerice, prenapučenost ćelije ili loši uvjeti prijevoza do i od zgrade suda (usp., *mutatis mutandis*, s predmetom *Yevgeniy Alekseyenko*, prethodno navedenim, ili *Moiseyev protiv Rusije*, br. 62936/00, par. 124. *et seq.*, 9. listopada 2008.). Nadalje, podnositelj zahtjeva mogao je odlaziti u šetnje vikendom i u one dane kada nije bilo ročišta. U cjelini, Sud ne može zaključiti da je nedostatak mogućnosti za šetnju na dane ročišta predstavljao povredu članka 3. Konvencije.

5. Zaključak

480. Imajući u vidu navedeno, Sud zaključuje da materijalni uvjeti u istražnom zatvoru, kojima drugi podnositelj zahtjeva prigovara, nisu

predstavljali "*nečovječno i ponižavajuće postupanje*" u smislu članka 3. Konvencije.

II. NAVODNA POVREDA ČLANKA 3. KONVENCIJE - UVJETI PRITVORA DRUGOG PODNOSITELJA ZAHTJEVA U SUDNICI

481. Drugi podnositelj zahtjeva nadalje je prigovorio, pozivajući se na članak 3. Konvencije prethodno naveden, jer je bio smješten u željeznom kavezu tijekom ročišta pred Okružnim sudom koji je ispitivao njegov kazneni predmet od 8. lipnja 2004. do 31. svibnja 2005. Prema njegovim riječima, to ga je ponizilo u očima javnosti i u vlastitim očima te je bilo fizički bolno.

A. Tvrdnje stranaka

1. *Vladine tvrdnje*

482. Vlada je ustvrdila da su mjere sigurnosti koje se primjenjuju u sudnicama među brojnim negativnim učincima sadržanim u samoj ideji kaznenog proгона. U to vrijeme nije bilo nikakvih drugih sredstava osiguranja javnog reda u sudnici osim smještanja podnositelja zahtjeva u metalni kavez. Ta sigurnosna mjera dio je standardnog dizajna sudnica u skladu s državnim građevinskim standardima. Kavez je visok 2,2 m i okružuje klupu optuženika. Klupa optuženika namijenjena je smještaju do 20 osoba. Ukratko, nije bilo ničeg posebnog u toj sigurnosnoj mjeri.

2. *Tvrdnje drugog podnositelja zahtjeva*

483. Tijekom rasprava drugi podnositelj zahtjeva je bio dužan provoditi dulja vremenska razdoblja (do devet sati dnevno) u sudnici zatočen u vrlo uskom željeznom kavezu u kojem nije mogao čak ni protegnuti noge. Takve sigurnosne mjere, koje mogu biti opravdane iznimno u slučaju opasnih optuženika, bile su u potpunosti neopravdane u predmetu podnositelja zahtjeva. Podnositelj zahtjeva bio je optužen za gospodarska kaznena djela i nije bilo nikakve razumne osnove za zatvaranje podnositelja u kavez tijekom suđenja. Nikada nije bio osuđen za bilo koje kazneno djelo prije tog suđenja. Drugi podnositelj zahtjeva vrlo je visok čovjek (gotovo 2 metra visine), s dugim stopalima (veličina 47), i anamnezom koja uključuje operaciju koljena. Činjenica da je bio zatvoren u tijesnom kavezu na dulje vrijeme, ponekad gotovo cijeli dan, uzrokovala je fizičku patnju.

484. Suoptuženik podnositelja zahtjeva, g. Kraynov, nije bio zatvoren u željeznom kavezu. Drugi podnositelj zahtjeva bio je prikazan u željeznom kavezu i, kao što se može vidjeti iz fotografija, snimljen je i fotografiran od strane medija dok je bio u tom kavezu. Po dolasku na sud bio je okružen oružanim snagama i vezan lisicama. Prosječni promatrač lako je mogao povjerovati da se sudi iznimno opasnom kriminalcu. Takvo javno izlaganje ponižavalo ga je i izazivalo u njemu osjećaj manje vrijednosti. Nije postojao nikakav stvaran rizik od bijega podnositelja zahtjeva sa suda, gdje

je bio pod nadzorom brojnih stražara smještenih neposredno pokraj kaveza i značajnog broja naoružanih čuvara u blizini zgrade suda.

B. Ocjena Suda

485. Sud ponavlja svoje ranije zaključke u predmetu *Khodorkovskiy (br.1)*, prethodno navedenom, par. 123. et seq. U tom predmetu Sud je, s pozivom na svoju sudsku praksu o tom pitanju, a posebno na predmete *Ramishvili i Kokhreidze*, prethodno citirano, par. 98. et seq.) i *Ashot Harutyunyan protiv Armenije* (br. 34334/04, par.126. et seq., 15. lipnja 2010.), odlučio da su uvjeti u kojima je prvi podnositelj zahtjeva bio zatvoren u sudnici ponižavajući. Sud je presudio kako slijedi:

"124. ... U nedavnom predmetu *Ramishvili i Kokhreidze* ... Sud je, u vrlo sličnom činjeničnom kontekstu, odlučio kako slijedi:

"... Javnost je gledala podnositelje zahtjeva [u sudnici] u ... metalnom kavezu ... Teško naoružani stražari koji su nosili crne maske poput kapuljača uvijek su bili prisutni ... rasprava se prenosila živo ... Takav surov i neprijateljski izgled sudskog postupka mogao je navesti prosječnog promatrača da povjeruje kako se sudi "iznimno opasnim kriminalcima". Osim potkopavanja načela pretpostavke nevinosti, sporno postupanje u sudnici ponižavalo je podnositelje zahtjeva ... Sud također prihvaća tvrdnju podnositelja zahtjeva da su specijalne snage u sudnici izazivale u njima osjećaj straha, tjeskobe i manje vrijednosti ...

Sud primjećuje da, u odnosu na status podnositelja zahtjeva kao javnih ličnosti, nedostatak ranijih osuđujućih presuda i njihovo uredno ponašanje tijekom kaznenog postupka, Vlada nije pružila nikakvo opravdanje za njihovo smještanje na optuženičku klupu u kavezu tijekom javnih rasprava i korištenje "specijalnih snaga" u sudnici. Ništa u spisu predmeta ne ukazuje na to da je postojala i najmanja opasnost da bi podnositelji zahtjeva, dobro poznate i očigledno posve bezopasne osobe, mogli pobjeći ili pribjeći nasilju tijekom prijevoza u sudnicu ili na ročišta ...

Sud je nedavno potvrdio ovaj pristup i u predmetu *Ashot Harutyunyan* ..., u kojem je podnositelj zahtjeva bio zatvoren u metalnom kavezu tijekom cijelog postupka pred žalbenim sudom ...

125. Prema mišljenju Suda, većina presudnih elemenata iz prethodno navedenih gruzijskih i armenskih predmeta prisutna je u ovom predmetu. Tako je podnositelj zahtjeva bio optužen za nenasilna kaznena djela, nije bio prethodno kažnjavao, i nije bilo nikakvih dokaza da je sklon nasilju. Upućivanje od strane Vlade na određene "sigurnosne rizike" bilo je previše nejasno i nije podržano nikakvom konkretnom činjenicom. Čini se kako je "metalni kavez u sudnici ... bio trajna instalacija koja je služila kao optuženička klupa i da smještaj podnositelja zahtjeva u njega nije bio uvjetovan stvarnim rizikom od njegova bijega ili pribjegavanja nasilju, već jednostavnom činjenicom da je to sjedište na kojem je on, kao optuženik u kaznenom predmetu, trebao sjediti" (vidi *Ashot Harutyunyan protiv Armenije*, prethodno citirano, par. 127.). Nadalje, vlastita sigurnost podnositelja zahtjeva ili sigurnost suoptuženika nije bila u pitanju. Konačno, suđenje podnositelja zahtjeva pratili su gotovo svi veći nacionalni i međunarodni masovni mediji, te je podnositelj zahtjeva trajno bio izložen javnosti u takvom okruženju. Kao u predmetu *Ashot Harutyunyan*, Sud zaključuje da je "takav surov izgled sudskog postupka mogao navesti prosječnog promatrača da povjeruje kako se sudi iznimno opasnom kriminalcu. Nadalje, [Sud] se slaže s podnositeljem zahtjeva da ga je takav oblik javnog izlaganja ponižavao u njegovim vlastitim očima, ako ne i očima javnosti, te je izazivao u njemu osjećaj manje vrijednosti" (par. 128.).

486. Vraćajući se na ovaj predmet, a nakon što je ispitao tvrdnje stranaka, Sud ne vidi nikakav razlog da odstupi od svojih zaključaka u

predmetu *Khodorkovskiy br. 1* u tom pogledu. Oba podnositelja zahtjeva bila su zatvorena u sudnici u istim uvjetima; njihovi osobni profili, ako i ne identični, bili su u suštini slični. Sud zaključuje da su sigurnosne mjere u sudnici, s obzirom na njihov kumulativni učinak, bile u danim okolnostima prekomjerne, te da su ih drugi podnositelj zahtjeva i javnost mogli opravdano doživjeti kao ponižavajuće (vidi također *Piruzyan protiv Armenije*, br. 33376/07, par. 69. *et seq.*, ECHR 2012 (izvaci)). Došlo je, dakle, do povrede članka 3. Konvencije s obzirom na to da je postupanje bilo "*ponižavajuće*" u smislu ove odredbe.

III. NAVODNA POVREDA ČLANKA 5. ST. 3. KONVENCIJE U ODNOSU NA DRUGOG PODNOSITELJA ZAHTJEVA

487. Temeljem članka 5. st. 3. drugi podnositelj zahtjeva prigovorio je da njegov pritvor od 2. srpnja 2003. do 16. svibnja 2005. u tijeku istrage i suđenja nije bio opravdan te da je prekoračio "razumni rok". Članak 5. st. 3. Konvencije, na koji se poziva drugi podnositelj zahtjeva, propisuje:

"Svatko uhićen ili pritvoren u uvjetima predviđenima stavkom 1. c) ovoga članka (...) ima pravo u razumnom roku biti suđen ili pušten na slobodu do suđenja. Puštanje na slobodu može se uvjetovati davanjem jamstva da će ta osoba pristupiti suđenju."

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

488. Vlada je tvrdila da se produljeni pritvor drugog podnositelja zahtjeva temeljio na "mjerodavnim i dostatnim" razlozima. Vlada ustvrdila da su pri odabiru mjere ograničenja slobode sudovi uzeli u obzir sve pravno relevantne okolnosti kako je propisano zakonom. Temeljem članka 97. ZKP-a pritvor se može odrediti ako postoji opasnost od bijega, ponavljanja kaznenog djela, ili ometanja pravde. U odlučivanju o mjeri ograničenja slobode sud mora uzeti u obzir težinu kaznenog pripisanog optuženiku, informacije o njegovom karakteru, dobi, zdravstvenom stanju, obiteljskoj situaciji, zanimanju te druge relevantne čimbenike.

489. Prema tvrdnjama Vlade, podnositelj zahtjeva pokušao je "*izbjeći sastanke s istražnim tijelima*" Ruske Federacije. Tako je 27. lipnja 2003. podnositelj zahtjeva pozvan na ispitivanje u zgradu ureda glavnog tužitelja. Sastanak je bio zakazan za 10 sati 2. srpnja 2003; međutim, deset minuta prije početka obavijesnog razgovora odvjetnik podnositelja zahtjeva nazvao je istražitelja kako bi ga obavijestio da je podnositelj zahtjeva odveden u bolnicu. Međutim, prema potvrdi iz bolnice Vishnevskiy, podnositelj zahtjeva ondje je primljen u 12:56, a ne u 09:50 kako je naveo. Tijekom njegovog pregleda u 15:20 liječnici su primijetili poboljšanje njegovog stanja, opisujući ga "*zadovoljavajućim*". Vlada je zaključila da je hospitalizacija podnositelja zahtjeva bila samo izgovor za izbjegavanje ispitivanja.

490. Nadalje, 2. srpnja 2003., u vrijeme njegova uhićenja, podnositelj zahtjeva prijetio je istražitelju, u prisutnosti nekoliko službenika FSB-a, kaznenom odgovornošću. Također je zaprijetio da će pokrenuti medijsku

kampanju protiv dužnosnika uključenih u njegov kazneni progon. U trenutku njegova uhićenja istražne vlasti znale su da podnositelj zahtjeva ima tri putovnice za putovanja u inozemstvo te da posjeduje nekretnine u inozemstvu. Nadalje, saznali su iz neimenovanih izvora da su odvjetnici podnositelja zahtjeva uvjerali podnositelja zahtjeva da će biti pušten uz jamčevinu nakon medijske kampanje u njegovu obranu.

491. Neki od podređenih podnositelja zahtjeva vršili su pritisak na svjedoke kako bi ometali istragu. Vlada je dostavila kopiju obavijesnog razgovora s izvjesnom gđom Kar., obavljenog 2008. godine. Prema navodima gđe Kar., ona je radila za jedno od društava koja je trgovalo naftom Yukosa. Godine 2003. menadžeri Yukosa nagovorili su je da napusti Rusiju i ode na Cipar te su platili njezin boravak ondje. Godine 2004. vratila se u Rusiju gdje je potom uhićena. Vlada je nadalje istaknula da su supočinitelji podnositelja zahtjeva napustili Rusiju i da se ne namjeravaju vratiti. Prema pisanom svjedočenju g. Glb., menadžera Yukosa, dobivenom 2007. godine, prvi podnositelj zahtjeva s njim se sastao 2003. godine i nagovorio ga da napusti Rusiju. Kasnije mu je rečeno da se ne vraća u Rusiju. Shvatio je da je služba sigurnosti Yukosa poslala osoblje Yukosa u London i taj premještaj je smatrao osobnom prijetnjom svojoj sigurnosti.

492. Vlada je zaključila da su vlasti procijenile opasnost podnositelja zahtjeva, njegovu osobnost, karakter, imovinu, veze s državom i druge relevantne čimbenike. Podnositelj zahtjeva imao je pristup privatnim zrakoplovima u zračnoj luci Vnukovo i bilo bi mu relativno lako potajno napustiti bolnicu u kojoj je bio primljen. Imao je pristup stranoj valuti preko "*plastičnih kartica izdanih od strane inozemnih banaka*". Vlasti su se također pozvale na položaj podnositelja zahtjeva unutar društva. S obzirom na to da su većinu dokaza i svjedočenja u predmetu mogli pružiti samo djelatnici društva, bilo je važno držati ih izvan dosega podnositelja zahtjeva.

493. Svi ovi razlozi izravno su navedeni u sudskim odlukama o produljenju pritvora podnositelja zahtjeva. Činjenica da su ponovljeni u uzastopnim rješenjima o produljenju pritvora značila je jedino da su ti razlozi i dalje postojali tijekom trajanja pritvora podnositelja zahtjeva. Ne samo da razlozi koji su prethodno navedeni u odluci suda nisu prestali postojati, već su se pojavili novi razlozi, koji su također navedeni u sudskim odlukama.

494. Tijekom sudskog ispitivanja pitanja koja se odnose na pritvor drugog podnositelja zahtjeva, njegova postupovna prava u potpunosti su poštovana. Konkretno, obrana je bila obaviještena o predstojećim ročištima, te je mogla pripremiti svoje argumente i podnositi žalbe. Duljina pritvora podnositelja zahtjeva rezultat je složenosti predmeta i potrebe za pažljivim razmatranjem argumentacije obje strana. Odvjetnici obrane produljili su razdoblje pritvora namjernim odgađanjem pregledavanja spisa predmeta. Istraga je zatvorena 22. kolovoza 2003., odnosno dva mjeseca nakon otvaranja predmeta; međutim, obrana je završila pregledavanje spisa tek 25. ožujka 2004., odnosno sedam mjeseci kasnije. Zdravstveno stanje podnositelja zahtjeva nije ga sprječavalo u proučavanju predmeta; njegova

intelektualna razina i profesionalne vještine bile su dovoljne za razumijevanje dokaza protiv njega.

2. Tvrdnje drugog podnositelja zahtjeva

495. Za drugog podnositelja zahtjeva, obrazloženja ruskih sudova nadležnih za produljenje pritvora nakon srpnja 2004. godine uvijek su bila u biti ista kao i prethodna obrazloženja. Tako se odluke moskovskih sudova nisu bavile nijednim od pitanja relevantnih za nastavak pritvora podnositelja zahtjeva. Moskovski sudovi nigdje nisu priznali načelo smanjene vjerojatnosti bijega što je dulje pritvor trajao; nisu utvrdili kako je točno podnositelj zahtjeva mogao bitno utjecati na iskaze svjedoka; nigdje nisu utvrđivali nužno postojanje ravnoteže između trenutnog produljenog lišenja slobode i uključenih rizika. Kućni pritvor ili druge alternativne mjere ograničenja slobode nisu razmatrane.

496. Tvrdnja da je podnositelj zahtjeva posjedovao tri važeće međunarodne putovnice opovrgnuta je postojanjem dviju putovnica s oznakom "*poništeno*", priloženih njegovu spisu predmeta. Podnositelj zahtjeva nije prebacio nikakav novac na kreditne kartice izdane od strane inozemnih banaka na bilo koji način koji bi mogao baciti negativno svjetlo na njegovo ponašanje. Pored toga, u spisu predmeta je utvrđeno da je podnositelj zahtjeva zadržao većinu svog novca na računima u ruskim bankama, dok je svoje inozemne bankovne račune koristio strogo u skladu s Licencom br. 32-05-1190/97 Središnje banke Ruske Federacije. Podnositelj zahtjeva nije imao pristup privatnim zrakoplovima društva. U svakom slučaju, zahvaljujući svom statusu, podnositelj zahtjeva je mogao koristiti usluge bilo koje aviokompanije na svijetu. Pitanje graničnog prijelaza na bilo kojem mjestu treba biti pod kontrolom vlasti. Podnositelj zahtjeva ne može biti kriv za "*nemoć*" koju su vlasti pokazale u svezi s nadzorom prelaska državnih granica.

497. Podnositelj zahtjeva nije pokušavao izbjeći sastanke s istražnim tijelima i bio je spreman pojaviti se na ispitivanju kao svjedok. Podnositelj zahtjeva nije glumio svoje bolesti; hospitalizacija se temeljila na rezultatima pregleda od strane voditelja vojne bolnice Vishnevskiy.

498. Dokumenti na koje se pozvala Vlada nisu bili spomenuti u postupku pred domaćim sudovima, niti su im odgovarajući dokumenti nisu bili dostavljeni. Tvrdnja Vlade da je podnositelj zahtjeva mogao podmititi svjedoke ili ih prisiliti na davanje lažnog iskaza nije bila je potkrijepljena dokazima.

499. Vlada nije pokazala zašto domaći sudovi nisu razmatrali alternativne mjere opreza prilikom odlučivanja o zahtjevima za pritvorom koje je podnijelo tužiteljstvo. Također nije ukazala ni na kakve činjenice u odlukama o pritvoru koje bi potvrdile da su navodni rizici, koji su u početku opravdavali pritvor podnositelja zahtjeva, ostali važeći i tijekom kasnije istrage i suđenja. Nigdje u odlukama o pritvoru nije bilo naznake "*posebne revnosti*" koju je sud morao uložiti prilikom razmatranja pitanja postoje li i dalje "*mjerodavni i dostatni razlozi*" za nastavak pritvora.

B. Ocjena Suda

500. Sud primjećuje da je drugi podnositelj zahtjeva bio u pritvoru u smislu članka 5. st. 3. Konvencije od 2. srpnja 2003. (dan uhićenja) do 16. svibnja 2005. (dan osude), dakle, jednu godinu, deset mjeseci i 18 dana. S obzirom na složenost predmeta i činjenicu da nije bilo dugih razdoblja neaktivnosti u tijeku postupka, to se razdoblje samo po sebi ne čini nerazumnim. Međutim, "razumno razdoblje" ne može se procijeniti *in abstracto*: "produljenipritvor može biti opravdan ... samo ako postoje specifične naznake istinskog zahtjeva javnog interesa koji ... preteže nad pravilom poštovanja slobode pojedinca" (vidi, *W. protiv Švicarske*, 26. siječnja 1993., Serija A br. 254-A, par. 30.). Drugim riječima, Sud mora provjeriti jesu li domaći sudovi pružili mjerodavne i dostatne razloge za produljenje pritvora podnositelja zahtjeva.

1. Zaključci Suda u predmetima Lebedev br. 1 i Khodorkovskiy br. 1

501. Dana 25. studenog 2004. u predmetu *Lebedev br. 1* Sud je presudio, u djelomičnoj odluci o dopuštenosti, da je pritvor drugog podnositelja zahtjeva od 2. srpnja 2003. do 10. rujna 2004. bio opravdan. Sud je utvrdio da su neki od argumenata koje su iznijeli ruski sudovi bili upitni, dok drugi "nisu bili bez osnova". Ocjenjujući razloge na koje su se pozvale ruske vlasti u cjelini, te imajući u vidu ukupnu duljinu pritvora podnositelja zahtjeva izračunatu do trenutka ispitivanja prvog predmeta, Sud je utvrdio "da ruske vlasti nisu propustile dati dostatno i relevantno opravdanje za produljenje pritvora podnositelja zahtjeva." Pitanje pred Sudom u ovom predmetu je jesu li razlozi navedeni od strane domaćih sudova bili dovoljni da bi opravdali pritvor drugog podnositelja zahtjeva od 10. rujna 2004. nadalje, odnosno do 16. svibnja 2005.

502. Sud primjećuje da je u predmetu *Khodorkovskiy br. 1* ispitao pritvor prvog podnositelja zahtjeva od dana njegovog uhićenja do njegove osude u istom kaznenom postupku. U toj presudi Sud je izložio opća načela svoje sudske prakse o primjeni članka 5. st. 3. Konvencije (vidi par. 182.-186.). Smatrao je, posebice, da se pri odabiru mjera ograničenja slobode *prvi put* sud može osloniti na relativno neodređene činjenične pretpostavke, te da se postojanje potencijalnog rizika, primjerice, rizika od bijega, ne može dokazati s istim stupnjem izvjesnosti kao postojanje činjenice koja se već dogodila (vidi par. 188. *et seq.*). Nakon što je ispitao prvo rješenje o određivanju pritvora u odnosu na prvog podnositelja zahtjeva, Sud je priznao da su domaće vlasti imale vrlo malo vremena za procjenu mogućnosti primjene alternativnih mjera ograničenja slobode, te da je, iako nije besprijekorno, prvo rješenje o određivanju pritvora pružilo dostatno opravdanje za pritvor podnositelja zahtjeva.

503. Sud je nadalje napomenuo da se u narednom razdoblju osobna situacija prvog podnositelja zahtjeva promijenila, te da su neke od opasnosti navedene u izvornom rješenju o određivanju pritvora prestale postojati. Sud je naglasio, posebno, da "ruski sudovi u dva navrata nisu naveli razloge za produljenje pritvora [prvog] podnositelja zahtjeva, oslanjali su se na materijal dobiven povredom povjerljivosti odnosa

odvjetnika i klijenta, te nikad nisu ozbiljno razmatrali druge mjere ograničenja slobode." O posljednjem pitanju Sud je presudio kako slijedi:

194. ... Sud primjećuje da se ni u jednom trenutku u cijelom razdoblju pritvora podnositelja zahtjeva Okružni sud ili Gradski sud nije potrudio objasniti zašto je bilo nemoguće odrediti jamstvo ili kućni pritvor na podnositelja zahtjeva ili prihvatiti 'osobna jamstva'.

195. Ne postoji jedinstven standard rasuđivanja u tim pitanjima, i Sud je spreman tolerirati implicitno odbacivanje alternativnih mjera u početnim fazama istrage. Međutim, vrijeme koje je proteklo od uhićenja podnositelja zahtjeva trebalo je pružiti vlastima dovoljno vremena za procjenu postojećih mogućnosti, za primjenu praktičnih mjera za njihovu provedbu, ako postoje, ili za razradu detaljnijih argumenata zašto alternativne mjere ne bi funkcionirale. Umjesto toga, ruski sudovi jednostavno su izjavili kako podnositelj zahtjeva nije mogao biti pušten ...

196. Nadalje, kontekst predmeta nije bio takav da na podnositelja zahtjeva očito "*nije bila primjenjiva jamstvo*"... Podnositelj zahtjeva optužen je za niz nenasilnih kaznenih djela; nije bio prethodno kažnjavao, i imao je prebivalište sa svojom obitelji u Moskvi, gdje su se nalazili njegovi glavni poslovni interesi.

197. Ukratko, domaći sudovi trebali su razmotriti jesu li se mogle primijeniti druge, manje teške mjere opreza, te jesu li one mogle smanjiti ili u potpunosti ukloniti rizik od bijega, ponavljanja kaznenog djela ili ometanja postupka. Njihov propust da to učine ozbiljno narušava tvrdnju Vlade da je podnositelj zahtjeva morao biti u pritvoru tijekom cijelog razmatranog razdoblja".

Na osnovi prethodno navedenog, Sud je zaključio da produljeni pritvor prvog podnositelja zahtjeva nije bio opravdan uvjerljivim razlozima koji bi pretegnuli pred pretpostavkom slobode.

2. Je li pritvor drugog podnositelja zahtjeva od rujna 2004. godine bio opravdan

504. U svojim tvrdnjama Vlada je detaljno opisala okolnosti uhićenja drugog podnositelja zahtjeva te je tvrdila da su njegovo ponašanje u tom trenutku i njegova neformalna komunikacija s njegovim odvjetnicima ukazivali na njegovu sklonost bijegu (vidi par. 489. ove presude). Međutim, Sud primjećuje da te tvrdnje nisu predstavljale dio obrazloženja domaćih sudova. Vlada se dalje pozvala na svjedočenje potencijalnih svjedoka koji su pobjegli iz zemlje, navodno na inzistiranje uprave Yukosa (vidi par. 491. ove presude). Sud primjećuje da je to svjedočenje prikupljeno tek u 2007.-2008. godini te se, posljedično, domaći sudovi nisu oslanjali na njega u 2003.-2005. godini. Isto se odnosi na informacije o kreditnim karticama izdanima od strane inozemnih banaka na ime podnositelja zahtjeva, nekretnine u inozemstvu i privatne zrakoplove koji su navodno bili na raspolaganju podnositelju zahtjeva u zračnoj luci Vnukovo: ti činjenični elementi nisu spomenuti u razmatranom rješenju o produljenju pritvora. Sud u tom pogledu ponavlja da je "u osnovi, na temelju razloga navedenih u [rješenjima o produljenju pritvora] i utvrđenih činjenica koje podnositelj navodi u svojim žalbama Sud pozvan odlučiti je li došlo do povrede članka 5. st. 3. Konvencije" (vidi, primjerice, predmet *Wiensztal protiv Poljske*, br. 43748/98, par. 50., 30. svibnja 2006.). U ovom predmetu Sud će uzeti u obzir samo one tvrdnje i informacije na koje su domaći sudovi se izričito pozivali u svojim odlukama (vidi par. 47. et

seq. ove presude), a o kojima je podnositelj zahtjeva imao priliku raspravljati u domaćem postupku.

505. Tijekom promatranog razdoblja domaći sudovi produljili su pritvor drugog podnositelja zahtjeva s pozivanjem na dva rizika: rizik od manipuliranja dokazima i rizik od bijega. Što se tiče prvog, Sud primjećuje da su do lipnja 2004. godine, kada je suđenje počelo, svi isprave već bile oduzete od strane tužiteljstva, svi svjedoci optužbe i stručnjaci bili su ispitani te su zapisnici o njihovom svjedočenju podneseni sudu. Do kraja 2004. godine sud je završio ispitivanje dokaza pribavljenih od strane tužiteljstva. Takav razvoj događaja značajno je smanjio rizik od manipuliranja dokazima. Nadalje, tijekom 2004. godine glavna imovina Yukosa je bila bliokirana kao jamstvo za potraživanja i prodana na dražbi (vidi predmet *Yukos*, par. 92. *et seq.*). Dakle, drugi podnositelj zahtjeva *de facto* je prestao vršiti kontrolu nad društvom; njegova mogućnost da utječe na osoblje društva u skladu s tim je smanjena. Unatoč tim promjenama domaći sudovi nastavili su ponavljati razloge navedene u svojim ranijim rješenjima o određivanju pritvora.

506. Drugi razlog koji je opravdavao pritvor drugog podnositelja zahtjeva bio je, prema domaćim sudovima, opasnost od bijega. Međutim, postojanje te opasnosti nije uvjerljivo dokazano u rješenjima o produljenju pritvora. Tako je upućivanje na "*međunarodne veze*" drugog podnositelja zahtjeva bilo previše nejasno i nije podržano nikakvim dokazima. Sud naglašava da su, s obzirom odmaklu fazu postupka, domaći sudovi bili u mogućnosti pobliže razmotriti navodne "*međunarodne veze*" drugog podnositelja zahtjeva te ih objasniti u svojim odlukama (usporedi *Aleksanyan protiv Rusije*, br. 46468/06, par. 187., 22. prosinca 2008., i *Aleksandr Makarov protiv Rusije*, br. 15217/07, par. 126., 12. ožujka 2009.). Pozivanje na karakter drugog podnositelja zahtjeva "*nije bilo popraćeno nikakvim opisom karaktera podnositelja zahtjeva ili objašnjenjem zašto bi zbog takvog karaktera pritvor podnositelja bio nužan*" (vidi *Polonskiy protiv Rusije*, br. 30033/05, par. 152., 19. ožujka 2009.). Činjenica da su ostali menadžeri i dioničari Yukosa bili napustili Rusiju vjerojatno je bila relevantna u početnoj fazi istrage, no "*činjenica da se osoba tereti za sudjelovanje u uroti za počinjenje kaznenog djela sama po sebi nije dovoljna da opravda duga razdoblja pritvora; osobne okolnosti i ponašanje osobe moraju se uvijek uzeti u obzir*" (vidi *Sizov protiv Rusije*, br. 33123/08, par. 53., 15. ožujka 2011.). Nadalje, Sud primjećuje da "*ponašanje suoptuženika ne može biti odlučujući čimbenik za ocjenu opasnosti od bijega pritvorenika. Takva ocjena treba se temeljiti na osobnim okolnostima pritvorenika*" (vidi *Mamedova protiv Rusije*, br. 7064/05, par. 76., 1. lipnja 2006.).

507. Sud također primjećuje da su u pri produljenju pritvora sudovi upotrebljavali stereotipne izraze. Takav pristup može ukazivati na to da nije provedeno stvarno sudske preispitivanje potrebe za pritvorom (vidi *Yağcı i Sargın protiv Turske*, 8. lipnja 1995., par. 50. *et seq.*, Serija A br. 319-A) prilikom svakog pojedinog produljenja.

508. Konačno, domaći sudovi tijekom promatranog razdoblja nisu razmatrali alternativne mjere opreza predviđene ruskim zakonom. Sud naglašava da su vlasti, kad odlučuju o tome treba li osobu pustiti na

slobodu ili zadržati u pritvoru, dužne temeljem članka 5. st. 3. razmotriti alternativne načine koje će osigurati jamčiti njeno pojavljivanje na suđenju. Ta odredba Konvencije ne jamči samo pravo *"na suđenje u razumnoe roku ili puštanje na slobodu dok traje suđenje"*, već se *"puštanje na slobodu može uvjetovati davanjem jamstva za pojavljivanje na sudu"* (vidi *Jabłoński protiv Poljske*, br. 33492/96, par. 83., 21. prosinca 2000.; i *Sulaoja protiv Estonije*, br. 55939/00, par. 64., *in fine*, 15. veljače 2005.). U ovom predmetu vlasti nisu razmotrile mogućnost osiguravanja prisutnosti drugog podnositelja zahtjeva na suđenju primjenom blaž mjere opreza, kao što su davanje jamčevine, kućni pritvor ili druge mjere predviđene ruskim zakonom, a *"kontekst slučaja nije bio takav da na podnositelja zahtjeva očito "nije bila primjenjivo jamstvo"* (vidi *Khodorkovskiy (br. 1)*, par. 196., s daljnjim referencama).

509. Sud zaključuje da domaći sudovi nisu dokazali da je pritvor podnositelja zahtjeva tijekom promatranog razdoblja (10. rujna 2004. - 16. svibnja 2005.) bio opravdan *"mjerodavnim i dostatnim"* razloga. Prema tome, došlo je do povrede članka 5. st. 3. Konvencije u tom pogledu.

IV. NAVODNA POVREDA ČLANKA 5. ST. 4. U ODNOSU NA DRUGOG PODNOSITELJA ZAHTJEVA

510. Drugi podnositelj zahtjeva prigovorio je, pozivajući se na članak 5. st. 4. Konvencije, da postupak u kojem je preispitana zakonitost njegova pritvaranja nije ponudio dovoljna postupovna jamstva. Članak 5. st. 4. propisuje:

"4. Svatko tko je lišen slobode uhićenjem ili pritvaranjem ima pravo pokrenuti sudski postupak u kojem će se brzo odlučiti o zakonitosti njegova pritvaranja ili o njegovu puštanju na slobodu ako je pritvaranje bilo nezakonito."

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

511. Što se tiče vremena danog obrani za pripremu odgovora na zahtjeve tužiteljstva za pritvorom (zahtjevi od 10. rujna 2004., 14. prosinca 2004. i 2. ožujka 2005.), Vlada je ustvrdila da su se gotovo sva ročišta za određivanje pritvora odnosila na iste elemente: financijski status podnositelja zahtjeva i njegovo nepristupanje ispitivanju 2. srpnja 2003. Prema tome, tvrdnje tužiteljstva bile su dobro poznate obrani.

512. Što se tiče navodnih odgoda ispitivanja žalbi drugog podnositelja zahtjeva protiv rješenja o produljenju pritvora, Vlada je ustvrdila da su njegove žalbe bile ispitane što je bilo moguće brže u danim okolnostima te da su rokovi za ispitivanje žalbi drugog podnositelja zahtjeva bili razumni. Nadalje, sam drugi podnositelj zahtjeva pridonio je duljini postupka pred drugostupanjskim sudom koji je trebao ispitati njegove žalbe protiv rješenja o određivanju pritvora.

2. Tvrdnje drugog podnositelja zahtjeva

513. Drugi podnositelj zahtjeva prigovorio je zbog povrede načela jednakosti oružja tijekom ročišta za produljenje pritvora. Tako je tužitelj zahtjeve za produljenjem pritvora podnio usmeno (i time protivno zakonu) u sve tri prigode: 10. rujna 2004., 14. prosinca 2004. i 2. ožujka 2005. Tužitelj je imao neograničeno vrijeme za pripremu tih zahtjeva. Nasuprot tome, odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva bili su prisiljeni podnositi *ex tempore* odgovor u svakoj prigodi, s vrlo ograničenim vremenom. Dana 10. rujna 2004. obrani je dano nedovoljno vremena za pripremu primjedbi na usmeni zahtjev državnog tužitelja za produljenjem pritvora drugog podnositelja zahtjeva. Dana 14. prosinca 2004. obrani su dana dva sata i trideset minuta za pripremu primjedbi na usmeni zahtjev državnog tužitelja za produljenjem pritvora drugog podnositelja zahtjeva; a 2. ožujka 2005. obrani nije dano nikakvo vrijeme za pripremu. Budući da su se u zahtjevu tužitelja ponavljali prethodni zahtjevi gotovo od riječi do riječi te je postalo jasno kako ne postoji nikakva realna mogućnost da će sud prihvatiti tvrdnje obrane, odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva odlučili su da neće od suda zahtijevati vrijeme za pripremu primjedbi.

514. Žalbeni sud imao je obvezu razmotriti tvrdnje obrane, a ne ih samo nabrajati, a zatim ponoviti iste mehaničke i stereotipne zaključke koji su doneseni u prvim odlukama o pritvoru. U žalbi drugog podnositelja zahtjeva (sadržanoj na deset stranica) protiv rješenja o produljenju od 10. rujna 2004. navedeno je najmanje sedam zasebnih razloga za ukidanje odluke Okružnog suda kao nezakonite i neopravdane, ali je u svojem rješenju od 13. listopada 2004. Gradski sud u Moskvi sažeto odbacio sve tvrdnje obrane u samo jednoj jedinoj rečenici. Obrana je nakon toga podnijela žalbu od osam stranica protiv rješenja Okružnog suda Meshchanskiy od 14. prosinca 2004. Iako je u svojem rješenju od 19. siječnja 2005. Gradski sud u Moskvi naveo tvrdnje obrane, propustio je razmotriti ih. U rješenju od 31. ožujka 2005., u odgovor na žalbu od jedanaest stranica protiv presude Okružnog suda Meshchanskiy od 2. ožujka 2005., žalbeni sud još jednom je propustio baviti se suštinom tvrdnji drugog podnositelja zahtjeva.

515. Drugi podnositelj zahtjeva tvrdio je da vrijeme koje je bilo potrebno da se saslušaju njegove žalbe nije zadovoljilo uvjet žurnosti. Tako je žalba protiv rješenja od 10. rujna 2004. bila je razmotrena od strane drugostupanjskog suda 13. listopada 2004.; žalba protiv rješenja od 14. prosinca 2004. bila je razmotrena od strane drugostupanjskog suda 19. siječnja 2005. Drugi podnositelj zahtjeva tvrdio je da je stoga došlo do neprihvatljivih odgoda u svjetlu sudske prakse Suda o tom pitanju .

B. Ocjena Suda

1. Jednakost oružja u postupku za određivanje pritvora

516. Sud ponavlja da, kada se ispituje zakonitost pritvora tijekom istrage i suđenja, postupak mora biti kontradiktoran i mora uvijek jamčiti jednakost oružja između stranaka – tužitelja i pritvorene osobe (vidi *Nikolova protiv Bugarske*, [VV], br. 31195/96, par. 59., ECHR 1999-II;

vidi također *Graužinis protiv Litve*, br. 37975/97, stavak 31., 10. listopada 2000.). To znači, osobito, da pritvorenik treba imati pristup dokumentima u istražnom spisu bitnima za procjenu zakonitosti njegovog pritvaranja (vidi *Lamy protiv Belgije*, presuda od 30. ožujka 1989., par. 29., Serija A br. 151, i *Schöps protiv Njemačke*, br. 25116/94, par. 44., ECHR 2001-I). Pritvorenik također treba imati priliku izjasniti se o tvrdnjama koje je iznijelo tužiteljstvo (vidi *Niedbala protiv Poljske*, br. 27915/95, par. 67., 4. srpnja 2000.).

517. U ovom predmetu Sud mora ispitati postupke u kojima je pritvor drugog podnositelja zahtjeva produljen od 10. rujna 2004. nadalje. Prema drugom podnositelju zahtjeva, obrana nije bila spremna suprotstaviti se zahtjevima za produljenje pritvora podnesenima od strane tužiteljstva. Vlada je odgovorila da je vrijeme dano obrani kako bi se suprotstavila zahtjevima za određivanjem pritvora bilo dovoljno, s obzirom na to da je tužiteljstvo uvijek navodilo iste razloge za produljenje pritvora, a obrana je bila upoznata s njegovim tvrdnjama.

518. Sud primjećuje da složenost zahtjeva tužiteljstva za produljenjem može biti relevantan čimbenik: što su zahtjevi složeniji i neočekivaniji, to je više vremena potrebno obrani da im se suprotstavi. U takvoj situaciji, kada je zahtjev za produljenjem iznenadan, obrana je u neravnopravnom položaju *vis-à-vis* tužiteljstva.

519. Sud primjećuje da je, tvrdeći da su zahtjevi za produljenjem stereotipni, Vlada zapravo podržala prigovor podnositelja zahtjeva temeljem članka 5. st. 3. Konvencije (vidi gore): ona je ukazala da su, tijekom cijelog promatranog razdoblja, tvrdnje tužiteljstva kojima se zahtijevao pritvor podnositelja zahtjeva ostale iste.

520. S druge strane, taj isti čimbenik govori u prilog Vladinim tvrdnjama temeljem članka 5. st. 4. da je obrana imala dovoljno vremena da odgovori na zahtjeve tužiteljstva, s obzirom na njihovu sličnost. Sud ponavlja da u tom pogledu "*članak 5. sadrži fleksibilnije postupovne zahtjeve od članka 6., dok je puno stroži što se tiče žurnosti*" (vidi *Lebedev br. 1*, par. 84.). Sud primjećuje da je podnositelja zahtjeva zastupala skupina vrlo stručnih pravnika, da su ročišta odgođena za jedan ili dva sata svaki put kada je obrana to zatražila, te da obrana nije tražila dodatne odgode (vidi par. 49., 51. i 53. ove presude). Sud zaključuje da, iako je tužiteljstvo imalo više vremena da razradi svoje tvrdnje, s obzirom na prirodu postupka, ovaj nerazmjer između stranaka nije narušio načelo jednakosti oružja u mjeri nespojivoj s člankom 5. st. 4. Konvencije.

2. Žurnost preispitivanja

521. Drugi podnositelj zahtjeva prigovorio je da njegove žalbe protiv rješenja o određivanju pritvora nisu bile ispitane žurno od strane žalbenog suda. Sud ponavlja da temeljem članka 5. st. 4. pritvorenik ima pravo pokrenuti sudski postupak u kojem sud mora brzo odlučiti o zakonitosti njegova pritvaranja (vidi *Rehbock protiv Slovenije*, br. 29462/95, par. 82.-88., ECHR 2000-XII, i *G.B. protiv Švicarske*, br. 27426/95, par. 34.-39., 30. studenoga 2000.). Kada domaći zakon propisuje sustav žalbe, žalbeno tijelo također se mora pridržavati zahtjeva iz članka 5. st. 4; u isto vrijeme, standard žurnosti "*manje je strog kada je u pitanju postupak pred*

žalbenom sudom Sud se ne bi, u istoj mjeri, bavio pitanjem žurnosti postupka pred žalbenim sudom da je rješenje o određivanju pritvora koje se preispituje bilo izdano od strane suda i pod uvjetom da je postupak kojega se taj sud držao imao sudski karakter i da je osiguravao pritvoreniku odgovarajuća postupovna jamstva" (vidi *Shakurov protiv Rusije*, br. 55822/10, par. 179., 5. lipnja 2012.). U predmetu *Mamedova*, prethodno citiranom, koji se, kao i ovaj predmet, odnosio na žalbeni postupak, utvrdio je da zahtjev "žurnosti" nije bio ispunjen kada je žalbeni postupak trajao redom trideset i šest, dvadeset i šest, trideset i šest, i dvadeset i devet dana, ističući da se cijelo njegovo vrijeme trajanja moglo pripisati vlastima (vidi *Mamedova*, par. 96.; vidi također, za duže odgode, *Ignatov protiv Rusije*, br. 27193/02, par. 112.-114., 24. svibnja 2007., i *Lamazhyk protiv Rusije*, br. 20571/04, par. 104.-106., 30. srpnja 2009.). Nasuprot tome, utvrđeno je da je duljina žalbenog postupka koji je trajao deset, jedanaest i šesnaest dana u skladu s zahtjevom "žurnosti" iz članka 5. st. 4. (vidi *Yudayev protiv Rusije*, br. 40258/03, par. 84.-87., 15. siječnja 2009., i *Khodorkovskiy br. 1*, par. 247.). Konačno, Sud ponavlja da odgoda za koju se država može smatrati odgovornom ne treba uključivati razdoblje u kojem je obrana pripremala svoju žalbu (vidi *Khodorkovskiy br. 1*, par. 247.), osim ako je obrana bila spriječena u dovršetku žalbe krivnjom vlasti (vidi *Lebedev br. 1*, par. 100.).

522. Vraćajući se na ovaj predmet, Sud ponavlja da je sličan prigovor drugog podnositelja zahtjeva u svezi s ranijim rješenjima o produljenju pritvora već razmotren u predmetu *Lebedev br. 1*. U tom predmetu Sud je presudio da je odgoda od četrdeset i četiri i šezdeset i sedam dana, od kojih se dvadeset i sedam i četrdeset i sedam moglo pripisati vlastima, predstavljala povredu članka 5. st. 4. (vidi par. 98.-108.). Tijekom razdoblja koji se sada ispituje, rješenje o pritvoru od 10. rujna 2004. preispitano je u roku od dvadeset i tri dana, ako se računa od dana kada je podnesak žalbe dostavljen (vidi par. 49. *et seq.* ove presude). Rješenje o produljenju pritvora od 14. prosinca 2004. preispitano je od strane Gradskog suda u roku od dvadeset i šest dana. Rješenje o produljenju pritvora od 2. ožujka 2005. preispitano je od strane Gradskog suda u roku od dvadeset dana od dana dostave žalbe, ali se samo dvanaest dana od tog razdoblja može se pripisati državi, jer je obrana zatražila odgodu žalbenog ročišta.

523. Uzimajući u obzir prethodno citiranu sudsku praksu Suda, odgoda u ispitivanju žalbi protiv rješenja o produžetku od 10. rujna 2004. i 2. ožujka 2005., ne predstavlja povredu Konvencije. Jedino preispitivanje rješenja o produljenju od 14. prosinca 2004. zahtijeva pozornost Suda. U predmetu *Mamedova* utvrđeno je da je slična odgoda u suprotnosti s člankom 5. st. 4., i Sud ne vidi nikakav razlog da presudi drugačije u ovom predmetu. Sud nije zanemario činjenicu da je podnositelj zahtjeva *in casu* podnio svoju žalbu u razdoblju dugih državnih praznika (Nova godina i pravoslavni Božić). Međutim, državni praznici nisu dobar izgovor za odgađanje ispitivanja zahtjeva za puštanjem (vidi *E. protiv Norveške*, presuda od 29. kolovoza 1990. godine, par. 66, Serija A br. 181-A).

524. Sud u skladu s tim zaključuje da žalba protiv rješenja o produljenju pritvora od 14. prosinca 2004. nije ispitana "žurno", kako je

propisano člankom 5. st. 4. Konvencije. Stoga je došlo do povrede te odredbe u tom pogledu.

3. Propust žalbenog suda da pruži obrazloženje

525. Drugi podnositelj zahtjeva na kraju je prigovorio da drugostupanjski sud nije pružio odgovore na sve njegove tvrdnje. Sud ponavlja da izostanak razloga sudske odluke može u određenim okolnostima otvoriti pitanje poštenosti postupka. Obično se to pitanje pojavljuje u kontekstu članka 6. st. 1. (vidi *Hiro Balani protiv Španjolske*, 9. prosinca 1994., Serija A br. 303-B), ali Sud ga je također ispitivao temeljem članka 5. st. 4. (vidi *Nikolova*, prethodno citirano, par. 61.). Međutim, Sud smatra, s obzirom na svoje ranije zaključke temeljem članka 5. st. 3., da ovaj aspekt predmeta ne zahtijeva zasebno ispitivanje. Glavni prigovor drugog podnositelja zahtjeva bila je da domaći sudovi na dvije razine nadležnosti nisu objasnili zašto je njegov pritvor potreban. Sud je već gore razmotrio taj problem temeljem članka 5. st. 3. Slijedi da prigovor podnositelja zahtjeva temeljem članka 5. st. 4., u onoj mjeri u kojoj se odnosi na propust obrazloženja žalbenog suda, ne zahtijeva zasebno ispitivanje.

V. NAVODNA POVREDA ČLANKA 6. ST. 1. KONVENCIJE (NEPRISTRANI SUD)

526. Prvi i drugi podnositelj zahtjeva prigovorili su nekoliko različitih povreda članka 6. Konvencije. Prva skupina njihovih tvrdnji odnosila se na navodnu pristranost sutkinje predsjednice vijeća. Ovaj prigovor razmotrit će se odmah u nastavku, u odjeljku V. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da suđenje u njihovom predmetu nije bilo "*pošteno*", protivno članku 6. sta. 1., posebice zbog nedostatka vremena i mogućnosti za pripremu obrane (članak 6. st. 3. (b)), nemogućnosti uživanja učinkovite pravne pomoći (članak 6. st. 3. (c)), i nemogućnosti podnositelja zahtjeva da ispituju dokaze tužiteljstva i predlože svoje vlastite dokaze (članak 6. st. 3. (d)). Te tvrdnje bit će ispitane u odjeljku VI. ove presude. Konačno, u odjeljku VII. Sud će razmotriti tvrdnje podnositelja zahtjeva da je njihovo zatvaranje u metalni kavez tijekom suđenja bilo u suprotnosti s pretpostavkom nevinosti zajamčenom člankom 6. st. 2. Konvencije.

527. Sud će početi s prigovorom podnositelja zahtjeva da sutkinja Kolesnikova nije bila nepristrana. Pozvali su se na članak 6. st. 1. koji, u mjeri u kojoj je to relevantno, propisuje:

"Radi utvrđivanja ... optužnice za kazneno djelo protiv njega svatko ima pravo da ... neovisni i nepristrani sud pravično ... ispita njegov slučaj"

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

528. Vlada je tvrdila da sutkinja Kolesnikova nije bila u situaciji koja bi mogla izazvati sumnju u njezinu nepristranost, kako je propisano člancima 61.-63. ZKP-a, da je još dvoje drugih sudaca zasjedalo u predmetu, te da je

presuda Okružnog suda kasnije preispitana na dvije razine nadležnosti, uključujući i postupak nadzornog preispitivanja. Niti jedna od postupovnih odluka koje je ona donijela tijekom suđenja nije sadržavala ništa što bi se moglo razumno protumačiti kao izjava o krivnji podnositelja zahtjeva. Razni procesni koraci koje je poduzela bili su isključivo usmjereni na osiguravanje poštenog i brzog ispitivanja predmeta. Zakon je zabranjivao sutkinji da izrazi svoje mišljenje o biti optužbe prije donošenja presude. Nadalje, ona je bila jedna od ukupno tri sutkinje, a podnositelji zahtjeva nisu izrazili nikakve sumnje u nepristranost izabranih sudaca. Konačno, presuda Okružnog suda naknadno je preispitana od strane sudaca žalbenog suda, čija se nepristranost ne osporava.

529. Što se tiče zaključaka gđe Kolesnikove u presudi u predmetu g. Shakhnovskog, ime prvog podnositelja zahtjeva spominje se u presudi *Shakhnovskiy* samo jednom, usputno, kada Okružni sud opisuje bilješku koju je gđa Kantovich napisala prvom podnositelju zahtjeva i g. Aleksanyanu, tadašnjem šefu pravnog odjela Yukosa. To spominjanje imena prvog podnositelja zahtjeva odnosilo se na ocjenu dokaza i ne može se tumačiti kao pokazivanje pristranosti sutkinje prema prvom podnositelju zahtjeva.

530. Ime drugog podnositelja zahtjeva spomenuto je pet puta u presudi protiv g. Shakhnovskog. Na stranici 12. presude sud je spomenuo ugovore između nekoliko vodećih rukovoditelja Yukosa, uključujući drugog podnositelja zahtjeva, i društva Status Services; također je spomenuo korporativne kreditne kartice *American Expressa* oduzete tijekom pretrage ladanjske kuće podnositelja zahtjeva. Na stranicama 17. i 19. sud je ponovno naveo te dokaze kao dokaz utaje poreza. Prema mišljenju Vlade, izričaj korišten od strane sutkinje Kolesnikove nije sadržavao nikakvu izjavu o krivnji podnositelja zahtjeva; njegovo ime naprosto je bilo spomenuto kako bi se identificirali dokumenti i drugi dokazi protiv g. Shakhnovskog.

531. G. Shakhnovskiy sâm je počinio kaznena djela za koja je proglašen krivim, te ona nisu sadržavala element "*organizirane skupine*", kao otežavajuću okolnost. Stoga se ne može tumačiti da ta presuda uključuje podnositelje zahtjeva u kaznena djela pripisana g. Shakhnovskom. Presuda protiv g. Shakhnovskog bila je vrlo blaga: oslobođen je od izdržavanja kazne te je oslobođen krivnje u odnosu na dio optužbi. Prema mišljenju Vlade, to pokazuje kako sutkinja Kolesnikova nije imala nikakve sklonosti protiv menadžera Yukosa.

532. U svom očitovanju o osnovanosti predmeta, Vlada je tvrdila da istražna tijela nisu provodila nikakve istražne radnje ili istrage u odnosu na sutkinju Kolesnikovu ili njezine rođake tijekom razdoblja 2000.-2006. godine.

2. Tvrdnje podnositelja zahtjeva

533. Podnositelji zahtjeva su tvrdili da u presudi koja se odnosi na g. Shakhnovskog sutkinja Kolesnikova nije samo zaključila da je g. Shakhnovskiy izbjegao plaćanje poreza na osobni dohodak, već je također došla do zaključka da je drugi podnositelj zahtjeva na sličan način izbjegao plaćanje poreza na osobni dohodak. Nadalje, u svojoj presudi u predmetu

Shakhnovskiy, sutkinja Kolesnikova oslonila se na znanje prvog podnositelja zahtjeva o tom poreznom aranžmanu, dokazano dopisom koji je gđa Kantovich napisala g. Khodorkovskom u ime g. Aleksanyana. Sutkinje Kolesnikova je kasnije osudila podnositelje zahtjeva za isto kazneno djelo kao g. Shakhnovskiya.

534. Nadalje, sutkinja Kolesnikova je na suđenju g. Shakhnovskom donijela niz zaključaka o zakonitosti dokaza koji su bili nezakonito oduzeti i na koje se na sličan način pozivalo u suđenju podnositeljima zahtjeva. U suđenju podnositeljima zahtjeva sutkinja Kolesnikova je opet odbila izuzeti dokaze kao nezakonite. Bilo je nevažno što sutkinja Kolesnikova nije g. Shakhnovskom izrekla kaznu zatvora: to nije umanjilo činjenicu da ga je proglasila krivim i da je donijela određene zaključke o činjenicama.

535. Tijekom suđenja podnositeljima zahtjeva sutkinja Kolesnikova je donosila odluke koje nisu bile samo nepovoljne za podnositelje zahtjeva, već su bile i jasno nezakonite i neopravdane. Te odluke odnosile su se na produljenje njihovog pritvora, ograničavanje vremena za proučavanje spisa predmeta i bezbroj drugih odluka nepovoljnih za obranu, kao što je rješenje o nedopuštenosti stručnih izvješća obrane, rješenje o odbijanju zahtjeva obrane za unakrsnim ispitivanjem svjedoka optužbe, rješenje o odbijanju zahtjeva obrane za objavljivanjem oslobađajućeg materijala, itd., uz istovremenu primjenu različitog, povoljnijeg pristupa manjkavim dokaznim prijedlozima tužiteljstva. Prijedlozi obrane često su odbačeni po kratkom postupku bez navođenja materijalnih razloga. Sutkinja Kolesnikova odbila je dati dopuštenje posebnoj izvjestiteljici Vijeća Europe da vidi podnositelje zahtjeva. Konačno, gotovo dvije godine nakon zaključenja suđenja, sutkinja Kolesnikova izdala je nalog kojim je ukinuto zabrana raspolaganja redovnih dionica Yukosa i kojim je naređeno da se one iskoriste za isplatu dosuđene naknade štete. Snažan učinak bio je jasan dojam da je predsjedavajuća sutkinja Okružnog suda bila pristrana protiv podnositelja zahtjeva.

536. Sutkinja Kolesnikova je kao predsjednica vijeća, vodila sudske rasprave. Tijekom cijelog suđenja, druge dvije sutkinje (sutkinja Maksimova i sutkinja Klinkova) postavile su samo nekoliko pitanja, a sutkinja Kolesnikova imala je opsežniju ulogu, ispitujući svjedoke i specijaliste i donoseći procesne i organizacijske odluke. Podnositelji zahtjeva od medija su saznali za glasine da su sutkinja Kolesnikova i/ili članovi njezine obitelji bili pod istragom UGT-a tijekom suđenja. Podnositelji zahtjeva istaknuli su kako sutkinja Kolesnikova nije učinila ništa kako bi opovrgnula te navode. Nadalje, Vlada nije komentirala te navode u svojem očitovanju prije odluke o dopuštenosti.

B. Ocjena Suda

1. Opća načela

537. Sud ponavlja da nepristranost, u smislu članka 6. st. 1. Konvencije, uobičajeno podrazumijeva izostanak predrasude ili pristranosti. Postoje dva testa za ocjenu je li sud nepristran: prvi se sastoji od utvrđivanja osobnog uvjerenja ili interesa konkretnog suca u tom predmetu, a drugi od utvrđivanja je li sudac dao dovoljno jamstava kako bi

se isključila svaka legitimna dvojba u tom pogledu (vidi, primjerice, *Gautrin i drugi protiv Francuske*, 20. svibnja 1998., par. 58., Izvješća 1998-III; *Daktaras protiv Litve*, br. 42095/98, par. 30., ECHR 2000-X; i *Kyprianou protiv Cipra* [VV], br. 73797/01, par. 118., ECHR 2005-XIII).

538. Glede primjene prvog testa, osobnu nepristranost suca treba predmnijevati dok se ne dokaže suprotno (vidi, među ostalim izvorima, *Padovani protiv Italije*, 26. veljače 1993., par. 26., Serija A br. 257-B; *Kyprianou*, prethodno citirano, par. 119., i *Kontalexis protiv Grčke*, br. 59000/08, par. 54., 31. svibnja 2011.). Glede primjene drugog testa Sud je često utvrdio da "*čak i vanjski dojam može biti od određene važnosti*" iako stajalište optuženog nije presudno, a odlučujuća je činjenica može li se bojazan od pristranosti smatrati objektivno opravdanom (vidi *Sutyagin protiv Rusije*, br. 30024/02, par. 182., 3. svibnja 2011.). Samo neslaganje s procesnim odlukama donesenim od strane suca ne daje legitiman razlog za sumnju u njegovu nepristranost (vidi *Academy Trading Ltd i drugi protiv Grčke*, br. 30342/96, par. 46., 4. travnja 2000.). Slično tome, činjenica da je profesionalni sudac već sudio u predmetu suoptuženika i da poznaje činjenično stanje predmeta nije sama po sebi dovoljna da se nepristranost suca dovede u pitanje (vidi *Miminoshvili protiv Rusije*, br. 20197/03, par. 116.-120., 28. lipnja 2011.).

2. Primjena na ovaj predmet

(a) Procesne odluke koje je donijela sutkinja Kolesnikova

539. Prvo, podnositelji zahtjeva tvrdili su da su procesne odluke koje je sutkinja Kolesnikova donijela tijekom suđenja ukazivale na njezinu pristranost. Sud, međutim, nije uvjeren tom tvrdnjom. U predmetu *Morel protiv Francuske* (br. 34130/96, par. 45. *et seq.*, ECHR 2000-VI, s daljnjim referencama) Sud je presudio da se sama činjenica da je sudac već donosio odluke prije suđenja ne može sama po sebi smatrati dovoljnom kako bi opravdala zabrinutost zbog njegove nepristranosti. Ono što je važno su opseg i priroda radnji koje je sudac poduzeo prije suđenja. Primjerice, preliminarna ocjena dostupnih podataka za potrebe donošenja neke procesne odluke ne znači da je konačna ocjena u presudi prejudicirana.

540. Vraćajući se na ovaj predmet, Sud primjećuje da su mnoge procesne odluke koje je donijela sutkinja Kolesnikova doista bile nepovoljne za obranu. Međutim, to je moguće, a da sudac pritom nije pristran prema optuženiku. Kako bi se nadišla pretpostavka nepristranosti (vidi s par. 538. ove presude), koja je polazna točka za analizu prema subjektivnom testu, Sud mora imati jači dokaz osobne pristranosti od niza procesnih odluka nepovoljnih za obranu. Sud ponavlja da se on ne mora nužno slagati sa svim odlukama sutkinje Kolesnikove, te će ih razmotriti detaljnije u nastavku; međutim, ništa u njima nije pokazivalo neku posebnu nesklonost prema podnositelja zahtjeva (vidi *Miminoshvili protiv Rusije*, prethodno navedeno, par. 114.).

(b) Je li sutkinja Kolesnikova i sama bila pod istragom

541. Druga tvrdnja podnositelja zahtjeva odnosila se na istrage ili kazneni postupak koji je navodno bio pokrenut bilo protiv same sutkinje

Kolesnikove bilo protiv njezine rodbine. Sami podnositelji zahtjeva okarakterizirali su tu informaciju kao "*glasinu*". U svom očitovanju o osnovanosti Vlada je nedvosmisleno opovrgnula navode podnositelja zahtjeva u tom smislu. Sud nema dokaza da je takav postupak doista pokrenut ili da je sutkinja Kolesnikova izravno ili neizravno bila predmetom takvog postupka. Sud ne može temeljiti svoje zaključke na glasinama, stoga se ova tvrdnja podnositelja zahtjeva mora odbiti.

(c) Sudjelovanje sutkinje Kolesnikove u predmetu g. Shakhnovskog

542. Preostaje još treća tvrdnja podnositelja zahtjeva, a to je pitanje bi li sudjelovanje sutkinje Kolesnikove u postupku protiv g. Shakhnovskog navelo objektivnog promatrača da povjeruje kako ona nije bila nepristrana suditi u predmetu podnositelja zahtjeva.

543. Sud primjećuje da je u velikom broju predmeta došao do zaključka da sudjelovanje istog suca u dva postupka koji se odnose na iste događaje može nedvojbeno otvoriti pitanje na temelju članka 6. st. 1. Konvencije (vidi *Ferrantelli i Santangelo protiv Italije*, 7. kolovoza 1996., stavak 59., *Izvešća o presudama i odlukama* 1996-III, i *Rojas Morales protiv Italije*, br. 39676/98, par. 33., 16. studenog 2000.).

544. U novijim predmetima Sud je pojasnio svoj stav i smatrao da sama činjenica da je sudac već sudio u predmetu suoptuženika nije sama po sebi dovoljna da se nepristranost suca u predmetu tog podnositelja zahtjeva dovede u sumnju (vidi *Schwarzenberger protiv Njemačke*, br. 75737/01, par. 37. *et seq.*, 10. kolovoza 2006., i *Poppe protiv Nizozemske*, br. 32271/04, par. 22. *et seq.*, 24. ožujka 2009.). U praksi, kazneno sudovanje često podrazumijeva da suci sude u predmetima pa u kojima je optuženo više optuženika. Sud smatra kako bi rad kaznenih sudova bio onemogućen kad bi se, nepristranost suca mogla dovesti u pitanje samo temeljem te činjenice. Međutim, potrebno je ispitati jesu li ranije presude sadržavale zaključke koji su zapravo prejudicirali krivnju podnositelja zahtjeva.

545. U predmetu *Schwarzenberger*, prethodno citiranom, Sud je naglasio da se ocjena činjenica u presudi protiv podnositelja zahtjeva jasno razlikovala od one u presudi protiv suoptuženika i da osuđujuća presuda podnositelja zahtjeva nije sadržavala nikakve reference na presudu protiv suoptuženika, što pokazuje da su suci iznova razmotrili predmet podnositelja zahtjeva. Nadalje, u presudi protiv suoptuženika, utvrđene činjenice o sudjelovanju podnositelja zahtjeva u kaznenim djelima u suštini su se temeljile na tvrdnjama suoptuženika, te na taj način nisu predstavljale ocjenu krivnje podnositelja zahtjeva od strane Regionalnog suda. U predmetu *Poppe*, prethodno citiranom, Sud je utvrdio da je presudna bila činjenica da se ime podnositelja zahtjeva spomenulo samo usputno u presudama protiv suoptuženika, te da raspravni suci nisu utvrdili je li podnositelj zahtjeva bio kriv za počinjenje kaznenog djela.

546. Konačno, u predmetu *Miminoshvili*, prethodno citiranom, par. 117. *et seq.* Sud je ispitao sličnu situaciju i utvrdio da bojazan podnositelja zahtjeva od pristranosti nije objektivno opravdana. U tom slučaju presuda je u podnositeljevom predmetu sadržavala je referencu, ali samo usputno, na presudu koja je ranije donesena u predmetu njegovog brata, koji je bio član iste skupine. Nije bilo izravnih dokaza da se sudac u postupku protiv

podnositelja zahtjeva oslanjao na zaključke iz prethodne presude. Štoviše, članak 90. ZKP-a jasno je propisivao da ti zaključci ne mogu imati snagu *res judicata* u predmetu podnositelja zahtjeva. Sudac koji je sudio u predmetu podnositelja zahtjeva bio je dužan provesti novo ispitivanje optužbi protiv njega, oslanjajući se samo na dokaze ispitane na njegovom suđenju.

547. U predmetu *Miminoshvili* sud je analizirao presudu u predmetu koji se tiče g. M., brata podnositelja zahtjeva, te je istaknuo da se ime podnositelja zahtjeva ondje ne spominje ni u kakvom inkriminirajućem kontekstu: domaći sud nije imenovao podnositelj zahtjeva "*počinitelj*" ili "*supočinitelj*", za razliku od situacije u predmetu *Ferrantelli i Santangelo*, prethodno citirano. Sud u predmetu brata podnositelja zahtjeva nije utvrdio je li podnositelj zahtjeva kriv, te nije bilo nikakve posebne kvalifikacije djela koja je on počinio. Sud je nadalje presudio kako slijedi:

"Doista, nekoliko svjedoka navelo je podnositelja zahtjeva kao vođu skupine i opisalo njegovu ulogu u nekim događajima pripisanim [njegovom bratu]. Taj podatak je izložen u presudi; međutim, on je predstavljen u presudi u obliku neupravnog govora, a ne kao jedan od vlastitih zaključaka suda. Iz presude se može vidjeti da je podatak o sudjelovanju podnositelja zahtjeva u skupini bio *conditio sine qua non* za osudu [brata podnositelja zahtjeva]. Barem nema naznaka da Okružni sud Nikulinskiy ne bi bio došao do istih zaključaka u predmetu [brata podnositelja zahtjeva] da su uklonjene sve reference na ime podnositelja zahtjeva. Ove okolnosti navode Sud na zaključak da presuda u predmetu [brata podnositelja zahtjeva] ne sadrži zaključke koji su zapravo prejudicirali pitanje krivnje podnositelja zahtjeva u drugom postupku".

Sud je na kraju primio na znanje činjenicu da je sutkinja K. profesionalna sutkinja i, kao takva, ona je bila *a priori* spremnija odvojiti se od svog prethodnog iskustva u suđenju gospodinu M. nego, primjerice, izabrani sudac ili sudac porotnik. Sud je zaključio da je raspravni sud u predmetu *Miminoshvili* bio nepristran.

548. Vraćajući se na ovaj predmet, Sud smatra da je sličan predmetu *Miminoshvili* u mnogim pogledima. Prema tome, u predmetu podnositelja zahtjeva sutkinja Kolesnikova, prema ruskom zakonu, nije bila ni na koji način vezana svojim ranijim zaključcima u predmetu g. Shakhnovskog (vidi par. 387. ove presude). Morala je ponovno razmotriti cijeli predmet uz otvorena sva pitanja koja su postavljena u predmetu. Nadalje, presuda u predmetu podnositelja zahtjeva nije se pozivala na predmet g. Shakhnovskog.

549. Presuda *Shakhnovskiy*, pak, nije sadržavala nikakav zaključak koji je izravno inkriminirao podnositelje zahtjeva: nisu bili imenovani "*počiniteljima*", "*prijestupnicima*", "*supočiniteljima*" itd. U presudi nije analizirano njihovo sudjelovanje u kaznenom djelu pripisanom g. Shakhnovskom (utaja poreza na osobni dohodak) niti su utvrđeni bitni elementi kaznene odgovornosti podnositelja zahtjeva.

550. Čini se kako podnositelji zahtjeva upućuju na zaključak da, iako sutkinja Kolesnikova nije bila pravno vezana svojim ranijim zaključcima, možda se u najmanju ruku osjećala ograničenom njima. Iako u presudi *Shakhnovskiy* nije utvrđena krivnja podnositelja zahtjeva, njihova imena spominju se u donekle inkriminirajućem kontekstu. Primjerice, središnja teza presude *Shakhnovskiy* je fiktivni karakter njegovog odnosa s društvom

Status Services. To se temelji na nizu drugih specifičnih činjeničnih nalaza, uključujući i činjenicu da je g. Aleksanyan dao pravno mišljenje prvom podnositelju zahtjeva, opisujući shemu individualnih poduzetnika, činjenicu da je drugi podnositelj zahtjeva bio glavni direktor društva Status Services, te činjenicu da je postojao identični ugovor o uslugama između drugog podnositelja zahtjeva i društva Status Services (vidi stavak 142. ove presude).

551. Drugo, na suđenju g. Shakhnovskom sutkinja Kolesnikova je prihvatila dokaze na koje se kasnije oslanjala na suđenju podnositeljima zahtjeva – posebice, interni dopis g. Aleksanyana, dokaze koji se odnose na kreditnu karticu na ime drugog podnositelja zahtjeva, te ugovor između drugog podnositelja zahtjeva i društva Status Services. Čini se kako je barem prva dva dokaza tužiteljstvo otkrilo tijekom pretrage prostorija Yukosa u Zhukovki u listopadu 2003. godine (vidi par. 69. *et seq.* ove presude). Sud primjećuje da je obrana u ovom predmetu nastojala postići da izuzimanje dokumenata pribavljenim tim pretragama (vidi par. 173. ove presude). Prihvaćanjem tih dokaza u postupku protiv g. Shakhnovskog, sutkinja je implicitno priznala zakonitost pretraga i oduzimanja koje su dovele do otkrića tih dokaza.

552. Sud prihvaća da se presuda *Shakhnovskiy* može nedvojbeno tumačiti kao da implicira da je drugi podnositelj zahtjeva na neki način pomogao g. Shakhnovskom u korištenju "*sheme individualnog poduzetnika*", dok je prvi podnositelj zahtjeva bio u najmanju ruku svjestan te situacije. Ipak, takvi izvedeni zaključci ne temelje se na doslovnom značenju zaključaka sutkinje Kolesnikove u presudi *Shakhnovskiy*.

553. Nadalje, čak i ako se može reći da te činjenice opisuju ulogu podnositelja zahtjeva u kaznenim djelima pripisanim g. Shakhnovskom, one se ne odnose na optužbe protiv podnositelja zahtjeva u njihovom vlastitom predmetu. Sutkinja Kolesnikova spomenula je te činjenice kako bi ilustrirala fiktivni karakter odnosa između g. Shakhnovskog i društva Status Services, ali one se ne mogu tumačiti kao da sugeriraju da su podnositelji zahtjeva sami izbjegavali plaćanje poreza na sličan način.

554. Glede pitanja dopuštenosti dokaza, Sud naglašava da, u kontradiktornom postupku, određivanje toga što je dopušteno, a što nije, u velikoj mjeri ovisi o stavovima i tvrdnjama stranaka. Sud ne posjeduje informacije o pojedinostima obrane g. Shakhnovskog, ali s obzirom na kratkoću suđenja i blagost kazne, Sud prihvaća da g. Shakhnovskiy nije osporavao dokaze tužiteljstva i njihove činjenične tvrdnje onako snažno kao što su to činili podnositelji zahtjeva u svom suđenju. U takvim okolnostima ništa nije sprječavalo sutkinju Kolesnikovu od odstupanja od njezinih ranijih zaključaka glede dopuštenosti dokaza.

555. Konačno, Sud primjećuje da je, kao profesionalna sutkinja, sutkinja Kolesnikova bila *a priori* spremnija "*odvojiti se od svog prethodnog znanja*" iz suđenju g. Shakhnovskom.

556. Sud zaključuje da presuda u predmetu g. Shakhnovskog nije sadržavala zaključke koji su prejudicirali krivnju podnositelja zahtjeva u drugom postupku, te da sutkinja Kolesnikova nije bila vezana svojim ranijim zaključcima, bilo zakonski bilo na neki drugi način.

557. Stoga, Sud zaključuje da nije došlo do povrede članka 6. stavka 1. Konvencije u odnosu na prethodno sudjelovanje sutkinje Kolesnikove u suđenju g. Shakhnovskom.

IV. NAVODNA POVREDA ČLANKA 6. ST. 1. I 3. KONVENCIJE (POŠTENI SUĐENJE)

A. Vrijeme i mogućnost za pripremu obrane

558. Podnositelji zahtjeva prigovorili su da nisu imali dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu svoje obrane. Pozvali su se na članak 6. stavke 1. i 3. (b) koji, u mjeri u kojoj je to relevantno, propisuju:

"1. "Radi utvrđivanja ... optužnice za kazneno djelo protiv njega svatko ima pravo da ... sud pravično ... ispita njegov slučaj"

3. Svatko optužen za kazneno djelo ima najmanje sljedeća prava: ...

(b) da ima odgovarajuće vrijeme i mogućnost za pripremu svoje obrane".

1. Tvrdnje stranaka

(a) Vladine tvrdnje

559. Vlada je tvrdila da su sva ograničenja vremena danog obrani za pripremu za predmet obrazložena potrebom da se postupak provede u skladu s pretpostavkom brzog suđenja. Podnositelji zahtjeva angažirali su nekoliko vrlo stručnih pravnika, koji su imali pristup materijalima predmeta gotovo šest mjeseci u slučaju prvog podnositelja zahtjeva, a čak i više u slučaju drugog podnositelja zahtjeva. Podnositelji zahtjeva i njihovi odvjetnici su u više navrata potpisali obrasce potvrđujući kako im je dopušteno proučavati materijale predmeta bez ikakvog vremenskog ograničenja. Odvjetničkim timovima podnositelja zahtjeva dodijeljene su posebne sobe u istražnom zatvoru kako bi im se omogućilo da se pripreme za suđenje. Te sobe bile su opremljene sefovima u kojima je obrana mogla držati materijale iz spisa predmeta. Podnositelji zahtjeva proučavali su materijale paralelno sa svojim odvjetnicima; prema pismu ravnatelja istražnog zatvora, obrana je mogla tražiti od uprave da izradi kopije materijala u spisu predmeta. Pored toga, podnositelji zahtjeva imali su pravo voditi bilješke i nositi materijale iz spisa predmeta u svoje ćelije, te prenositi pisane komentare odvjetnicima, u skladu s uvjetima utvrđenima u člancima 17., 18., 20. i 21. Zakona o pritvoru. Drugi podnositelj zahtjeva uvijek je na raspolaganju imao papir, pribor za pisanje i pravnu literaturu. Vlada je opovrgnula navod da drugom podnositelju zahtjeva nije bilo dopušteno koristiti povećalo ili kalkulator: iako, u pravilu, pritvorenici nisu smjeli imati takve predmete, podnositelju zahtjeva je bilo dopušteno koristiti ih tijekom sudskih ročišta i u vrijeme kada je proučavao spis predmeta.

560. Nakon početka suđenja odvjetnici g. Kraynova (suoptuženika) zatražili su od suda dodatno vrijeme, do 23. kolovoza 2004., za proučavanje spisa predmeta. Kada je sud zatražio mišljenje stranaka o mogućoj odgodi na toj osnovi, podnositelji zahtjeva prepustili su to pitanje ocjeni suda. Kad god je neki novi materijal dodan u spis predmeta tijekom

suđenja, sud je uvijek odgađao ročište i pružao obrani mogućnost da ga prouči. Tijekom cijelog suđenja podnositelji zahtjeva i njihovi odvjetnici imali su pristup materijalima spisa predmeta. Nikada nisu izjavili da nisu u mogućnosti sudjelovati u ispitivanju dokaza jer nisu upoznati s materijalima predmeta. Činjenica da su podnositelji zahtjeva bili sasvim svjesni sadržaja spisa predmeta dokazana je njihovim detaljnim zahtjevima i prijedlozima podnesenima tijekom suđenja.

561. Što se tiče promjena rasporeda rasprava, navodno nepovoljnih za obranu, to je odluka koju je donijela sutkinja Kolesnikova i koja je bila u njezinoj nadležnosti. Ako je optuženicima bilo potrebno više vremena kako bi se sastali sa svojim odvjetnicima, imali su pravo zatražiti od suda stanku. Sud bi odlučio o tim zahtjevima temeljem okolnosti svakog pojedinog slučaja. Vlada je dostavila izvatke iz zapisnika suđenja koji pokazuju da su obrani u više navrata bile odobrene kratke stanke tijekom rasprave kako bi pripremila svoje tvrdnje i pregledala dokumente dostavljene od strane tužiteljstva.

562. Imajući na umu profesionalnu razinu njihovog odvjetničkog tima, Vlada je zaključila da su podnositelji zahtjeva imali dovoljno vremena za pripremu svoje obrane.

563. Što se tiče odbijanja od strane sutkinje da spisu predmeta priloži audio zapise rasprava koje je snimila obrana, Vlada je objasnila da je sutkinja, koja je ispitala komentare i primjedbe obrane koji se odnose na zapisnik suđenja, iste odbila kao neosnovane. Budući da je zapisnik suđenja bio točan, nije bilo potrebe za ispitivanjem audio zapisa rasprava. Potpisivanjem zapisnika rasprave, sutkinja je svjesno potvrdila istinitost tog dokumenta.

(b) Tvrdnje podnositelja zahtjeva

564. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da je vrijeme koje je bilo dano obrani za pripremu za suđenje bilo očito nedovoljno. Spis predmeta prvog podnositelja zahtjeva izvorno se sastojao od 227 svezaka, približno 55.000 stranica. Spis predmeta drugog podnositelja zahtjeva sadržavao je 164 sveska, svaki svezak sadržavao je u prosjeku 250 stranica, odnosno spis predmeta sadržavao je sveukupno otprilike 41.000 stranica. Dvije optužnice činile su dodatna dva sveska. Na suđenju, nakon što su ta dva predmeta spojena, prvi podnositelj zahtjeva imao je 22 radna dana za proučavanje 165 svezaka materijala predmeta drugog podnositelja zahtjeva, dok je drugi podnositelj zahtjeva morao proučiti 228 dodatnih svezaka u tom razdoblju. Optužnica je obuhvaćala razdoblje od deset godina, a predmet je bio izuzetno složen, i pravno i činjenično. Iako je bilo istovjetnosti u optužbama s kojima su se suočavali podnositelji zahtjeva, bilo je također i značajnih razlika. Stoga je bilo nužno da odvjetnici branitelji podnositelja zahtjeva pomno prouče dodatne materijale. Neki dokumenti su se, naravno, pojavljivali u oba spisa, ali bilo je potrebno pregledati sve sveske kako bi se znalo koji dokumenti su već proučeni, a koji nisu.

565. Vladino oslanjanje na činjenicu da podnositelji zahtjeva nisu odbili sudjelovati u suđenju jer nisu bili spremni za postupak bilo je u potpunosti neosnovano jer podnositelji zahtjeva to nisu niti mogli učiniti

bez rizika od nanošenja nepopravljive štete svojoj obrani. Tijekom suđenja oni jesu zatražili više vremena kako bi se upoznali s spisom predmeta, dok su odvjetnici podnositelja zahtjeva izjavili da su dovedeni u nemoguću situaciju.

566. Glede uvjeta u kojima su podnositelji zahtjeva morali proučiti spis predmeta i pripremiti svoju obranu, podnositelji zahtjeva tvrdili su da obrana nije imala nikakav prostor na kojem bi mogla držati materijale spisa predmeta, te da je tvrdnja vlade da im je u pritvorskom objektu bio dodijeljen sef za tu svrhu neistinita. Pored toga, obrani je bilo dopušteno korištenje samo određenih soba za sastanke, čak i kada su druge sobe bile prazne, što je bilo vrlo sumnjivo. Tvrdnja Vlade da je podnositelj zahtjeva mogao prosljeđivati pisane komentare svojim odvjetnicima je obmanjujuća, utoliko što se u njoj ne spominje činjenica da su svi takvi komentari morali proći kroz posebne odjele pritvorskog objekta - tj. povjerljivost odnosa odvjetnika i klijenta sustavno je povrijeđena. Podnositelji zahtjeva nisu smjeli imati svoj primjerak spisa predmeta. Treba napomenuti kako bi mogli imati svoj vlastiti primjerak da su bili pušteni uz jamčevinu, a ne zadržani u pritvoru. Podnositelji zahtjeva imali su pravo čitati spis predmeta samo u nazočnosti istražitelja. Kad su podnositelji zahtjeva željeli raspravljati o dokumentima nasamo sa svojim odvjetnicima, istražitelj bi uklonio dokumente. Privremena odsutnost povećala i kalkulatora ozbiljno je narušila pripremu obrane drugog podnositelja zahtjeva. Podnositelji zahtjeva uvelike su se oslanjali na bilješke koje su izradili dok su pregledavali spise predmeta u prisutnosti istražitelja. Teoretski im je bilo dopušteno, na zahtjev, dobiti fotokopije materijala u spisu predmeta, ali zapravo su dobivali samo vrlo mali broj kopija stranica od materijala predmeta. Smjeli su držati svoje bilješke i vrlo ograničene izvatke iz spisa predmeta u svojim ćelijama.

567. Na početku suđenja pravni timovi podnositelja zahtjeva dobili su svaki po jednu kopiju spisa predmeta u odnosu na suoptuženike. Slijedom toga, odvjetnički timovi podnositelja zahtjeva izradili su kopije tih spisa predmeta za vlastitu uporabu. Međutim, sami podnositelji zahtjeva nisu smjeli imati kopiju spisa predmeta. U sudnici su se podnositelji zahtjeva u potpunosti oslanjali na svoje odvjetnike da im pokazuju izvatke iz spisa predmeta kroz rešetke željeznog kaveza u kojem su bili zatvoreni. Jedini način na koji su podnositelji zahtjeva mogli pristupiti materijalima predmeta tijekom suđenja bio je traženje odgode suđenja. Prema riječima podnositelja zahtjeva, takva ograničenja znatno su produljila vrijeme potrebno za proučavanje spisa predmeta.

568. Glede vremena održavanja rasprava, sud je izvorno uveo četverodnevni sudski tjedan kako bi se omogućilo da se peti dan koristi za pripremu za suđenje, a rasprave su počinjale u 11 sati. Vlada nije ponudila nikakvo objašnjenje zašto je usred suđenja, u njegovoj najintenzivnijoj fazi, odjednom postalo moguće počinjati ranije u danu. Vrijeme na raspolaganju za pripremu predmeta iznenada je smanjeno. Jednako tako, Vlada nije objasnila zašto je, kako je faza obrane na suđenju napredovala, postalo razumno da Sud zasjeda pet dana u tjednu.

569. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da nikada nisu dobili pristup cijelom zapisniku suđenja. UGT je imao pristup svim svescima, njih 30, ali

je obrana imala pristup samo 15 svezaka. Čelije podnositelja zahtjeva stavljene su u karantenu nakon što je isti zaraženi zatvorenik bio uzastopno smješten u čelije oba podnositelja zahtjeva.

570. Glede analize netočnosti u zapisniku suđenja, prigovori obrane odbijeni su po kratkom postupku. Obrana je pokušala ispraviti netočnosti u zapisniku suđenja podnošenjem sutkinji Kolesnikovoj audio kazeta koje sadrže audio zapis cijelog suđenja, ali 2. rujna 2005. sutkinja Kolesnikova vratila je sve audio kazete obrani na temelju činjenice da je predmet zatvoren te se ništa više ne može dodati. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da su te audio kazeta potkrepljivale prigovore obrane na zapisnik suđenja. Audio kazete zakonito su snimljene i ZKP je zahtijevao da se takve kazete dodaju u materijale predmeta.

571. Prema podnositeljima zahtjeva, neke netočnosti u zapisniku suđenja identificirane od strane obrane bile su vrlo značajne – primjerice, u zapisniku je izostavljen zahtjev da se dokumenti predaju sutkinji prije nego što se prosljede podnositeljima zahtjeva tijekom suđenja, a izostavljena je rasprava o zasjedanju srijedom. Ostali propusti u zapisniku suđenja odnosili su se na ozbiljne netočnosti u iskazima svjedoka. Prema mišljenju podnositelja zahtjeva, odbijanje takvih prigovora po kratkom postupku ukazivalo je na zlu namjeru suda.

572. Žalba je nepropisno ubrzana kako bi se osiguralo da suđenje završi prije isteka roka zastare za optužbe u svezi s NIUIF-om (vidi par. 314. ove presude) i prije izbora za Dumu. Podnositeljima zahtjeva redovito je odbijan pristup njihovim odvjetnicima pa nisu mogli pregledati čak ni nepotpuni zapisnik suđenja u vremenu u kojem je bio na raspolaganju i u tijesnim uvjetima njihovih ćelija. Pored toga, sedam dana prije isteka datuma kojeg je sud odredio za čitanje zapisnika suđenja, drugi podnositelj zahtjeva bio je smješten u sobu za izolaciju, u kojoj nije mogao čitati zapisnik suđenja. Zahtjev obrane za odgodom je odbijen.

2. Ocjena Suda

(a) Opća načela

573. Sud podsjeća da jamstva iz st. 3. članka 6. predstavljaju specifične aspekte prava na pravično suđenje zajamčenog u st. 1. članku 6. Sud će stoga ispitati relevantne prigovore temeljem obje odredbe zajedno (vidi, između mnogih drugih izvora prava, *F.C.B. protiv Italije*, 28. kolovoza 1991., par. 29., Serija A br. 208-B; *Poitrimol protiv Francuske*, presuda od 23. studenoga 1993., par. 29., Serija A br. 277-; i *Al-Khawaja i Tahery protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [VV], br. 26766/05 i 22228/06, par. 118., ECHR 2011).

574. Temeljni je aspekt prava na pošteno suđenje da kazneni postupak, uključujući i elemente tog postupka koji se odnose na proceduru, treba biti kontradiktoran i da treba postojati jednakost oružja između tužiteljstva i obrane, što znači da i tužiteljstvo i obrana moraju imati mogućnost posjedovanja znanja o i komentiranja očitovanja podnesenih i dokaza navedenih od strane druge stranke (vidi *Belziuk protiv Poljske*, 25. ožujka 1998., stavak 37., *Izvješća o presudama i odlukama* 1998-II; i *Dowsett protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 39482/98, par. 41., ECHR 2003-VII).

Optuženiku se mora omogućiti da svoju obranu organizira na odgovarajući način i bez ikakvih ograničenja glede mogućnosti podnošenja svih relevantnih tvrdnji obrane raspravnom sudu, te da na taj način utječe na ishod postupka (vidi *Moiseyev*, prethodno citirano, par. 220., ili *Dolenec protiv Hrvatske*, br. 25282/06, par. 208., 26. studenog 2009.). Mogućnosti koje svatko optužen za kazneno djelo treba imati podrazumijevaju da se takvoj osobi treba pružiti prilika da se, u svrhu pripreme obrane, upozna s rezultatima istraga koje su se vodile tijekom cijelog postupka (vidi *C.G.P. protiv Nizozemske*, br. 29835/96, odluka Komisije od 15. siječnja 1997. i *Galstyan protiv Armenije*, br. 26986/03, par. 84., 15. studenog 2007.).

(b) Primjena na ovaj predmet

(i) Priprema za suđenje

575. Sud primjećuje da je drugi podnositelj zahtjeva dobio pristup svom spisu predmeta 22. kolovoza 2003. (vidi par. 119. ove presude). Prvi podnositelj zahtjeva dobio je pristup 25. studenog 2003. (vidi par. 120. ove presude). Spisi predmeta uzeti su od obrane 13. svibnja 2004. (vidi par. 132. ove presude). Iz toga slijedi da je drugi podnositelj zahtjeva imao osam mjeseci i dvadeset dana za proučavanje više od 41.000 stranica, a prvi podnositelj zahtjeva imao je pet mjeseci i osamnaest dana za proučavanje više od 55.000 stranica (vidi par. 120. i 127. ove presude). Kako bi prošao kroz spis predmeta najmanje jedanput, drugi podnositelj zahtjeva trebao je čitati brzinom od preko 200 stranica po radnom danu. Prvi podnositelj zahtjeva trebao je čitati više od 320 stranica po radnom danu kako bi proučio predmet optužbe. Te brojke mogu biti i veće ako se isključe državni praznici, dani kada su podnositelji zahtjeva dovodeni na sud ili kada su razmatrali dokaze obrane.

576. Sud primjećuje da su se spisi predmeta podnositelja zahtjeva sastojali uglavnom od financijske i pravne dokumentacije. Prema tome, za pripremu za suđenje nije bilo dovoljno samo pročitati sve dokumente; podnositelji zahtjeva morali su voditi bilješke i, najvjerojatnije, ponovno čitati neke od dokumenata više puta, uspoređivati ih s drugim dokumentima i raspravljati o njima s odvjetnicima.

577. Sud prima na znanje uvjete u kojima su podnositelji zahtjeva radili na svojim spisima predmeta. Prema mišljenju Suda, ti uvjeti bili su u najboljem slučaju neugodni (vidi par. 121. *et seq.* ove presude). Tako je samo jedan primjerak svakog spisa predmeta stavljen na raspolaganje obrani. Ako je jedan od odvjetnika proučavao određeni svezak spisa predmeta u prostorijama UGT-a, podnositelji zahtjeva nisu mogli proučavati taj svezak u istražnom zatvoru. Iako je podnositeljima zahtjeva bilo dopušteno da vode rukom pisane bilješke, nisu mogli izrađivati fotokopije. Odvjetnicima je, nasuprot tome, bilo dopušteno izrađivati fotokopije, ali uglavnom za vlastite potrebe. Ako su trebali dati kopiju nekog dokumenta podnositeljima zahtjeva, to je bilo moguće samo putem uprave istražnog zatvora, a podnositelji zahtjeva su, u svakom slučaju, mogli držati samo ograničenu količinu tiskanih materijala u svojim ćelijama. Drugom podnositelju zahtjeva nije bilo dopušteno koristiti povećalo i kalkulator neko vrijeme, što je zasigurno usporilo njegov rad.

Spis predmeta stavljen je na raspolaganje obrani samo u posebnim sobama. Podnositelji zahtjeva i njihovi odvjetnici nisu mogli raspravljati o predmetu povjerljivo i istodobno raditi na spisu predmeta: ako su htjeli sa sobom imati spis predmeta, prisutnost istražitelja bila je obvezna. Godine 2004. spisi predmeta prebačeni su u istražni zatvor te je to, kako slijedi iz prigovora odvjetnika podnositelja zahtjeva istražnim vlastima, učinilo fotokopiranje dokumenata nemogućim. Sve ovo značajno je otežalo rad odvjetničkog tima.

578. Nakon spajanja dvaju predmeta u lipnju 2004. godine (vidi par. 143. ove presude) svaki podnositelj zahtjeva imao je dvadeset i dva dana kako bi se upoznao s materijalima vezanima uz suoptuženika; to je značilo da je drugi podnositelj zahtjeva, primjerice, dnevno morao proći kroz 2.500 stranica vezanih za predmet prvog podnositelja zahtjeva, bez dana odmora i bez provođenja vremena na drugim zadacima.

579. Ipak, Sud ponavlja da se "*pitanje primjerenosti vremena i mogućnosti danih optuženiku mora ocijeniti u svjetlu okolnosti svakog pojedinog predmeta*" (vidi *Leas protiv Estonije*, br. 59577/08, par. 80., 6. ožujka 2012.). Prvo i najvažnije, Sud primjećuje da je u ovom predmetu svaki podnositelj zahtjeva imao pomoć tima visoko stručnih pravnika, od kojih mnogi uživaju velik ugled. Svi oni bili su privatno angažirani i svi su proveli značajnu količinu vremena radeći na predmetima podnositelja zahtjeva. Sud ponavlja da je u predmetu *Kamasinski protiv Austrije* (19. prosinca 1989., stavak 87., Serija A br. 168), koji se odnosi na prava optuženika temeljem članka 6. st. 3. (e), Sud smatrao da sustav predviđen temeljem članka 45. stavka 2. austrijskog Zakona o kaznenom postupku, koji je propisivao da je pravo na uvid u sudski spis i izradu kopija ograničeno na odvjetnika optuženika, dok sâm optuženik ima takav pristup spisu jedino ako nema pravnog zastupnika, nije sam po sebi nespojiv s pravom na obranu zaštićenim temeljem članka 6. st. 3. (b); vidi također *Kremzow protiv Austrije*, 21. rujna 1993., par. 52., Serija A br. 268-B).

580. Sud ističe da, čak i kada odvjetnik ima pristup materijalima predmeta, to ne može u potpunosti nadomjestiti osobno ispitivanje spisa predmeta od strane optuženika. Sud ponavlja da je u predmetu *Öcalan*, prethodno citiranom, par.141. et seq.) utvrdio kako je došlo do povrede članka 6. st. 3. (b), jer prije početka suđenja podnositelju zahtjeva nije bilo dopušteno osobno pregledati spis predmeta optužbe, iako su odvjetnici podnositelja zahtjeva imali pristup istom. Međutim, treba razlikovati ovaj predmet od predmeta *Öcalan*. U potonjem predmetu podnositelj zahtjeva uopće nije imao pristup spisu predmeta prije početka suđenja, dok su u ovom predmetu oba podnositelja zahtjeva imala spise predmeta na raspolaganju nekoliko mjeseci. Kada je u predmetu *Öcalan* podnositelj zahtjeva konačno dobio izravan pristup materijalima predmeta optužbe, imao je samo dvadeset dana da pročita 17.000 stranica. Vrijeme dano podnositeljima zahtjeva u ovom predmetu bilo je mnogo duže. Konačno, u predmetu *Öcalan protiv Turske* (br. 46221/99, par. 162., 12. ožujka 2003.) "*odvjetnici podnositelja zahtjeva su mogli biti, zbog velikog broja i količina dokumenata te ograničenja broja i duljine njihovih posjeta onemogućeni da podnositelju zahtjeva daju ocjenu važnosti svih dokaza podnositelju zahtjeva*". Takva drastična ograničenja nisu bila nametnuta

podnositeljima zahtjeva u ovom predmetu (usporedi s opisom uvjeta u kojima se podnositelj zahtjeva sastajao sa svojim odvjetnicima u predmetu *Öcalan*, prethodno citiranom, par. 26. et seq.).

581. Sud zaključuje da, čak i ako podnositelji zahtjeva nisu mogli osobno proučiti svaki dokument u spisu predmeta, taj se zadatak mogao povjeriti njihovim odvjetnicima. Što je važno, broj i trajanje sastanaka podnositelja zahtjeva s njihovim odvjetnicima nisu bili ograničeni. Branitelji su imali na raspolaganju prijenosne uređaje za kopiranje i skeniranje te su na taj način mogli izrađivati i zadržati kopije najvažnijih dokumenata u spisu predmeta. Sud je svjestan da su se na sastanke između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetničkih timova primjenjivala određena ograničenja, posebice glede razmjene bilješki i dokumenata. Ta ograničenja analizirat će se odvojeno temeljem članka 6. st. 3. (c) Konvencije. Međutim, ona nisu bila takva da bi onemogućila podnositelje zahtjeva u primanju pomoći od svojih odvjetnika u ispitivanju spisa predmeta i utvrđivanju položaja tužiteljstva prije početka suđenja.

582. Drugo, Sud primjećuje da su podnositelji zahtjeva mogli čuvati rukom pisane bilješke i koristiti ih na suđenju. Nadalje, branitelji su barem do kraja 2003. godine – početka 2004. godine mogli izrađivati kopije materijala. Sud je ranije utvrdio da su neograničena uporaba svih vrsta bilješki i mogućnost dobivanja kopija relevantnih dokumenata predstavljaju važna jamstva poštenog suđenja. Propust da se omogući takav uvid u spis takvog opsega, prema ocjeni Suda, ide u prilog zaključku da je načelo jednakosti oružja povrijeđeno (vidi *Matyjek protiv Poljske*, br. 38184/03, par. 59. i 63., 24. travnja 2007.; *Luboch protiv Poljske*, br. 37469/05, par. 64. i 68., 15. siječnja 2008.; i *Moiseyev*, prethodno citirano, stavak 217.). Međutim, podnositelji zahtjeva u ovome predmetu, za razliku od predmeta *Matyjek* ili *Moiseyev*, nisu bili obvezani nikakvim pravilima o državnim tajnama; oni su mogli voditi bilješke i držati svoje bilježnice kod sebe, a njihovim odvjetnicima je bilo dopušteno izrađivati kopije stranica iz spisa predmeta, barem do kraja 2003. godine – početka 2004. godine.

583. Treće, Sud primjećuje da su oba podnositelja zahtjeva bili viši direktori jedne od najvećih naftnih kompanija u Rusiji te da su imali visoku stručnu spremu. Njihova sposobnost da usvoje i analiziraju podatke morala je biti natprosječna; poznavali su poslovne procese u samom središtu predmeta i nedvojbeno su bili kompetentniji u tim pitanjima od bilo kojeg drugog sudionika u postupku. Njihov profesionalni status također je dodatni čimbenik koji ide u prilog zaključku Suda da je nemogućnost podnositelja zahtjeva da osobno prouče svaki dokument na neki način nadoknađena sudjelovanjem njihovih odvjetnika u ispitivanju spisa predmeta: podnositeljima zahtjeva, kao višim menadžerima, sigurno je bilo prirodno delegirati određene zadatke svojim odvjetnicima.

584. Četvrto, moguće je da se neki od materijala u spisima predmeta nisu izravno odnosili na glavnu temu ovog predmeta. Primjerice, ugovori između Yukosa i njegovih podružnica bili su važni samo u onoj mjeri u kojoj su sadržavali informacije o cijeni nafte i o uključenim stranama. Iz toga slijedi da podnositelji zahtjeva nisu morali čitati svaku stranicu tih ugovora kako bi se suprotstavili tvrdnjama tužiteljstva. Kao što proizlazi iz presude u predmetu podnositelja zahtjeva, velik dio materijala u oba

predmeta sigurno je bio identičan. To znači da je u stvarnosti broj stranica koje su podnositelji zahtjeva morali proučiti nakon spajanja dvaju predmeta bio manji od ukupnog broja stranica u predmetu svakog suoptuženika.

585. Peto, nema naznaka da je pristup podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika spisu predmeta bio na bilo koji način ograničen kasnije, tijekom samog suđenja (vidi *Fruni protiv Slovačke*, br. 8014/07, par. 125., 21. lipnja 2011.).

586. Gore navedenih pet elemenata dovode Sud do zaključka da, iako je obrana morala raditi u teškim uvjetima u predraspravnoj fazi postupka, vrijeme dodijeljeno obrani za proučavanje spisa predmeta (usporedi s presudom u predmetu *Yukos*, prethodno citiranom, par. 536.) nije bilo takvo da utječe na suštinu prava zajamčenog člankom 6. st. 1. i 3. (b). Iz toga slijedi da nije došlo do povrede tih odredbi Konvencije u tom pogledu.

(ii) *Na suđenju*

587. Što se tiče "vremena i mogućnosti" dodijeljenih obrani tijekom suđenja, Sud primjećuje da je raspored rasprava u prvoj fazi sudskog postupka, kada je tužiteljstvo izlagalo svoje argumente, doista bio opušteniji te je napravljeno više ustupaka za pripremu tvrdnji stranaka. Međutim, raspored se promijenio i ročišta su postala intenzivnija čim je sud započeo ispitivanje dokaza obrane. Prema tome, bez ikakvog vidljivog razloga sud je počinjao rasprave mnogo ranije u danu (vidi par. 157. ove presude) i obustavio je praksu prekida raspravljanja srijedom (vidi par. 158. ove presude).

588. Iako je ta promjena u rasporedu rasprava možda otežala zadatak obrane, Sud nije uvjeren da podnositelji zahtjeva nisu mogli pratiti postupak. Obrana je mogla tražiti kratke odgode kada god je to bilo potrebno, a nema nikakvih dokaza da sud nije povoljno tretirao takve zahtjeve (vidi par. 158. ove presude).

589. Sud je svjestan teškoća koje je obrana doživjela u sudnici, posebice što se tiče uvjeta u kojima su podnositelji zahtjeva komunicirali sa svojim odvjetnicima. Međutim Sud smatra da se ti aspekti predmeta trebaju ispitati kroz prizmu prigovora podnositelja zahtjeva temeljem članka 6. st.3. (c) Konvencije. Sud zaključuje da promjena rasporeda rasprava tijekom suđenja, kao takva, nije bila u suprotnosti s člankom 6. st. 1. i 3. (b) Konvencije.

(iii) *Tijekom žalbenog postupka*

590. Sud primjećuje da je žalbeni postupak trajao od 31. svibnja 2005. (datuma kada je Okružni sud Meshchanskiy završio čitanje svoje presude) do 22. rujna 2005. (datuma kada je Gradski sud u Moskvi potvrdio presudu u glavnom dijelu). Obrana je dobila pismeni otpravak prvostupanjske presude 7. lipnja 2005.; petnaest svezaka koji sadrže raspravne zapisnike (sadržan na više od pet tisuća stranica) stavljeno je na raspolaganje obrani 28. srpnja 2005. Žalbena sjednica održana je 22. rujna 2005. (vidi stavke 278., 279. i 306. ove presude). Nakon podnošenja preliminarne žalbe, obrana je imala priliku nadopuniti je (vidi stavak 293. ove presude). Dakle,

obrana je imala tri mjeseca i šesnaest dana kako bi pripremila pisane podneske i pripremila se za usmeno očitovanje, što izgleda kao dovoljno vremensko razdoblje, barem na prvi pogled. Analiza Suda, međutim, ne može prestati ovdje: on mora utvrditi je li to vrijeme bilo dovoljno s obzirom na specifične uvjete u kojima je obrana morala pripremati svoju žalbu, te je li obrana imala sve potrebne mogućnosti za tu svrhu.

591. Sud ponavlja da su uvjeti pritvora optuženika relevantan, ali ne i odlučujući čimbenik u procjeni njegove sposobnosti da se pripremi za suđenje (vidi, primjerice, *Mayzit protiv Rusije*, br. 63378/00, par. 81., 20. siječnja 2005.; *Trepashkin*, prethodno citirano, par. 167.). Sud primjećuje da je od 8. kolovoza 2005. prvi podnositelj zahtjeva bio pritvoren u "zajedničkoj" ćeliji. U predmetu *Khodorkovskiy br. 1* Sud je utvrdio da su uvjeti pritvora u toj ćeliji predstavljali "nečovječno i ponižavajuće postupanje" u smislu članka 3. Konvencije (par. 117. *et seq.*). Dana 18. kolovoza 2005. drugi podnositelj zahtjeva smješten je na tjedan dana u sobu za izolaciju u kojoj nije mogao raditi na predmetu (vidi par. 473. ove presude). Dana 15. rujna 2005. obje ćelije u kojima su podnositelji zahtjeva bili pritvoreni stavljene su u karantenu (vidi par. 301. ove presude); kao posljedica toga, podnositelji zahtjeva neko vrijeme se nisu mogli sastajati sa svojim odvjetnicima. Sve to sigurno je otežalo pripremu podnositelja zahtjeva za žalbenusjednicu.

592. Podnositelji zahtjeva nadalje su tvrdili da je, prije završetka svojih podnesaka žalbenom sudu, obrana morala provjeriti točnost zapisnika suđenja i pročitati materijale dodane u tijeku rasprave. Sud ponavlja da članak 6. st. 3. (b) jamči "odgovarajuće vrijeme i mogućnost za pripremu obrane", te stoga podrazumijeva da materijalna aktivnost obrane u ime optuženika može obuhvaćati sve ono što je "potrebno" za pripremu za suđenje (vidi *Yukos*, prethodno citirano, par. 538.). Sud prihvća da proučavanje zapisnika suđenja i ostalih materijala suđenja može predstavljati neophodnu fazu u pripremi žalbe, pogotovo kada, kao u ovom predmetu, obrana osporava zaključke nižih sudova o činjenicama i procesne odluke donesene tijekom suđenja, te kada žalbeni sud ne provodi potpuno preispitivanje predmeta, već temelji svoje zaključke na pisanim materijalima koji se nalaze u spisu predmeta (vidi, *mutatis mutandis*, *Klimentyev protiv Rusije*, br. 46503/99, par. 107., 16. studenog 2006.). Sud će stoga ispitati je li obrana dobila dovoljno vremena za proučavanje materijala suđenja.

593. Sud prima na znanje prigovor podnositelja zahtjeva da nisu dobili izvornik zapisnika suđenja, već samo njegovu kopiju. Međutim, budući da podnositelji zahtjeva nisu tvrdili da kopija nije autentična, Sud ne pridaje nikakvu važnost toj činjenici.

594. Sud nadalje primjećuje da je 5. kolovoza 2005. obrana dobila samo kopije raspravnih zapisnika, tj. do petnaest od ukupno trideset svezaka koji sadrže materijale suđenja. Preostali svesci nisu bili na raspolaganju obrani jer ih je navodno koristio UGT. Ti svesci sadržavali su niz procesnih rješenja suda i neke isprave koje su tijekom suđenja prihvaćene kao dokaz. Preostali svesci dani su obrani nešto kasnije, no podnositelji zahtjeva nisu se izjasnili o tom pitanju, a ni Vlada također to nije komentirala. Sud je spreman priznati da je obrana na početku morala

pripremiti svoju žalbu bez da je posjedovala cjelokupni spis suđenja. Prema mišljenju Suda, takva situacija može potencijalno predstavljati ozbiljnu teškoću za obranu.

595. Podnositelji zahtjeva također su tvrdili da je zapisnik suđenja bio netočan i da su neki važni trenuci suđenja bili izostavljeni ili pogrešno prikazani. Sud nije u mogućnosti reći je li to doista bilo tako. Međutim, zabrinjava činjenica da su pismeni podnesci obrane na zapisnik suđenja odbijeni od strane domaće sutkinje po kratkom postupku. Sutkinja je odbila razmotriti audio kazete snimljene od strane obrane tijekom suđenja (vidi par. 287. ove presude) i u biti je smatrala da vjeruje svojim zapisničarima i vlastitom pamćenju više nego audio kazetama (vidi par. 291. ove presude). Sud prihvaća da snimanje audio zapisa nije jedina moguća metoda praćenja postupka. Međutim, ovaj predmet bio je izuzetno složen, suđenje je trajalo gotovo godinu dana, bilo je sedam zapisničara zaposleno kako bi vodili sažeti zapisnik, a rasprave su se održavale gotovo svaki dan. U takvim okolnostima teško je vjerovati da u svih 126 stranica pisanih podnesaka obrane, temeljenih na audio kazetama koje je izradila, nije bilo nijedne točne primjedbe vrijedne pažnje te da su revnost zapisničara i pamćenje sutkinje bili nepogrešivi. Pored toga, predsjednik Okružnog suda Meshchanskiy odredio je datum žalbene sjednice prije nego što je sutkinja Kolesnikova donijela odluku o prigovorima obrane na zapisnik suđenja (vidi par. 290. ove presude). Sve to dovodi Sud do zaključka da prigovori na zapisnik suđenja nisu ozbiljno razmatrani, te da je stoga točnost zapisnika suđenja podložna sumnji.

596. Doista, obrana je imala mogućnost pripreme preliminarne žalbe oslanjajući se isključivo na tekst presude Okružnog suda, na spis predmeta kakav je dostavljen Okružnom sudu Meshchanskiy u svibnju 2004., te na vlastita sjećanja o onome što se dogodilo u sudnici. Međutim, takva situacija opterećena je rizicima, i svaki profesionalni odvjetnik radije bi na svom raspolaganju imao cjelokupni spis suđenja prije definiranja konačne žalbe.

597. Sud stoga priznaje da je obrana bila u nešto nepovoljnijem položaju tijekom žalbenog postupka. Taj "*nepovoljan položaj*" ne mora se nužno analizirati u smislu jamstva jednakosti oružja, prije svega zato što Sud ne zna je li tužiteljstvo imalo ikakvih problema s pristupom materijalima suđenja i njihovom točnošću. Situacija se, međutim, može procijeniti sama, u svjetlu načela kontradiktornosti postupka, što znači, *inter alia*, da obrana mora imati mogućnost iznijeti tvrdnje o svim relevantnim pitanjima, uključujući i "*elemente ... koji se odnose na postupak*" (vidi *Dowsett*, prethodno citirano).

598. Ipak, Sud ponavlja da svaki nepovoljan položaj obrane ne dovodi do povrede članka 6. stavka 3. (b) (vidi, primjerice, *Kremzow protiv Austrije*, prethodno navedeno, par. 50.). Obrana mora biti u mogućnosti iznijeti relevantne tvrdnje kako bi utjecala na ishod postupka. U tim okolnostima Sud smatra da moguće netočnosti u zapisniku suđenja i privremena nemogućnost obrane da pristupi dijelu spisa suđenja nisu onemogućile obrani formuliranje njezinih tvrdnji, te stoga nisu utjecale na ishod žalbenog postupka. Presuda podnositelja zahtjeva temeljila se na raznim dokazima, uključujući i veliku količinu isprava i izjave više

desetaka svjedoka. Čak i priznajući da je zapisnik suđenja sadržavao neke netočnosti, Sud nije uvjeren da su one bile takve da bi presudu učinile nepouzdanim. Nadalje, obrana je bila svjesna procesnih odluka koje su donesene tijekom suđenja te sve dokumenata koji su bili dodani. Imala je audio zapise sudskog postupka i mogla se na njih osloniti u pripremi svojih točaka žalbe.

599. Sud zaključuje da poteškoće koje je obrana doživjela u žalbenom postupku nisu utjecale na cjelokupnu pravičnost suđenja. Iz toga slijedi da nije došlo do povrede članka 6. st. 1. i 3. (b) iz tog razloga.

(iv) *Zaključak*

600. Uzimajući u obzir gore navedene zaključke u svezi s vremenom i mogućnostima koji su bili na raspolaganju obrani u predraspravnoj fazi postupka, tijekom suđenja i žalbenog postupka, Sud zaključuje da nije došlo do povrede prava podnositelja zahtjeva na temelju članka 6. st. 1. i 3. (b) Konvencije.

B. Povjerljivost odnosa odvjetnika i klijenta

601. Podnositelji zahtjeva prigovorili su da su njihovi povjerljivi kontakti s njihovim odvjetnicima bili ozbiljno otežani. Pozvali su se na članak 6. stavak 3. (c), koji propisuje:

"3. Svatko optužen za kazneno djelo ima najmanje sljedeća prava:

...

(c) da se brani sam ili uz branitelja po vlastitom izboru, a ako nema dovoljno sredstava platiti branitelja, ima pravo na besplatnog branitelja, kad to nalažu interesi pravde".

1. Tvrdnje stranaka

(a) Vladine tvrdnje

602. Vlada je tvrdila da su podnositelji zahtjeva uživali sva prava zajamčena pritvorenima temeljem zakona. Tijekom predraspravnog postupka pravo podnositelja zahtjeva na sastanak s njihovim braniteljima nije bilo ograničeno. Tako je, primjerice, dok je bio u istražnom zatvoru, drugi podnositelj zahtjeva imao 505 sastanaka sa svojim odvjetnicima. Glede pretraga ureda g. Drela i osobnih pretraga odvjetnika gđe Artyukhove, g. Barua, i g. Shmidta, ona su bila zakonita i nužna.

603. Vlada je naglasila da su podnositelji zahtjeva stavljeni u pritvor, te su se stoga njihovi sastanci s odvjetnicima nužno odvijali u specifičnom kontekstu istražnog zatvora. Prema navodima Vlade, sva prepiska pritvorenika bila je podložna "cenzuri" (čitaju). Izuzetak od tog pravila odnosio se na pisma određenim državnim tijelima i samom Europskom sudu. Svi "prijedlozi i zahtjevi" pritvorenika upućeni njegovom odvjetniku prvo su se morali proslijediti zatvorskoj upravi, koja je imala tri dana da ih pregleda i proslijedi primatelju. Ta pravila bila su namijenjena za "sprječavanje unosa zabranjenih predmeta u područje objekta" te su na taj način bila u skladu s člankom 6. st. 3. (c) Konvencije. Nadalje, budući da su podnositelji zahtjeva bili osumnjičeni da su počinili kaznena djela u

organiziranoj skupini, svrha tih mjera bila je spriječiti ih u vršenju pritiska na svjedoke i počinjenju novih kaznenih djela.

604. Što se tiče navodnog oduzimanja povjerljivih materijala odvjetnika od strane službenika istražnog zatvora, Vlada je u više navrata ustvrdila da su osobne stvari odvjetnika doista bile pregledane i da su zabranjeni predmeti bili oduzeti. U drugim prilikama dokumenti odvjetnika su bili oduzeti bez pregleda njihovih osobnih stvari. Dokumenti su od odvjetnika podnositelja zahtjeva oduzeti u skladu s člancima 16., 18. i 34. Zakona o pritvoru, točkom 27. Internih propisa za istražne zatvore, kao i člancima 19.12, 27.1 i 27.10 Zakona o upravnim prekršajima.

605. Vlada je komentirala bilješku oduzetu 11. studenog 2003. od gđe Artyukhove, odvjetnice prvog podnositelja zahtjeva. Vlada je tvrdila da je " *temeljem činjeničnih podataka, koji su bili važni za predmet, te u svrhu sprječavanja [obrane] od ometanja istrage krivotvorenjem dokaza, koje je moglo biti štetno za uspostavljanje istine, odlučeno da se zaplijeni bilješka od gđe Artyukhove*". Vlada je nadalje naglasila da je, u skladu s točkom 27. Pravila o istražnim zatvorima (Uredba Ministarstva pravosuđa od 12. svibnja 2000., br. 148) odvjetnicima bilo zabranjeno prihvaćati " *pisma privatnog karaktera*" od pritvorenika. U ovom predmetu nije zaplijenjeno privatno pismo, već bilješka koja je sadržavala upute za počinjenje nezakonitih radnji. Ta bilješka sadržavala je plan djelovanja za obranu. U njoj je opisano kako izvršiti pritisak na istražna tijela i upravu istražnog zatvora. Konkretno, u njoj se spominje štrajk glađu. Pored toga, bilješka je sadržavala sljedeće upute odvjetnicima prvog podnositelja zahtjeva: " *riješiti problem sa svjedocima*"; " *u svezi sa sudjelovanjem u RTT-u Lebedev mora dati negativan odgovor*", " *riješiti pitanje naknada primljenih za konzultantske usluge*", " *dobiti dokaze [od svjedoka obrane] da nije postojala nikakva kaznena namjera i da g. Lebedev nije dao nikakve naredbe o načinu ulaganja i oporezivanja*". Drugim riječima, u toj bilješci prvi podnositelj zahtjeva pokušao je navesti svjedoke na lažno svjedočenje, pribaviti lažni iskaz, sklopiti tajni dogovor s drugim podnositeljem zahtjeva, te je pokušao održati kontrolu nad više od stotinu svjedoka obrane koji su bili bivši zaposlenici Yukosa.

606. Što se tiče pretrage g. Barua, Vlada je tvrdila kako slijedi. Prema istrazi koju su provela nadležna tijela u 2010. godini, 4. prosinca 2003. drugi podnositelj zahtjeva sastao se s jednim od svojih odvjetnika g. Baruom. Zatvorski službenici koji su nadzirali sastanak napomenuli su da je drugi podnositelj zahtjeva, u suprotnosti s člankom 18. stavkom 4. Zakona o pritvoru, dao g. Baruu rukom napisanu bilješku koja nije bila dio spisa predmeta. G. Baru poderao je bilješku na komadiće i sakrio ih u džepu hlaća. Na kraju sastanka zatvorski službenik N. obavijestio je g. Barua da svi pisani prigovori i zahtjevi upućeni odvjetniku moraju prvo biti pregledani od strane uprave istražnog zatvora, a potom [njemu] proslijeđeni u roku od tri dana. G. Baru zamoljen je da preda zabranjene predmete, ali on je to odbio. U takvim okolnostima, a u skladu s člankom 34. stavkom 6. Zakona, zatvorski službenici imali su osnove za sumnju da g. Baru nosi zabranjene predmete; pretražili su njegovu odjeću i otkrili komadiće bilješke koju je napisao podnositelj zahtjeva. Ti komadići su

zaplijenjeni. Kako slijedi iz te bilješke, drugi podnositelj zahtjeva davao je upute g. Baruu kako omesti istragu.

607. Dana 11. ožujka 2004. zatvorski službenici su g. Shmidta oduzeli rukom pisanu bilješku od, koji je bio na odlasku iz zatvora nakon sastanka s prvim podnositeljem zahtjeva. Bilješke na listu nisu napisane rukom g. Shmidta, te je ta činjenica službenicima zatvora pružila dovoljno razloga vjerovati da g. *Shmidt pokušava proslijediti zabranjeni predmet – "privatno pismo"*. G. Shmidt nije bio pretražen. Oduzimanje tog dokumenta je bilo je zakonito temeljem članaka 16., 18. i 34. Zakona o pritvoru i Uredbe br. 148 – to je bio *"zabranjeni predmet"*. Zapljena je također bila zakonita temeljem članaka 19.12, 27.1 i 27.10 Zakona o upravnim kaznama. Odlukom Okružnog suda Preobrazhenskiy u Moskvi od 19. svibnja 2005. utvrđeno je da je oduzimanje dokumenta bilo zakonito.

608. Što se tiče soba za sastanke u kojima su podnositelji zahtjeva komunicirali sa svojim odvjetnicima, Vlada je ustvrdila da su neosnovane tvrdnje podnositelja zahtjeva o prisluškivanju. Uvjeti u tim sobama bili su u skladu sa zahtjevima iz članka 18. Zakona o pritvoru. Budući da je spis predmeta bio vrlo opsežan, zatvorska uprava dodijelila je podnositeljima zahtjeva nekoliko soba za sastanke, opremljenih sa sefovima za pohranjivanje materijala predmeta, kako bi posao obrane bio lakši. Zatvorski službenici mogli su vidjeti što se događa u sobi za sastanke, ali ne i čuti razgovore. Vlada se pozvala na zapisnik obavijesnog razgovora s drugim podnositeljem zahtjeva: prema zapisniku, kada je podnositelj zahtjeva upitan je li imao priliku savjetovati se nasamo sa svojim odvjetnicima nasamo, on je odgovorio: *"Ne uvijek, ali, općenito, da"*. S obzirom na to da je drugi podnositelj zahtjeva inače imao vrlo kritički stav prema istražnim tijelima, ovaj odgovor sugerirao je da je uglavnom bio zadovoljan sa stupnjem tajnosti svoje komunikacije s odvjetnicima.

609. Nakon početka suđenja podnositelji zahtjeva imali su neograničeno pravo sastajati se sa svojim odvjetnicima. Sud je čak poslao pismo upravi istražnog zatvora, raspitujući se o susretima drugog podnositelja zahtjeva i njegovih odvjetnika. To je pokazalo da sud nije zanemario podneske branitelja sastancima s njihovim klijentom. Branitelji su bili u stanju komunicirati sa svojim klijentima usmeno tijekom stanke na sudskim raspravama. Izvorno je sud dodijelio jedan dan tjedno za sastanke između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika. Kasnije je taj raspored promijenjen; međutim, sud je, prema potrebi, dopuštao kratke stanke, pa čak i odgađao postupak sve do sljedećeg dana. Branitelji podnositelja zahtjeva nisu prigovorili takvom uređenju.

610. Tvrdnja podnositelja zahtjeva da nisu bili u mogućnosti dobiti dokumente od svojih odvjetnika je neistinita. Tijekom sastanaka u istražnom zatvoru podnositelji zahtjeva nisu bili pregradom odvojeni od odvjetnika. Što se tiče razmjene dokumenata u sudnici, šef stražara u njihovoj pratnji obavijestio je obranu da podnositelji zahtjeva imaju pravo koristiti svoje bilješke, pokazati ih obrani te razmjenjivati dokumente. Sukladno zakonu, razmjena predmeta i dokumenata između odvjetnika i optuženika morala je i dalje biti pod nadzorom istražitelja i suda kako bi se isključila mogućnost tajnih dogovora. Temeljem članka 275. stavka 2. Zakona o kaznenom postupku, podnositelji zahtjeva imali su pravo koristiti

bilješke, koje su morali pokazati predsjedavajućem sucu ako on ili ona to zatraži. Predsjedavajuća sutkinja objasnila je obrani da svi dokumenti koji se razmjenjuju najprije treba pokazati njoj na uvid, na što je g. Padva, jedan od odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, odgovorio: "*Naravno, svakako*". Sutkinja je morala pregledavati bilješke koje su podnositelji zahtjeva davali svojim odvjetnicima kako bi odlučila jesu li one povezane s kaznenim postupkom, te kako bi spriječila podnositelje zahtjeva da odvjetnicima daju osobna pisma i slične dokumente koji nisu bili relevantni za predmet. Sutkinja se nije protivila kontaktima između podnositelja zahtjeva i odvjetnika tijekom stanki, pa čak niti za vrijeme trajanja rasprave (u mjeri u kojoj to nije predstavljalo problem za normalan tijek rasprave), no inzistirala je na pregledu pisanih dokumenata koje su međusobno razmjenjivali. Ta mjera bila je prihvaćena od strane g. Padve, koji je rekao: "*Ispisat ću [te dokumente i bilješke] te ih vama pokazati*". Drugi podnositelj zahtjeva rekao je sutkinji da ne treba uvijek razmjenjivati dokumente svojim odvjetnicima, ali da mu je potrebno da ih barem pročita ili da se pročitaju. Ukratko, o postupku pregleda bilješki odlučeno je uz sudjelovanje odvjetnika obrane. Vlada je zaključila da je postojeće uređenje bilo prihvaćeno od strane optuženika te da nije bilo nikakvih primjedbi na njega.

611. Pravilo preliminarnog ispitivanja dokumenata prenošenih između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika uvedeno je na zahtjev službe pravosudnih policajaca koji su pratili podnositelje kako bi se olakšao njihov zadatak, koji se sastojao od osiguranja reda u sudnici. To pravilo nije obuhvaćalo usmenu komunikaciju, koja je bila ograničena samo u mjeri u kojoj je to bilo potrebno kako bi bila u skladu s pravilima pritvora. Što se tiče udaljenosti između podnositelja zahtjeva i njegovih odvjetnika, koja im, navodno, nije omogućavala da komuniciraju nasamo, sud je odbio ispitati taj problem jer je on bio izvan nadležnosti suda.

612. Vlada je tvrdila da g. Drel nikada nije bio ispitan u tijeku istrage, bilo kao svjedok bilo u nekom drugom svojstvu. Da se to dogodilo, g. Drel bi zadržao dokument koji to potvrđuje – primjerice, kopiju poziva. Međutim, podnositelji zahtjeva nisu dostavili Europskom sudu nikakav dokument u prilog svojoj tvrdnji.

613. Vlada je potvrdila da je u srpnju i kolovozu 2005. godine gđi Khrunovoj doista bio uskraćen pristup prvom podnositelju zahtjeva. Međutim, suprotno onome što je podnositelj zahtjeva naveo, gđa Khrunova nije bila njegova odvjetnica. Temeljem članaka 62. i 72. Zakona o kaznenom postupku, dužnosnik zadužen za kazneni predmet (istražitelj ili sudac) mora potvrditi sudjelovanje odvjetnika u predmetu. Međutim, 15. kolovoza 2005. gđa Khrunova nije imala status pravnog zastupnika podnositelja zahtjeva u postupku te joj stoga nije bilo dopušteno posjetiti ga. Dana 23. kolovoza 2005., kada je podnositelj zahtjeva dobio potvrdu njezina statusa od Okružnog suda Meshchanskiy, bilo joj je dopušteno posjetiti ga. Dana 15. i 21. rujna 2005. odvjetnici podnositelja zahtjeva g. Mkrtychev, g. Drel i g. Padva nisu se mogli sastati s podnositeljem zahtjeva jer je na te datume ćelija podnositelja zahtjeva bila zatvorena zbog karantene obzirom da se jedan od zatvorenika s kojima je podnositelj

dijelio ćeliju razbolio. Informacije o karanteni poslane su vlastima tužiteljstva i sudu, te su postavljene na ulazu zatvorska.

(b) Tvrdnje podnositelja zahtjeva

614. Podnositelji zahtjeva prigovorili su da su tijekom postupka vlasti u više navrata prekršile povjerljivost kontakata između odvjetnika i klijenta.

615. Primjerice, g. Drel, jedan od odvjetnika podnositelja zahtjeva, bio je pozvan u UGT kako bi bio ispitan u svojstvu svjedoka u predmetu drugog podnositelja zahtjeva najmanje dva puta – 17. i 25. listopada 2003., ali on je odbio sudjelovati, pozivajući se na svoj profesionalni status.

616. Podnositelji zahtjeva također su prigovorili zbog pretrage ureda g. Drela 9. listopada 2003. Pretraga je očito bila nezakonita. Ta pretraga je provedena je temeljem rješenja iz UGT-a, a ne suca, kako je propisano Zakonom o zastupanju. Tijekom pretrage, istražitelji su oduzeli različite dokumente koji su bili dio odvjetnikovih spisa od različitih klijenata te ih kasnije dodali u kazneni spis kao dokaz. Istražitelji su kasnije široko koristili te dokumente. Spisi su bile označeni kao one koje sadrže bilješke odvjetnika koje se odnose na obranu drugog podnositelja zahtjeva, a uloga g. Drela u predmetu bila je vrlo dobro poznata UGT-u i istražiteljima. Bilo je neosporno utvrđeno pred Okružnim sudom Meshchanskiy da je nekoliko dokumenata oduzeto izravno od g. Drela, branitelja u kaznenom predmetu, neposredno prije uhićenja drugog podnositelja zahtjeva 25. listopada 2003.; oni su se odnosili na porezne poslove prvog podnositelja zahtjeva i savjete koje je podnositelj zahtjeva primio u svezi s predmetom koji se u to vrijeme vodio protiv drugog podnositelja zahtjeva, koji je do tog vremena bio u pritvoru već više od tri mjeseca. Budući da se ime prvog podnositelja zahtjeva spominjalo u optužbama protiv drugog podnositelja zahtjeva – a optužbe naknadno podignute protiv njih bile su gotovo identične – g. Drel je, na zahtjev prvog podnositelja zahtjeva, pripremio stajalište obrane podnositelja zahtjeva u slučaju da protiv njega iste optužbe budu podnesene. Stoga je zahvaljujući pretrazi tužiteljstvo znalo za vjerojatnu pravnu strategiju obrane prvog podnositelja zahtjeva prije nego što su protiv njega podnesene optužbe.

617. Podnositelji zahtjeva također su prigovorili sigurnosnim mjerama glede njihovog kontakta s odvjetnicima, osobito s obzirom na razmjenu dokumenata i bilješki. Svi dokumenti koje su razmjenjivali podnositelji zahtjeva i njihovi odvjetnici morali su biti pregledani od strane vlasti istražnog zatvora. Podnositeljima zahtjeva bilo je dopušteno predavati dokumente svojim odvjetnicima, te primiti dokumente od njih, samo ako su ti dokumenti bili pregledani od strane vlasti istražnog zatvora, u odsutnosti podnositelja zahtjeva i u odsutnosti njihovih odvjetnika. Podnositelji zahtjeva podnijeli su detaljan iskaz jednog od odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, g. Mkrtycheva, o tim pregledima. Pored toga, podnositelji zahtjeva tvrdili su da su se sastanci između njih i njihovih odvjetnika uvijek održavali u istim sobama za sastanke u kojima su se nalazili uređaji za prisluškivanje.

618. Glede pretraga svojih odvjetnika, podnositelji zahtjeva su napomenuli da Vlada nije opovrgnula da su se incidenti takve vrste dogodili. Pretraga gdje Artyukhove je bila nezakonita i predstavljala je

očitu povredu povlaštenog odnosa između odvjetnika i klijenta. Zapisnik o pretrazi gđe Artyukhove pokazuje da je pretraga provedena temeljem članka 34. stavka 6. Zakona o pritvoru. Prema tom članku, pretraga se može provoditi samo ako postoji dovoljno osnova za sumnju da pojedinci pokušavaju prokrijumčariti zabranjene predmete, tvari ili prehrambene proizvode. U izvješću o provedenoj pretrazi gđe Artyukhove navedeno je da je službenik na dužnosti vidio da *"odvjetnica i optuženik u više navrata predaju jedno drugom bilježnice s nekim bilješkama, zapisujući bilješke u njima s vremena na vrijeme"*. Stoga nisu postojale nikakve zakonske osnove za pretragu gđe Artyukhove jer nije bilo nikakvih naznaka u izvješću da je službenik svjedočio bilo kakvom pokušaju prenošenja bilo kakvih zabranjenih predmeta, tvari ili prehrambenih proizvoda.

619. Glede oduzimanje dokumenata od g. Shmidta, Vlada je tvrdila da su dokumenti oduzeti u skladu s člancima 16., 18. i 34. Zakona o pritvoru, točkom 27. Internih propisa za istražne zatvore, te člancima 19.12, 27.1 i 27.10 Zakona o upravnim prekršajima. Međutim, pretraga i naknadno oduzimanje predmeta od g. Shmidta provedeni su kada je odlazio iz istražnog zatvora, te se stoga ne može tvrditi da je svrha tih postupaka sprečavanje unošenje zabranjenih predmeta. Podnositelji zahtjeva napomenuli su da je, kao posljedicu pretrage, Ministarstvo pravosuđa zatražilo da se protiv g. Shmidta pokrene postupak izbacivanja iz odvjetničke komore. Odvjetnička komora u Sankt Peterburgu je kasnije oslobodila odgovornosti g. Shmidta u disciplinskom postupku, te utvrdila da je g. Shmidt imao pravo unijeti i iznijeti dokument iz istražnog zatvora te da je dokument bio zakonski povlašten.

620. Okružni sud Meshchanskiy je na raspravama zahtijevao od odvjetnika podnositelja zahtjeva da stoje na udaljenosti od jednog metra od kaveza u kojem su podnositelji zahtjeva bili zatvoreni. Naoružani stražari redovito bi stupili između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika kada su pokušavali komunicirati izravno kroz rešetke kaveza. Sud je odbio intervenirati, usprkos svojoj osnovnoj dužnosti prema ZKP-u da osigura pravičnost svojih postupaka. Međutim, podnositelji zahtjeva nisu bili nasilni. Nikada nisu pokušali pobjeći. Teško je shvatiti koji je razlog mogao postojati za takvo ograničenje, osim kako bi se osiguralo da se njihovi razgovori čuju. U ključnoj fazi suđenja (kada se iznosila obrana podnositelja zahtjeva), sud je ukinuo vanraspravni dan srijedom, što je bila glavna prilika za komunikaciju podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika. Obrana je u brojnim prigodama prigovorila Okružnom sudu Meshchanskiy o nemogućnosti vođenja povjerljivog razgovora u sudnici. Raspravni sud odbio je na bilo koji način mijenjati raspored, jednostavno navodeći da obrana može povjerljivo razgovarati tijekom stanki. Okružni sud je zauzeo stav da zahtjev da odvjetnici obrane stoje najmanje jedan metar od podnositelja zahtjeva u kavezu *"zapravo nema nikakve veze s predmetom"*. Obrana je postavila ta pitanja u žalbi, ali Gradski sud u Moskvi nije ni razmotrio taj aspekt žalbe u svojoj odluci.

621. Sve bilješke koje su se razmjenjivali podnositelji zahtjeva i odvjetnici najprije je morao pregledati sud, čime se u potpunosti zaobilazio povlašten odnos između odvjetnika i klijenta. Vlada je nastojala opravdati ograničenje prava podnositelja zahtjeva tvrdeći da *"sud nije mogao"*

dopustiti razmjenu privatnih bilješki ili bilo kakve druge prepiske te vrste". Vlada nije sugerirala da je to ograničenje propisano bilo kojom odredbom domaćeg prava. Koliko su odvjetnici podnositelja zahtjeva znali iz vlastitog iskustva, to suđenje bilo je jedino suđenje u kojem je predsjedavajuća sutkinja nametnula takav zahtjev.

622. Glede navodnih teškoća u sastajanju podnositelja zahtjeva s odvjetnicima tijekom žalbenog postupka, prvi podnositelj zahtjeva tvrdio je da Vlada uopće nije komentirala ponovljeno odbijanje pristupa gđi Mikhailovoj ili odbijanje pristupa g. Prokhorovu i g. Padvi. Što se tiče gđe Khrunove i gđe Mikhailove, prvi podnositelj zahtjeva ih je obje opunomoćio da postupaju u njegovo ime i u na kaznenom postupku, kao i u predmetu podnositelja zahtjeva pred Sudom. Pozivanje Vlade na članke 62. i 72. ZKP-a pogrešno je shvaćeno. Te odredbe odnose se na sudjelovanje odvjetnika u suđenju, a ne reguliraju pravo odvjetnika da vidi svog klijenta. Članak 18. Zakona o pritvora sadržavao je mjerodavno pravo u svezi s pristupom optuženika odvjetniku i propisivao da je optuženiku dopušteno primiti posjete svog odvjetnika *"bez ograničenja njihovog broja ili trajanja"*. Štoviše, članak 18. izričito navodi da se *"posjet odobrava branitelju uz predočenje odvjetničkog identifikacijskog dokumenta i odobrenja. Zabranjeno je od odvjetnika zahtijevati druge dokumente"*. Domaće pravo nije zahtijevalo da raspravni sud *"potvrditi"* odvjetnika prije nego što njemu ili njoj bude odobren pristup klijentu koji je već ovlastio tog odvjetnika da ga zastupa u postupku. Inzistiranje službenika istražnog zatvora da odvjetnici podnositelja zahtjeva moraju imati odobrenje raspravnog suda prije nego što im se dopusti da vide prvog podnositelja zahtjeva bilo je specifično za njegov predmet i bilo je nezakonito.

623. Glede razdoblja u kojem se podnositelji zahtjeva nisu mogli sastajati sa svojim odvjetnicima zbog karantene, podnositelji zahtjeva tvrdili su da Vlada nije objasnila zašto je 15. rujna 2005. isti zaraženi zatvorenik bio smješten uzastopno u ćeliju prvog podnositelja zahtjeva, a zatim u ćeliju drugog podnositelja zahtjeva. Vrijeme karantene, u nedostatku ikakvog objašnjenja i u kontekstu ponovljenih pokušaja ometanja pristupa odvjetnicima, ukazuje na to da su vlasti nastojale spriječiti pristup podnositelja zahtjeva njihovim odvjetnicima u kritičnoj fazi prije žalbene sjednice.

624. Vlada se u svom odgovoru pogrešno osvrnula na navod da su tijekom konzultacija u istražnom zatvoru podnositelji zahtjeva i njihovi odvjetnici bili odvojeni pregradom, a zapravo je taj prigovor vezan uz izdržavanje kazne zatvora prvog podnositelja zahtjeva u kažnjeničkoj koloniji u Krasnokamensku nakon presude. Ondje je kontakt prvog podnositelja zahtjeva s njegovim odvjetnicima bio dopušten samo u sobi u kojoj bio je odvojen od njih pregradom koja se protezala od zida do zida i od poda do stropa.

2. Ocjena Suda

625. Sud prima na znanje prigovor prvog podnositelja zahtjeva na uvjete u kojima je morao komunicirati sa svojim odvjetnicima u kažnjeničkoj koloniji u Krasnokamensku. Sud primjećuje da se prigovor prvog podnositelja zahtjeva na temeljem članka 6. st. 3. (c) o navodnoj

povredi povjerljivosti odnosa između odvjetnika i klijenta odnosio na kazneni postupak protiv njega. Kako bi odlučio je li se poštivao članak 6. st. 3. (c), Sud ne mora znati što se dogodilo nakon što je taj postupak završen, odnosno nakon presude Gradskog suda u Moskvi od 22. rujna 2005. Slijedi da taj aspekt predmeta nije bitan u onoj mjeri u kojoj je riječ o prigovoru prvog podnositelja zahtjeva temeljem članka 6. Sud će se baviti samo onim ograničenjima pisane i usmene komunikacije između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika koja se odnose na razdoblje istrage i suđenja.

626. Sud nadalje primjećuje da podnositelji zahtjeva nisu prigovorili da im pravna pomoć u načelu nije bila dostupna, već se država miješala u povjerljivost njihovih kontakata s odvjetnicima i time ometala učinkovitu pravnu pomoć.

(a) Opća načela

627. Sud ponavlja da je poštivanje povjerljivosti odnosa između odvjetnika i klijenta vrlo važno u kontekstu članka 6. st. 1. i 3. (c) (vidi, *mutatis mutandis*, *Sakhnovskiy protiv Rusije* [VV], br. 21272/03, stavak 97., 2. studenog 2010.). Pravo optuženika da komunicira sa svojim odvjetnikom izvan područja sluha treće osobe dio je osnovnih pretpostavki poštenog suđenja. Kad odvjetnik ne bi bio u stanju posavjetovati se sa svojim klijentom i primiti povjerljive upute od njega bez takvog nadzora, "njegova pomoć bi značajno izgubila na učinkovitosti, dok je namjera Konvencije jamčiti prava koja su praktična i djelotvorna" (vidi *S. protiv Švicarske*, 28. studenog 1991., par. 48., Serija A br. 220). Svako miješanje u povjerljive spise i, *a fortiori*, njihovo korištenje protiv optuženika u postupku trebaju biti iznimka, trebaju biti opravdani prijemkom potrebom i trebaju uvijek biti podvrgnuti najstrožoj kontroli od strane ovog Suda (vidi *Khodorkovskiy br. 1*, par. 198.).

628. Država može regulirati uvjete u kojima se odvjetnik sastaje s klijentom koji je u pritvoru. Prvo, "postoje svojstvena ograničenja vremena i mjesta sastanaka između pritvorenika i njegovog odvjetnika" (vidi *Orlov protiv Rusije*, br. 29652/04, par. 106., 21. lipnja 2011.). Drugo, mogu postojati legitimna ograničenja vezana uz sigurnosne rizike koje optuženik predstavlja. Postojanje bilo kakvog "sigurnosnog rizika" može se zaključiti iz prirode optužbi protiv njega, iz kaznenog profila pritvorenika, njegovog ponašanja tijekom postupka, itd. Nastavno, Sud je tolerirao određena ograničenja kontakata između odvjetnika i klijenta u slučajevima terorizma i organiziranog kriminala (usp. npr. *Erdem protiv Njemačke*, br. 38321/97, par. 65., ECHR 2001-VII (izvaci); i *Istratii i drugi protiv Moldavije*, (br. 8721/05, 8705/05 i 8742/05, par. 97. *et seq.*, 27. ožujka 2007.).

629. Glede pretrage odvjetničkog ureda i pisane komunikacije između odvjetnika i klijenta, Sud je češće analizirao takve situacije temeljem članka 8. Konvencije. Međutim, miješanje u profesionalnu tajnu odvjetnika ne utječe na njegova ili njezina prava temeljem članka 8.; ono također može ometati učinkovitu pravnu pomoć klijentu, te ga Sud u skladu s tim mora ispitati temeljem članka 6. st. 1. i 3. (c) Konvencije ako utječe na interese klijenta (vidi *Niemietz protiv Njemačke*, 16. prosinca 1992., par. 37., Serija A br. 251 B). Sud u ovdje upućuje na svoje zaključke u

predmetu *Campbell protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 25. ožujka 1992., par. 46.-48., Serija A br. 233), gdje je presudio da je "očito u općem interesu da svaka osoba koja se želi konzultirati s odvjetnikom treba biti slobodna to učiniti u uvjetima koji pogoduju otvorenom o i nesputanoj razgovoru. Iz tog razloga je odnos između odvjetnika i klijenta, u načelu, privilegiran".

(b) Primjena na ovaj predmet

(i) Povjerljivost kontakta između odvjetnika i klijenta u predraspravnoj fazi

630. Prema riječima podnositelja zahtjeva, miješanje istražnih tijela u tajnost komunikacije podnositelja zahtjeva s njihovim odvjetnicima provodilo se u različitim oblicima.

(α) Pozivanje g. Drela na ispitivanje

631. Prvo, podnositelji zahtjeva prigovorili su zbog poziva koje je UGT-a poslao g. Drelu, jednom od odvjetnika podnositelja zahtjeva (vidi par. 75. ove presude). Sud prihvaća da je taj poziv možda izazivao strah kod odvjetničkog tima podnositelja zahtjeva, ali čak i ako jest bio nezakonit, g. Drel je odbio svjedočiti, a da to odbijanje nije dovelo ni do kakvih sankcija protiv njega. Iz toga slijedi da, u posebnim okolnostima ovog predmeta, povjerljivost odnosa između odvjetnika i klijenta nije bila povrijeđena zbog tog događaja.

(β) Pretraživanje ureda g. Drela i zapljena njegove dokumentacije

632. Drugi događaj koji se ocjenjuje temeljem članka 6. st. 3. (c) je pretraga ureda g. Drela (vidi par. 71. ove presude). Sud naglašava da pravnici nisu zaštićeni od pretrage, privremenog oduzimanja predmeta, prisluškivanja, itd. (vidi, u kontekstu članka 8. Konvencije, *Mulders protiv Nizozemske* (br. 23231/94, odluka Komisije od 6. travnja 1995.; i *B.R. protiv Njemačke*, br. 26722/95, odluka Komisije od 23. listopada 1997.; vidi također *Tamosius protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odluka), br. 62002/00, ECHR 2002-VIII). Istovremeno, Sud je više puta presudio da progon pravnika pogađa u samo srce konvencijskog sustava (vidi, primjerice, *Elci i drugi protiv Turske*, br. 23145/93 i 25091/94, par. 669., 13. studenog 2003.). Vlasti moraju imati uvjerljiv razlog za miješanje u tajnost komunikacije odvjetnika ili u njegovu radnu dokumentaciju.

633. Vraćajući se na ovaj predmet, Sud primjećuje da g. Drel nije bio samo odvjetnik i član odvjetničke komore – on je također bio zakonski zastupnik oba podnositelja zahtjeva u istom kaznenom predmetu u okviru kojeg su određene pretrage (vidi par. 44. i 61. ove presude), a istražitelji nisu mogli ne biti svjesni te činjenice. Iz samog zapisnika o pretrazi jasno je da su istražitelji znali da ulaze u ured odvjetničkog društva i da zapljenuju spise odvjetnika koji zastupa podnositelje zahtjeva (vidi, posebice, par. 71. ove presude). Stoga su se vlasti, pretragom ureda g. Drela i oduzimanjem njegovih spisa, namjerno umiješale u tajnost odnosa između odvjetnika i klijenta koji je zaštićen temeljem članka 6. st. 3. (c) Konvencije (vidi *André i ostali protiv Francuske*, br. 18603/03, par. 41., 24. srpnja 2008.).

634. Sud ne vidi uvjerljive razloge za takvo miješanje. Vlada nije objasnila kakve je informacije g. Drel mogao imati, koliko su one bile važne za istragu, te jesu li se mogle pribaviti na neki drugi način. U relevantno vrijeme g. Drel nije bio pod nikakvom sumnjom. Što je najvažnije, pretraga ureda g. Drela nije popraćeno odgovarajućim postupovnim jamstvima, primjerice sudskim nalogom, kako je propisano Zakonom o zastupanju i potvrđeno od strane Ustavnog suda (vidi par. 398. i 399. ove presude, vidi također, *mutatis mutandis*, *Aleksanyan*, prethodno citirano, par. 214.; *Golovan protiv Ukrajine*, br. 41716/06, par. 64., 5. srpnja 2012.; i *Wieser i Bicos Beteiligungen GmbH protiv Austrije*, br. 74336/01, ECHR 2007-IV). Nije bilo nikakvih posebnih okolnosti koje bi mogle opravdati odstupanje od općeg pravila koje zahtijeva sudski nalog, te taj propust pojačava zaključak Suda da su pretraga i oduzimanje predmetabili proizvoljni te su stoga u suprotnosti sa zahtjevima članka 6. st. 3. (c) Konvencije.

(γ) Provjeravanje prepiske podnositelja zahtjeva s odvjetnicima

635. Treće, podnositelji zahtjeva prigovorili su zbog miješanja vlasti u pisanu komunikaciju između pritvorenih podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika. Oni su konkretno naveli nekoliko identičnih događaja s odvjetnicima podnositelja zahtjeva (gđom Artyukhovom, g. Baruom, g. Shmidtom), a sve u svezi sa oduzimanjem njihove radne dokumentacije od strane zatvorske uprave.

636. Vlada je tvrdila da je u to vrijeme sva prepiska pritvorenika bila podložna čitanju od zatvorske uprave, te da je zatvorska uprava mogla zakonito zaplijeniti bilo koji dokument koji nije bio podnesen preko zatvorske uprave. Vlada se pozvala na članke 16., 18. i 34. Zakona o pritvoru, točku 27. Internih propisa za istražne zatvore, kao i članke 19.12, 27.1 i 27.10 Zakona o upravnim prekršajima (vidi dio "*Mjerodavno domaće pravo*" ove presude, par.388. *et seq.*).

637. Sud primjećuje da nisu samo pisma podnositelja zahtjeva njihovoj rodbini ili prijateljima bila podložna pregledu; zatvorska uprava je i bilješke i nacрте koje su odvjetnici podnositelja zahtjeva pripremali i donosili na sastanke sa svojim klijentima smatrala "*zabranjenim predmetima*" (vidi, posebice, par. 136. i 137. ove presude) te ih je oduzela. Takva ograničenja, međutim, nisu imala čvrstu osnovu u domaćem zakonu. Konkretno, propisi na koje se pozivala Vlada regulirali su prepisku pritvorenika s vanjskim svijetom ("*telegrami [i] pisma*" ili "*prijedlozi, izjave i prigovori*" - vidi članak 20. Zakona o pritvoru, članke 84., 86., 91. i 99. Internih propisa). U njima se također spominju "*predmeti, stvari i prehrambeni proizvodi*" koje pritvorenci nisu smjeli imati ili koristiti (vidi članke 18. i 34. Zakona o pritvoru, te, posebice, članak 27. Internih propisa, koji povezuje "*predmete*" s fizičkim predmetima, a ne dokumentima, ili članak 19.12 Zakona o upravnim prekršajima). Sud ima dvojbe oko toga mogu li se nacрти ili bilješke koje odvjetnik izradi tijekom sastanka sa svojim klijentom okvalificirati kao "*prepiska*" ili "*zabranjeni predmeti*" u smislu Zakona o pritvoru ili Internih propisa. Vlada nije navela koji skup pravila se primjenjivao na bilješke i druge pisane materijale koje su podnositelji zahtjeva možda razmijenili sa svojim odvjetnicima tijekom

sastanaka, a Sud ne može prihvatiti da se zakon posredno primjenjivao u tako osjetljivom području kao što je miješanje u povlaštene materijale obrane. Sud ponavlja da u tom pogledu bilo kakva ograničenja nametnuta pritvoreniku u svezi s njegovim kontaktima s odvjetnicima trebaju imati zakonit temelj, a zakon mora biti dovoljno precizan (vidi, *mutatis mutandis*, *Nolan i K. protiv Rusije*, br. 2512/04, par. 98.-99., 12. veljače 2009., s daljnjim referencama).

638. Nadalje, čak i pod pretpostavkom da je ruski zakon u to vrijeme sprječavao obranu u vođenju i razmjeni bilješki tijekom sastanaka, Sud nije uvjeren da je takva mjera bila potrebna u predmetu podnositelja zahtjeva. Tajnost pisane komunikacije nije ništa manje važna od tajnosti usmene razmjene, posebno kada je predmet činjenično i pravno složen. Kako slijedi iz presude Ustavnog suda od 29. studenog 2010. (vidi par. 396. ove presude), bilješke, skice, nacrti, planovi djelovanja, itd. pripremljeni od strane odvjetnika za sastanak s njegovim pritvorenim klijentom ili tijekom sastanka praktički predstavljaju povlašteni materijal. Pored toga, kao što je napomenuo Ustavni sud, neki izuzeci od općeg načela tajnosti su dopušteni, ali samo ako vlasti mogu opravdano vjerovati da se profesionalna povlastica zloupotrebljava. Sud se u potpunosti slaže s tim stavom. Sud ponavlja da je u predmetu *Campbell*, prethodno citiranjem, naglasio da prepiska zatvorenika s odvjetnikom ne bi trebala biti "*podložna rutinskoj kontroli*". Takva prepiska smije se otvarati samo ako zatvorske vlasti "*opravdano mogu vjerovati da ona sadrži nedopuštene priloge*". Pismo se, međutim, treba samo otvoriti, a ne smije se čitati. Čitanje pošte zatvorenika odvjetniku i odvjetnika zatvoreniku treba se dopustiti samo "*u izvanrednim okolnostima, kada vlasti opravdano mogu vjerovati da se povlastica zloupotrebljava u smislu da sadržaj pisma ugrožava sigurnost u zatvoru ili sigurnost drugih ili je na drugi način kaznene prirode*" (par. 48.).

639. U ovom predmetu vlasti su kao polazište uzeli suprotnu pretpostavku, odnosno pretpostavku da je sva pisana komunikacija između bilo kojeg pritvorenika i njegovog odvjetnika sumnjiva. To je išlo tako daleko da se "*prepiska*" izjednačavala s pisanim bilješkama koje je odvjetnik izradio pripremajući se za sastanke s klijentom ili tijekom njih. Jedini način da obrana prevlada tu pretpostavku bio je da podnese svoju radnu dokumentaciju zatvorskim vlastima na pregled, odnosno da otkrije svoje argumente tijelu koje se teško moglo smatrati neovisnim i koje je po zakonu bilo dužno obavijestiti istražne vlasti o svakoj sumnjivoj prepisci (vidi par. 392. ove presude).

640. Ponovno, načelo povjerljivosti kontakata između odvjetnika i klijenta nije apsolutno. Međutim, činjenica da je optuženik u kaznenom postupku pritvoren nije dovoljna da se sva njegova pisana komunikacija s njegovim odvjetnicima podvrgne čitanju, i to na neodređeno vrijeme i bez opravdanja specifičnog za taj konkretan slučaj. Sud je u više navrata osudio praksu "*neselektivne, rutinske provjere sveukupne prepiske podnositelja zahtjeva*" s njegovim odvjetnikom (vidi *Jankauskas protiv Litve*, br. 59304/00, par. 22., 24. veljače 2005.; vidi također *Kepeneklioğlu protiv Turske*, br. 73520/01, par. 31., 23. siječnja 2007.). To je *a fortiori* istinito u pogledu dokumentacije koju odvjetnik donosi na sastanak sa

svojim klijentom ili koju pripremi za vrijeme sastanka. Kako bi postojao opravdani razlog za miješanje u povjerljivost pisane komunikacije između odvjetnika i klijenta, vlasti moraju imati nešto više od općenite pretpostavke da odvjetnici uvijek kuju urote sa svojim klijentima protivno pravilima profesionalne etike te bez obzira na ozbiljne sankcije koje takvo postupanje podrazumijeva.

641. Vlada nije tvrdila da su vlasti bile svjesne onoga o čemu se raspravljalo u sobi za sastanke. Nije bilo ničega u ponašanju podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika za vrijeme tih sastanaka što je moglo izazvati osnovanu sumnju u zloupotrebu povjerljivosti; oni nisu bili "iznimno opasni [kriminalci] čiji su postupci imali zajedničkih obilježja s onima terorista" (vidi *S. protiv Švicarske*, prethodno citirano, par. 47., vidi i *Kröcher i Möller protiv Švicarske*, br. 8463/78, odluka Komisije od 10. srpnja 1981., DR 26, str. 40). Podnositelji zahtjeva bili su optuženi za nenasilna gospodarska kaznena djela i nisu bili prethodno kažnjavani (usporedi s *Castravet protiv Moldavije*, br. 23393/05, par. 58., 13. ožujka 2007.). Nije bilo provjerljivih činjenica koje bi pokazivale da bi odvjetnici podnositelja zahtjeva mogli zloupotrijebiti svoje profesionalne povlastice. Sud ističe da mjere na koje se prigovara nisu bile ograničene na prve dane ili tjedne nakon uhićenja podnositelja zahtjeva, kada je rizik od manipuliranja dokazima, kontakta ili ponavljanja kaznenog djela bio nedvojbeno veći, već su trajale više od dvije godine. U tim okolnostima Sud zaključuje da je pravilo prema kojem su radni dokumenti obrane, skice, bilješke i sl. bili podložni čitanju i oduzimanju ako ih zatvorske vlasti nisu prethodno provjerile bilo neopravdano. Prema tome, pretraživanja odvjetnika podnositelja zahtjeva također su bila neopravdana.

(ii) *Povjerljivost kontakta između odvjetnika i klijenta tijekom suđenju*

642. Nakon početka suđenja većina komunikacije između podnositelja zahtjeva i njihovih odvjetnika odvijala se u sudnici, pogotovo u drugoj fazi suđenja, kada je sud obustavio praksu prekida zasjedanja srijedom. Sud će ispitati jesu li podnositelji zahtjeva mogli u sudnici uživati učinkovitu pravnu pomoć.

643. Sud primjećuje da se tijekom suđenja i dalje primjenjivalo pravilo prema kojem su svi pisani materijali morali biti provjereni prije predaju podnositeljima zahtjeva ili prime od njih. Međutim, više nije zatvorski službenik čitao dokumente koje su razmjenjivali podnositelji zahtjeva i njihovi odvjetnici, već sutkinja.

644. Sud prima na znanje Vladinu tvrdnju da je obrana pristala na takve sigurnosne mjere (vidi par. 152. ove presude). Međutim, Sud to ne može smatrati valjanim odricanjem od prava na obranu na temelju članka 6. st. 3. (c). On ponavlja da odricanje od prava mora biti, između ostalog, dobrovoljno i mora biti utvrđeno na nedvosmislen način (vidi *Hermi protiv Italije* [VV], br. 18114/02, par. 73., ECHR 2006-XII, s daljnjim referencama; i, u novije vrijeme, *Vozhigov protiv Rusije*, br. 5953/02, stavak 57., 26. travnja 2007.; *Pishchalnikov protiv Rusije*, br. 7025/04, stavak 77., 24. rujna 2009.; i *Damir Sibgatullin protiv Rusije*, br. 1413/05, par. 48., 24. travnja 2012.). "Odricanje" u ovom predmetu nije zadovoljilo ni jedan od ta dva kriterija. Na suđenju je obrana izrazila svoju zabrinutost

zbog "*plana sigurnosti*" kojeg su u sudnici provodili djelatnici policije u njihovoj pratnji. Bilo je jasno iz reakcije sutkinje da ona sebe ne smatra nadležnom za rješavanje tog problema (vidi *stavak* 151. ove presude), te da je sutkinja udovoljila zahtjevu zatvorskih vlasti u stvari koja je jasno bila pitanje pravne pomoći. Bilo kako bilo, nakon savjetovanja s tužiteljstvom i s pripadnicima policije koji su pratili podnositelje, sutkinja je predložila alternativno rješenje, odnosno da se svi dokumenti obrane prenose preko nje. Obrana čini se nije imala nikakvog drugog izbora, nego da prihvati to novo pravilo. Prema tome, primjedba g. Padve da će se pridržavati novog pravila ne može se tumačiti kao nedvosmisleno i dobrovoljno prihvaćanje istoga.

645. Sud prihvaća da sudac pruža bolja jamstva neovisnosti i nepristranosti nego policijski službenik koji je čuvao podnositelje. Ipak, u danim okolnostima novo pravilo još uvijek nije ispunjavalo uvjete iz članka 6. st. 3. (c). Sud u tom pogledu ponavlja, prvo, da predmet podnositelja zahtjeva nije bio takav da bi opravdao stroga ograničenja povjerljive razmjene dokumenta, te da vlasti nisu navele konkretne činjenice koje bi opravdale odstupanje od općeg pravila o povjerljivosti kontakata između odvjetnika i klijenta, uključujući i pisanu komunikaciju. Drugo, Sud primjećuje da je sutkinja Kolesnikova koja je zatražila od odvjetnika obrane da joj pokažu svu pisanu komunikaciju također sudila o činjenicama i pravu na suđenju. Prilikom provjere nacрта i bilješki pripremljenih od strane odvjetnika obrane ili podnositelja zahtjeva, sutkinja je mogla naići na informacije ili argumente koje obrana nije htjela otkriti (vidi, primjerice, par. 155. ove presude). Posljedično, njezina uloga u provjeravanju dokumenata obrane mogla je utjecati na njezino mišljenje o činjeničnim i pravnim pitanjima koja su uključena u predmet (usporedi, *mutatis mutandis*, s predmetom *Erdem*, prethodno citiranim, par. 67.), gdje je Sud ispitao sličan postupak provjere prepiske zatvorenika). Prema mišljenju Suda, bilo bi u suprotnosti s načelom kontradiktornog postupka kad bi odluka suca bila pod utjecajem argumenata i informacija koje stranke nisu izložile i o kojima nisu javno raspravljale.

646. Sud nadalje primjećuje prigovor podnositelja zahtjeva da povjerljivost njihove usmene komunikacije s odvjetnicima nije bila poštivana. Vlada nije osporila opis koji su dali podnositelji zahtjeva o uvjetima u kojima su morali razgovarati sa svojim odvjetnicima u sudnici. U svjetlu materijala predmeta, Sud nema razloga sumnjati u točnost verziju podnositelja zahtjeva u vezi s tim (vidi, posebice, par. 151. i 154. ove presude). Konkretno, Sud primjećuje da odvjetnici nisu smjeli doći bliže od 50 cm svojim klijentima kada su željeli razgovarati s njima, te da su službenici pratnje uvijek stajali u neposrednoj blizini. Sud zaključuje da su službenici pratnje mogli čuti njihove usmene razmjene, barem povremeno.

647. Sud ponavlja da ne mora svaka mjera koja ometa komunikaciju između optuženika i njegovog odvjetnika nužno dovesti do povrede članka 6. st. 3. (c). Stoga je, primjerice, pri ocjeni ograničenja nametnutih obrani u predmetu *Titarenko protiv Ukrajine* (br. 31720/02, 20. rujna 2012.), Sud primijenio kvantitativni pristup i presudio kako slijedi (par. 92.):

"Sigurnosne mjere [tj. smještanje optuženika u metalni kavez] nesporno su ograničile komunikaciju između podnositelja zahtjeva i njegovog odvjetnika tijekom

rasprava. Međutim, ta ograničenja nisu dovela do potpunog izostanka komunikacije između podnositelja zahtjeva i njegovog odvjetnika; podnositelj zahtjeva nije dokazao da je bilo nemoguće zatražiti da se sjedalo odvjetnika približi njegovom "kavezu", ili da im je bila uskraćena mogućnost privatne komunikacije kada je to bilo potrebno."

Za razliku od predmeta *Titarenko*, u ovom predmetu podnositelji zahtjeva nisu imali "*mogućnost privatne komunikacije*" sa svojim odvjetnicima zbog stalne prisutnosti službenika pratnje u blizini metalnog kaveza te minimalne udaljenosti koju su odvjetnici morali poštovati. Činjenica da je obrana mogla zatražiti stanke tijekom rasprave je nevažna: čini se da čak i za vrijeme tih stanki odvjetnici nisu mogli raspravljati o predmetu sa svojim klijentima bilo gdje osim u sudnici, odnosno u neposrednoj blizini zatvorskih čuvara. Sud zaključuje da, iako su podnositelji zahtjeva primili pravnu pomoć od nekoliko odvjetnika, tajnost njihove komunikacije, i usmene i pismene, bila je ozbiljno narušena tijekom rasprave.

(iii) *Zaključak*

648. Zaključno, Sud smatra da su tijekom istrage i suđenja podnositelji zahtjeva trpjeli zbog nepotrebnih ograničenja njihovog prava na povjerljivu komunikaciju s njihovim odvjetnicima, te da je došlo do miješanja u tajnost njihove komunikacije na način nespojiv s člankom 6. st. 3. (c) Konvencije. Prema tome, došlo je do povrede članka 6. st.1. i 3. (c) Konvencije u tom pogledu.

649. Podnositelji zahtjeva također su prigovorili zbog drugih incidenata koji su, prema njihovom mišljenju, povrijedili njihovo pravo na učinkovitu pravnu pomoć, posebice tijekom žalbenog postupka. Međutim, s obzirom na gore navedene zaključke, Sud ne treba ispitivati te aspekte predmeta.

C. Izvođenje i ispitivanje dokaza

650. Temeljem članka 6. st.1. i 3. (d) Konvencije podnositelji zahtjeva prigovorili su da se njihova presuda temeljila na nedopuštenim ili nepouzdanim dokazima, da su u presudi navedeni dokazi koji nisu bili izvedeni u kontradiktornom postupku, te da je došlo do nerazmjera između tužiteljstva i obrane u postupku izvođenja i ocjene dokaza. Članak 6. st. 3. (d) propisuje:

"3. Svatko optužen za kazneno djelo ima najmanje sljedeća prava:

...

(d) da ispituje ili daje ispitati svjedoke optužbe i da se osigura prisustvo i ispitivanje svjedoka obrane pod istim uvjetima kao i svjedoka optužbe ..."

1. *Tvrdnje stranaka*

(a) *Vladine tvrdnje*

651. Vlada je tvrdila da je na domaćim vlastima da ocijene dopuštenost, pouzdanost i relevantnost dokaza te da ih protumače. Ruski sudovi su na dvije razine nadležnosti ispitali prigovore obrane o dopuštenosti velikog broja dokaza te su ih odbili. Činjenica da obrana nije bila zadovoljna

odlukama domaćih sudova u tom pogledu ne znači da je načelo jednakosti oružja bilo povrijeđeno.

652. Što se tiče drugih dokaza na koje se pozivalo tužiteljstvo, Vlada je tvrdila da su svi dokazi dobiveni zakonito, te da prostori u Zhukovki gdje su provedene pretrage nisu bili odvjetnički uredi, zaštićeni profesionalnim povlasticama odvjetnika. Vlada je tvrdila da je sud prihvatio dokaze pribavljene tijekom pretraga te utvrdio da su dobiveni zakonito. Presuda je sadržavala obrazloženje suda o tom pitanju. Vlada je nadalje napomenula da se o pitanju zakonitosti dokaza raspravljalo u naknadnom žalbenom postupku i tijekom žalbe za nadzorno preispitivanje. Obrana je mogla dati svoje stajalište o pitanju zakonitosti različitih dokaza. Povremeno su zahtjevi i prijedlozi obrane bili prihvaćeni; u ostalim slučajevima sud je stao na stranu tužiteljstva. Okružni sud postupao je u skladu s odredbama članka 50. st. 2. ruskog Ustava, koji propisuje da se nezakonito dobiveni dokazi ne mogu koristiti u kaznenom postupku. U svakom slučaju, čak i kad je tužiteljstvo tome prigovorilo, obrana je imala pravo pozvati i ispitati svoje svjedoke.

653. Što se tiče ispitivanja svjedoka tužiteljstva tijekom suđenja, Vlada je tvrdila da je nekoliko svjedoka optužbe u prvom kaznenom predmetu doista bilo ponovno ispitano u okviru drugog kaznenog predmeta, koji je bio odvojen od prvog predmeta i u kojem se provodila zasebna istraga. Njihovi svjedočenja nisu korišteni u kaznenom predmetu koji je predmet ocjene. Vlada je opovrgnula da je takva praksa predstavljala vršenje pretjeranog pritiska na svjedoke.

654. S obzirom na stručnjake tužiteljstva, Vlada je navela da svjedoci g. Yeloyan i g. Kupriyanov nisu bili svjedoci, već "*vještaci*" čije je sudjelovanje na suđenju zatražila obrana kako bi oni izračunali iznos štete koju su podnositelji zahtjeva navodno uzrokovali državi. Prema ruskom zakonu, stručnjak je osoba koja posjeduje specijalizirana znanja u području za koje sudac nije nadležan.

655. Sud je odlučio da neće pozvati vještake g. Yeloyana i g. Kupriyanova jer obrana nije uvjerljivo pokazala zašto je njihovo sudjelovanje na suđenju potrebno. U tim okolnostima sudjelovanje stručnjaka u tim pitanjima nije bilo potrebno. Nadalje, ispitivanju stručnjaka uvijek je prethodila njegova izrada izvješća. Stručnjak nije mogao biti ispitivan ako nije prethodno dostavio pisano stručno mišljenje. Istovremeno, zakon je dopuštao da se pisano stručno mišljenje (izvješće) priloži materijalima spisa predmeta, bez naknadnog ispitivanja stručnjaka koji ga je izradio. Sudac je u ovom predmetu odlučio da nije bilo osnove ispitivanje stručnjaka. Zadatak suda bio je utvrditi iznos štete i sud je imao sve potrebne informacije za tu svrhu. Okružni sud je napomenuo da se konačna ocjena zaključaka izvješća g. Yeloyana i g. Kupriyanova može donijeti samo u zaključnoj fazi postupka, nakon što je sud izvijećao predmet i donio svoj stav. Vlada je utvrdila da isto vrijedi i u odnosu na stručnjaka g. Shulgina.

656. Prema navodima Vlade, branitelji podnositelja zahtjeva nisu ni na koji način bili ometani u pribavljanju dokaza. Dana 27. prosinca 2004. obrana je podnijela sudu pisane odgovore na upitnik pripremljen od strane

obrane koje je dao stručnjak g. Prokofiev,. Sud je obrazloženim rješenjem odbio prihvatiti taj dokument kao dokaz.

657. Što se tiče prigovora podnositelja zahtjeva na odbijanje Okružnog suda da prihvati stručna izvješća pripremljena na zahtjev obrane, Vlada se pozvala na sudsku praksu Suda, te istaknula da Sud ne bi trebao postupati kao sud četvrtog stupnja, osporavajući odluke domaćih sudova koje se tiču postupka ocjene dokaza. Obrana je Okružnom sudu podnijela stručna izvješća g. Shchekina, gđe Petrove, g. Semenova i g. Lubenchenka. Ta izvješća sadržavala su analizu poreznog i bankarskog zakonodavstva i računovodstvenih procedura i praksi, kritiku zaključaka vlasti tužiteljstva, analizu zakonitosti revizorskih izvješća izdanih od strane poreznih vlasti u predmetu u odnosu na društva koja su navodno povezana s podnositeljima zahtjeva, itd. Izvješća tih "vještaka" sadržavala su zaključke pravne prirode o krivnji podnositelja zahtjeva, analizu tvrdnji tužiteljstva, dokaza, tumačenje mjerodavnog prava itd., što nije bio zadatak stručnjaka prema ruskom zakonu. Okružni sud je iz tih razloga odlučio ne prihvatiti izvješća navedenih osoba, s obrazloženjem da su to "*nedopušteni dokazi*".

658. Nadalje, nakon što je ispitao materijale dostavljene od strane obrane, Okružni sud je odlučio da su to nedopušteni dokazi jer, temeljem članka 86. ZKP-a, obrana nije imala pravo pribavljati dokaze kao što su "*izvješća vještaka*" (*zaklyucheniye spetsialista*). Naime, "*vještak*" je morao dobiti formalno upozorenje o svojim pravima i obvezama u postupku; branitelj nije mogao, zbog svog statusa, dati takvo formalno upozorenje jer je ono u isključivoj nadležnosti istražitelja ili suca. G. Grechishkin, g. Shchekin i g. Semenov donijeli su svoje zaključke temeljem fotokopija dokumenata koji nisu bili "*pravilno ovjereni*" kao stvarne preslike. Prema obrani, ti dokumenti bili su kopije iz spisa u predmetu podnositelja zahtjeva. Međutim, tim "*vještacima*" nije bio odobren pristup izvornicima materijala u spisu predmeta. Pored toga, kao što je Okružni sud utvrdio u tijeku postupka, g. Shchekin je bio dobio neke "*dodatne materijale*" od odvjetnika obrane. Vještaci g. Lubenchenko i gđa Petrova pripremili su svoja izvješća izradili temeljem sporazuma s rođacima podnositelja zahtjeva, koji nisu sudjelovali u postupku, te im stoga nije bilo dopušteno odrediti vještačenje materijala predmeta.

659. Ipak, sud je usmeno ispitao g. Shchekina, gđu Petrovu, g. Semenova, g. Lubenchenka i g. Grechishkina. Sud je ispitao slijedeće svjedoke obrane : G. Shchekina (svjedočio je usmeno 17., 18., 20., 21. siječnja i 14. ožujka 2005.), gđu Petrovu (svjedočila je usmeno 24. siječnja 2005.), g. Semenova (25. siječnja 2005.), g. Bochka (1. i 2. ožujka 2005.) i g. Gagea iz društva Ernst & Young (4. i 5. ožujka 2005.), kao i g. Lubenchenka, g. Grechishkina i gđu Pleshkovu (datumi nisu navedeni; njihov iskaz je analiziran u presudi). Razlozi neprihvatanja iskaza stručnjaka navedeni su u presudi.

660. Dana 20. siječnja 2003. g. Rivkin (branitelj) predložio je sudu da prihvati kao dokaz stručno izvješće g. Shchekina, kojeg je sud prethodno ispitao u svojstvu vještaka (*spetsialist*). Na zahtjev suda, g. Shchekin je označio stranice izvješća koje je osobno izradio i one koje nije on napisao. G. Shchekin dao je svoje tumačenje poreznog zakona. Dana 25. siječnja 2005. g. Rivkin je predložio sudu da "stručno izvješće" g. Semenova

prihvati kao dokaz. "*Stručno izvješće*" je priloženo materijalima predmeta (bez priloga jer su se oni uglavnom sastojali od izvadaka iz mjerodavnog prava i odluka trgovačkih sudova koji nisu bili "*uredno ovjereni*"). G. Semenov je svjedočio je o uvjetima u kojima je izradio pisano izvješće. Sud je, nakon što je ocijenio njihove iskaze, u presudi zaključio da se te dvije osobe ne mogu smatrati "*vještacima*" jer nemaju potrebno stručno znanje. Točnije, oni nikada nisu radili ni u kojem državnom poreznom tijelu ili u revizorskom društvu, s izuzetkom g. Shchekina, koji je radio kao odvjetnik četiri mjeseca 1996. godine u državnoj poreznoj službi. Te dvije osobe zapravo su odvjetnici i/ili profesori prava. Međutim, sudu nisu ni bili potrebni njihovi komentari i tumačenja zakona. Pored toga, g. Shchekin savjetovao je Yukos u postupcima pred trgovačkim sudovima te je stoga bio u sukobu interesa.

661. Dana 21. siječnja 2005. g. Rivkin predložio je sudu da kao dokaz prihvati "*stručni zaključak*" g. Gulyaeva. Sud je odbio prihvatiti taj dokument kao dokaz jer je sadržavao ocjenu zakonitosti pojedinih istražnih radnji i zakonitosti dokaza. Takvu ocjenu nije mogao dati stručnjak; u je isključivoj nadležnosti suda odlučiti hoće li dokazi biti prihvaćeni ili ne.

662. Dana 25. siječnja 2005. g. Krasnov (još jedan branitelj) predložio je sudu da prihvati kao dokaz dokumente pod nazivom "*izvješće stručnjaka*" i "*zaključc stručnjaka*" koje je pripremila gđa Petrova, zajedno s dokumentima koji se odnose na obrazovanje i kvalifikacije gđe Petrove. Usmeno ispitivanje gđe Petrove bilo je usmjereno na računovodstvene postupke i prakse. Ponovno, sudu nisu bili potrebni njezini komentari na tu temu, a, pored toga, bili su i proturječni. Vlada je u nastavku navela dijelove njenog iskaza koji su bili međusobno proturječni.

663. Dana 9. veljače 2005. g. Padva (branitelj) predložio je sudu da prihvati kao dokaz "*stručno izvješće*" g. Lubenchenka. Nakon što je ispitao g. Lubenchenka, sud je odlučio, uglavnom iz istih razloga koji su gore navedeni, da sudu nisu potrebni njegovi komentari o tumačenju bankarskog prava. Pored toga, njegov iskaz nije bio u suprotnosti s podacima koje je sud već bio utvrdio.

664. Dana 10. veljače 2005. branitelj g. Dyatlov predložio je sudu da prihvati kao dokaz "*izvješće vještaka*" koje je pripremio g. Grechishkin. Sud je djelomično prihvatio taj prijedlog te je prihvatio "*izvješće*" i njegove priloge br. 2., 3. i 4. Sud je također ispitao g. Grechishkina. Istovremeno, sud je odbio prihvatiti prilog br. 1. kao dokaz jer je sadržavao dokumente koji nisu bili "*uredno ovjereni*". Nadalje, sud je naveo da je "*izvješće*" bilo uvezano i zapečaćeno, ali bez napomene odgovaraju li kopije koje ono sadrži izvorniku te koja je metoda kopiranja korištena. G. Grechishkin je ispitan je o metodama koje je koristio u izradi izvješća koje je naručio odvjetnik podnositelja zahtjeva. Nije ispitan o drugim aspektima predmeta; kao posljedica toga, Okružni sud je odlučio da je njegov dokaz relevantan te ga je prihvatio.

665. Dana 11. veljače 2005. sud je prihvatio priložiti materijalima iz spisa predmeta 36 dokumenata s popisa podnesenog od strane obrane 7. veljače i 9 dokumenata s popisa podnesenog od strane obrane 8. veljače 2005.

666. Dana 1. i 2. ožujka 2005. sud je odbio prihvatiti kao dokaz revizorska izvješća društava Ernst & Young i PricewaterhouseCoopers. Pored toga, u presudi je analizirao iskaza generalnog direktora društva Ernst & Young kao i revizorsko izvješće tog društva. Dana 2. ožujka 2005. sud je odbio prihvatiti kao dokaz "*stručne zaključke*" g. Bochka.

667. Dana 9. ožujka 2005. obrana je predložila sudu da ispita izvješće forenzičke ekonomske studije. Međutim, ta studija je izrađena za potrebe drugog kaznenog predmeta. Nadalje, obrana nije objasnila koju je točno studiju željela pribaviti. Sudovi su bili dužni ispitati samo one isprave koje su podnesene u okviru kaznenog predmeta koji se ispituje. Obrana je tražila da se ispituju dokazi pribavljeni u nekom drugom predmetu. Sud je zbog toga odlučio da neće naložiti otkrivanje tog izvješća.

668. Što se tiče preostalih dokaza dostavljenih od strane obrane ili koje je obrana tražila da se pribave, sud je smatrao da su postojeći dokazi dovoljni za donošenje zaključaka o osnovanosti predmeta. Prema tome, dokumenti koje sud nije pribavio ili koji nisu prihvaćeni kao dokaz nisu bili odlučni za donošenje zaključka i nisu bili važni za opovrgavanje dokaza tužiteljstva.

669. Prema navodima Vlade, svi dokazi koji su se koristili kako bi se podržala osuda podnositelja zahtjeva ispitani su na suđenju. U presudi se doista navode kreditne kartice *American Expressa* i ugovori između drugog podnositelja zahtjeva i društva Status Services; međutim, u presudi se uvijek upućuje na stranicu spisa predmeta na kojoj nalaze ti dokumenti. U materijalima spisa predmeta spominje se propratni dopis od društva American Express u kojem se potvrđuje primitak korporativne kreditne kartice od strane podnositelja zahtjeva koju je on dobio kao direktor društva Status Services. Nadalje, podnositelj zahtjeva dobio je kreditnu karticu *Visa Gold* kao direktor društva Status Services; ta kartica oduzeta je tijekom pretrage njegove kuće 3. listopada 2003. i dodana materijalima spisa predmeta.

670. Vlada je navela da je predmet podnositelja zahtjeva (br. 18/58-03) odvojen od drugog predmeta, br. 18/41-03. Postupak u tom predmetu još uvijek je u tijeku. Neki od optuženika u tom drugom predmetu su pobjegli od kaznenog progona. Kako bi se utvrdilo mjesto njihova boravka i okolnosti kaznenih djela koja im se pripisuju, istražitelji su morali ispitati mnogo svjedoka. Dio tog ispitivanja odvijao se tijekom suđenja u predmetu podnositelja zahtjeva, ali nije se odnosio na to suđenje. Vlada je također odgovorila da nije u mogućnosti otkriti imena svjedoka koje su istražitelji ispitali u tom drugom predmetu za vrijeme suđenja podnositeljima zahtjeva jer su imena svjedoka tajna do završetka postupka i njihovo objavljivanje može biti štetno za interese drugih sudionika u kaznenom postupku.

(b) Tvrdnje podnositelja zahtjeva

671. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da je način na koji je Okružni sud Meshchanskiy prikupio i ispitao dokaze bio obilježen vrlo ozbiljnim nedostacima. Postojao je fundamentalni nerazmjer između tužiteljstva i obrane. Okružni sud Meshchanskiy je bio spreman prihvatiti sve svjedoke i isprave koje je predložilo tužiteljstvo; s druge strane, mnogi svjedoci i

stručna izvješća koje je predložila obrana nisu bili prihvaćeni.

(i) *Zastrašivanje svjedoka*

672. Podnositelji zahtjeva skrenuli su pozornost Suda na činjenicu da su neki od svjedoka obrane bili uhićeni. Podnositelji zahtjeva također su prigovorili da je tužiteljstvo pokušalo izvršiti pritisak na mnoge svjedoke, ispitujući ih tijekom prvog suđenja o "*paralelnim postupcima*". Svjedoci su ispitani od strane UGT-a nakon završetka preliminarne istrage ne samo u odnosu na predmet prvog suđenja, već i u odnosu na druge optužbe koje su podignute protiv podnositelja zahtjeva na početku 2007. godine.

673. Ispitivanje svjedoka neposredno prije nego što su dali svoje iskaze, a naročito dok još nisu ni završili, jasno je ukazivalo na činjenicu da se na njih vršio neprimjeren pritisak. Spis predmeta za nove optužbe je pokazao da je država uključila zapisnike o ispitivanja osamnaest svjedoka koji su bili pozvani da daju iskaz u prvom suđenju podnositeljima zahtjeva. UGT je dva svjedoka pozvao su na ispitivanje neposredno prije davanja iskaza na prvom suđenju te su potpisali izjavu kojom se obvezuju da neće nikome otkriti sadržaj tog ispitivanja.

(ii) *Korištenje nezakonito dobivenih i/ili nepouzdanih dokaza tužiteljstva*

674. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da se optužba temeljila na nezakonitim dokazima. Sporni dokazi uključivali su, posebice, dokumente dobivene nezakonitom pretragom ureda zastupnika u Dumi, te podatke dobivene iz računala gdje je postojala snažna sumnja da su osobe koje oduzele predmete podmetnule je dodatne dokumente.

675. Pretrage provedene 3. listopada 2003. u zgradi br. 88 u Zhukovki su provedene suprotno ruskom zakonu. Tako su istražitelji započeli s pretragama, a da nisu predložili odluku kojom se one nalažu, kao ni svoje identifikacijske isprave. Pretragama je prisustvovalo nekoliko svjedoka, ali oni su sudjelovali u nekoliko istražnih radnji istodobno. Prema tome, bilo je očito da nitko od njih nije mogao potvrditi da se te istražne radnje pravilno provode. Osobama koje su prisustvovala pretragama nisu objašnjena njihova prava prema zakonu. Konačno, neki od dokumenata i predmeta koji su oduzeti u toj pretrazi dodani su u spis predmeta nakon što je istraga u kaznenom predmetu već bila završena.

676. Dana 12. siječnja 2005. raspravni sud je ispitao svjedoke koji su prisustvovali pretragama. Međutim, sud nije prihvatio njihove iskaze jer su radili u društvu koja je čistilo te prostore. Istovremeno, sud se oslonio na svjedočenja dvojice istražitelja koji su provodili pretraživanja (g. Pletneva i g. Uvarova).

677. Što se tiče pretrage ureda zastupnika u Državnoj Dumi, g. Dubova, podnositelji zahtjeva su tvrdili da je povrijeđen članak 182. st. 10. ZKP-a. Tako su oduzeti dokumenti predstavljeni svjedocima pretrage sa zakašnjenjem. Nadalje, pretraživanje nije bilo odobreno sudskim nalogom.

678. Dokumenti dobiveni sa poslužitelja koji je oduzeti tijekom pretrage u Zhukovki 9. listopada 2003. također su bili nepouzđani. Optužnica je sadržavala kontradiktorne informacije o lokaciji poslužitelja, te o vrsti uređaja za snimanje na kojem su pronađene informacije. Ni sam tvrdi disk, ni popis datoteka koje je tužiteljstvo otkrilo na njemu nisu

priloženi materijalima predmeta od strane UGT-a. Datoteke su kopirane od strane stručnjaka na drugi tvrdi disk, koji je osigurao UGT. G. Dumnov je u svom iskazu naveo da je tvrdi disk bio disk "za višekratno upisivanje i reprodukciju" – odnosno da je na nj bilo moguće ponovno upisivati i mijenjati informacije. Nije se moglo utvrditi je li tvrdi disk sadržavao informacije prije nego što je dostavljen stručnjacima. Ništa u spisu predmeta nije dokumentiralo činjenicu donošenja tvrdog diska u UGT. Istražitelj g. Pletnev nije mogao sa sigurnošću reći je li tvrdi disk bio novi ili je bio zamotan u ambalažu, ili je li netko prethodno koristio tvrdi disk. Nakon što je proveden stručni pregled, tvrdi disk koji sadrži informacije vraćen je UGT-a. Međutim, omotnica u kojoj je disk prebačen nije bila zapečaćena, već je samo bila stavljena u papirnatu omotnicu.

679. Tvrdi disk je zatim pregledan od strane istražitelja UGT-a. To je pregledavanje provedeno u nazočnosti svjedoka koji su u nekoliko navrata sudjelovali u drugim istražnim radnjama u svezi s kaznenim predmetom podnositelja zahtjeva. Prilikom pregledavanja tvrdog diska, istražitelji su otkrili mnogo više datoteka nego na disku kojeg su pregledali stručnjaci.

680. Podnositelji zahtjeva također su zatražili izuzimanje vještačenja provedenog od strane g. Yeloyana i g. Kuprianova 16. kolovoza 2003. Odvjetnici drugog podnositelja zahtjeva saznali su za odluku da se naloži vještačenje tek nakon što je vještačenje provedeno. Prema tome, bili su lišeni prilike da ulože prigovor na te stručnjake i postave vlastita pitanja stručnjacima.

681. Podnositelji zahtjeva prigovorili su zbog korištenja dokumenata oduzetih od banke Trust Investment Bank i od Poreznog inspektorata br. 5. Oduzimanje dokumenata od Poreznog inspektorata je bilo nezakonita jer istražitelj nije pribavio prethodno odobrenje od tužitelja. Oduzimanje dokumenata u banci Trust Investment Bank od 22. listopada 2003. odobrio je prvi zamjenik glavnog tužitelja, g. Biryukov, no 11. studenog 2003. isti istražitelj došao je ponovno u banku Trust Investment Bank i proveo još jedno oduzimanje predmeta, pozivajući se na nalog koji je već korišten.

(iii) *Nemogućnost ispitivanja svjedoka optužbe*

682. Obrana je zatražila da se g. Shulgin i stručnjaci g. Yeloyan i g. Kuprianov pozovu radi davanja usmenog iskaza raspravnom sudu kako bi bili unakrsno ispitani. Ta izvješća odnosila su se na dvije optužbe protiv podnositelja zahtjeva. G. Shulgin, kao zamjenik ministra Federalne porezne službe, potpisao je tužbu za naknadu materijalne štete koji je Porezna uprava podnijela protiv podnositelja zahtjeva. Okružni sud Meshchanskiy oslanjao se na pisani iskaz g. Shulgina kada je odlučio da je iskaz g. Shchekina nepouzdan. Nadalje, g. Shulgin ranije je poništio poreznu reviziju jer nije uzimala u obzir direktivu Ministarstva pravosuđa i Ministarstva poreza prema kojoj su se mjenice mogle prihvatiti 1999. godini. Podnositelji zahtjeva stoga nisu mogli ispitati značajnu nepodudarnost između navedenog stava svjedoka u 2002. godini glede prihvatanja mjenica i stava koji je iznio u tom pogledu na suđenju.

683. G. Yeloyan i g. Kuprianov bili su vještaci optužbe i tijekom istrage su izradili revizorsko izvješće o optužbi vezanoj uz Apatit. Stručnjaci su tvrdili da su proučili više od 4.000 stranica financijskih

dokumenata, a ipak su završili izvješće u roku od dva dana od dana kad ih je UGT angažirao. Štoviše, izvješće je izrađeno u prostorijama UGT-a. Obrana je objasnila sudu da želi unakrsno ispitati dva stručnjaka o računovodstvenim metodama koje su koristili u svojim izvješćima, utvrditi koje izvorne materijale su koristili u pripremi svojih izvješća te ih ispitati o njihovim zaključcima. Okružni sud Meshchanskiy odbio je pozvati te stručnjake na temelju činjenice da će ocjenu mišljenja stručnjaka donijeti Okružni sudsud izvanraspravno ocijeniti izvješća stručnjaka kada bude donosio presudu. Svjedočenje g. Yeloyana i g. Kupriyanova bilo je važno jer su se i raspravni i žalbeni sud oslanjali na njihova izvješća u svojim presudama.

684. Podnositelji zahtjeva prigovorili su zbog nemogućnosti da ispituju svjedoke g. Petrauskasa, g. Stankeviciusa, g. Surmu, g. Ryseva, g. Kartashova, g. Spiricheva i gđu Karasevu, koji su živjeli u inozemstvu i na čije svjedočenje se kasnije oslanjao Okružni sud u svojoj presudi.

(iv) *Iskazi stručnjaka koje je predložila obrana, ali koji nisu priznati od strane suda (pisana izvješća i usmeni iskazi)*

685. Obrana je predložila iskaze stručnjaka, ali ih je raspravni sud odbio. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da su iskazi stručnjaka u pitanju relevantni, važni i dopušteni. Okružni sud je prihvatio sva izvješća stručnjaka koje je predložilo tužiteljstvo, a odbio je svako pojedino izvješće stručnjaka obrane.

686. Podnositelji zahtjeva doveli su u pitanje zaključke domaćeg suda da "*stručnjaci*" pozvani od strane obrane, odnosno g. Semenov, g. Shchekin ili gđa Petrova, ne posjeduju dovoljnu stručnost. Podnositelji zahtjeva dali su detaljan opis stručnosti i kvalifikacija vještaka koje je pozvala obrana, njihovih publikacija, iskustva u podučavanju itd.

687. Što se tiče tvrdnje vezano uz dokaze "*stručnjaka*" obrane, kojom se sugeriralo da su oni nepropisno komentirali pravna pitanja, podnositelji zahtjeva su napomenuli kako ne postoji zabrana takvog komentiranja u ZKP-u. U rješavanju složenih poreznih pitanja, bilo je neizbježno zatražiti stručno mišljenje revizora, računovođa i pravnika specijaliziranih u području poreza. Nije bilo nikakvog razloga zašto sud nije mogao primiti stručnu pomoć u svezi s pitanjima pravne prakse i tumačenja. Praksu angažiranja stručnjaka glede složenih pravnih pitanja potvrdio je i Ustavni sud Ruske Federacije, koji je angažira stručnjake u odnosu na bilo koji predmet koji je razmatra te je poštuje njihovo mišljenje.

688. Podnositelji zahtjeva su utvrdili su da je članak 58. ZKP-a doista dopušta obrani da pribavi "*iskaze stručnjaka*". Činjenica da su pojedini stručnjaci bili plaćeni od strane jednog od rođaka podnositelja zahtjeva bila je nevažna: svi profesionalni stručnjaci zahtijevali su plaćanje. Sud nije ponudio nikakvo objašnjenje zašto je prihvatljivo da im rođaci podnositelja zahtjeva angažiraju odvjetnike, ali ne i stručnjake koje su ti odvjetnici željeli pozvati.

689. Tvrdnja Vlade da su izvješća g. Shchekina, g. Semenova i g. Grechishkina nedopuštena jer oni nisu pregledavali ovjerene kopije dokumenata bila je netočna. Članak 58. ZKP-a ne zahtijeva da se specijalistu daju ovjerene kopije spisa predmeta. Štoviše, obrazloženje je

bilo netočno jer su svi branitelji potvrdili da su kopije pružene specijalistima točne i potpune, a Okružni sud nije došao ni do kakvog suprotnog zaključka.

690. Vlada također nije bila u pravu kada je tvrdila da su izvješća nedopuštena jer, suprotno članku 58., odgovarajuća osoba nije objasnila stručnjacima njihova prava i dužnosti. Sud je svakom stručnjaku objasnio njegova prava na početku njegovog svjedočenja.

691. Vlada nije odgovorila na pitanje Suda u svezi s nepriznavanjem oslobađajućih dokumenata, odnosno izvješća revizorskih društava i izvješća UBRAS-a. Izvješća društava PricewaterhouseCoopers i Ernst & Young te UBRAS-a očito su bila relevantna za optužbe u svezi s Apatitom. Neovisnost izvješća od kaznenog postupka protiv podnositelja zahtjeva trebala je povećati jačinu koja se trebala pridati izvješću te njegovu dopuštenost uključivanja u sudski spis. Nadalje, izvješće je bilo neovisno podržano rezultatima istrage same države u to vrijeme. Pismo Trgovačkog suda u Čitskoj oblasti odbačeno je isključivo iz formalnih razloga, iako je ono također predstavljalo važan dokaz u argumentaciji obrane.

(v) *Ne-otkrivanje oslobađajućeg materijala*

692. Podnositelji zahtjeva iznijeli su tvrdnje o neotkrivanju oslobađajućeg materijala. Mnogi od dokumenata, na koje bi obrana rado bila u mogućnosti pozvati se na njih, oduzeti su tijekom pretrage odvjetničkih prostora, banaka i drugih organizacija, ali nisu dodani u spis predmeta. Tijela kojima su odvjetnici obrane podnijeli zahtjeve za izdavanje dokumenata (kao što su Ministarstvo financija, Ministarstvo pravosuđa i Federalna porezna služba) ili su odgovorila odbijanjem ili uopće nisu odgovorila.

693. Podnositelji zahtjeva zatražili su od Okružnog suda da im pomogne u pribavljanju prepiske između predsjednika i tadašnjeg premijera. Ta prepiska pokazivala je da je u nizu istraga zaključeno kako nije počinjeno nikakvo kazneno djelo u svezi sa stjecanjem 20 posto dionica Apatitu. Međutim, predsjednička Direktiva br. Pr-2178 nikada nije objavljena tijekom suđenja. Glavnog tužitelj se pozvao na domašaj domašaj Direktive na prvoj stranici odgovora predsjedniku Putinu u travnja 2003. godine.

694. Podnositelji zahtjeva tražili su objavljivanje prepiske UGT-a, Fonda za državno vlasništvo i predsjedničke administracije u svezi s predsjedničkim istragama iz 2003. godine, ali su svi zahtjevi odbijeni. Sud je odbio zahtjev, navodeći da ne može vidjeti "*nikakve razloge*" zbog kojih bi prijedlog trebao biti odobren. Slično tome, sud je odbio pomoći obrani u pribavljanju informacija Granične službe o prelasku ruske granice od strane prvog podnositelja zahtjeva između 1. siječnja 1994. i 2. srpnja 2003. U nekima od dokumenata UGT-a navodi se "*pregled pravnih i ekonomskih stručnjaka*" koji je proveden 2002. godine kako bi se ocijenile poslovne djelatnosti trgovačkih društava u Lesnoyu. Obrana je zatražila od Okružnog suda da naloži objavljivanje tih dokumenata, ali je sud to odbio iako je jasno da su ti dokumenti mogli biti jasno relevantni.

(vi) *Isprave koje nisu ispitane na suđenju, ali na koje se presuda; druge isprave obrane, ali koji nisu prihvaćeni*

695. Prema podnositeljima zahtjeva, sljedeći dokazi nisu ocijenjeni u kontradiktornom postupku: (a) knjiga prihoda i rashoda drugog podnositelja zahtjeva za 2000. godinu; (b) dopis ZAO Yukos RM od 11. kolovoza 2000.; (c) kreditne kartice *American Expressa*; i (d) navodni ugovori između drugog podnositelja zahtjeva i društva Status Services Limited. Unatoč tome, Okružni sud Meshchanskiy spomenuo je sadržaj tih dokumenata kao dokaz krivnje podnositelja zahtjeva, a žalbeni sud propustio je razmotriti to pitanje.

696. U nekoliko navrata obrana je predložila prihvaćanje niza isprava koje je smatrala oslobađajućima. Međutim, te isprave nisu priložene spisu predmeta. Razlozi na koje se pozivao Okružni sud Meshchanskiy za odbijanje prijedloga obrane za dodavanjem isprava bili su nepošteni i formalistički.

2. Ocjena Suda

697. Sud ponavlja da se prigovori podnositelja zahtjeva koji se odnose na izvođenje i ocjenu dokaza mogu podijeliti u pet skupina. Prvo, podnositelji zahtjeva prigovorili su da je tijekom postupka UGT pokušao manipulirati svjedocima. Drugo, podnositelji zahtjeva tvrdili su da su dokazi tužiteljstva nezakoniti i/ili nepouzdana. Treće, tvrdili su da obrana nije mogla ispitati neke od dokaza na koje se oslanjalo tužiteljstvo. Četvrto, podnositelji zahtjeva tvrdili su da su sudovi proizvoljno odbili prihvatiti važne dokaze. Peto, tvrdili su da sudovi nisu pomogli obrani u pribavljanju dokaza koji su bili u posjedu protivne stranke, te da se presuda oslanjala na dokaze koji su nestali iz spisa predmeta ili koji nikada nisu postojali. Sud će se baviti prigovorima podnositelja zahtjeva istim redoslijedom.

(a) Zastrășivanje svjedoka od strane tužiteljstva

698. U ovom predmetu Sud nije u mogućnosti utvrditi, izvan razumne sumnje, da su svjedoci bili zastrašivani ili da su im pružene bilo kakve upute tijekom navedenih obavijesnih razgovora. Prema mišljenju Suda, tužiteljstvo je možda imalo dobre razloge da ponovno ispita određenog svjedoka, bilo u sklopu istog kaznenog postupka bilo u svezi s drugim predmetom. Što se tiče čitanja pismenog iskaza svjedoka na suđenju, ono ponekad može biti nužno – primjerice, kako bi se otkrile nedosljednosti u njegovim tvrdnjama, potkopala njegova vjerodostojnost, dobila pojašnjenja, itd. Konačno, činjenica da je osoba svjedok ne jamči imunitet od kaznenog progona ili uhićenja. Osporene radnje UGT-a naizgled nisu bile ilegalne, te nema dokaza da je tužiteljstvo težilo drugim ciljevima i postupalo u zloj namjeri. Slijedi da ovaj aspekt predmeta ne dovodi do povrede članka 6. st. 1. Konvencije.

(b) Korištenje dokaza tužiteljstva koji su, prema podnositeljima zahtjeva, nezakoniti ili nepouzdana

699. Podnositelji zahtjeva su tvrdili da je korištenje dokaza pribavljenih tijekom pretrage u Zhukovki i, posebice, tijekom pretrage ureda g. Dubova

bilo u suprotnosti s člankom 6. st. 1. Konvencije. Sud u tom pogledu ponavlja da nije njegov zadatak utvrditi, u načelu, mogu li pojedine vrste dokaza – primjerice, dokazi dobiveni nezakonito u smislu domaćeg prava – biti dopušteni (vidi *Van Mechelen i drugi protiv Nizozemske*, 23. travnja 1997., par. 50., *Izješća o presudama i odlukama 1997-III*, ili *Khan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 35394/97, ECHR 2000-V). U ovom predmetu, čak i ako je g. Dubov uživao zastupnički imunitet, njegov profesionalni status trebao je osigurati njegovu neovisnost kao zastupnika u Dumi, a ne jamčiti poštenost postupka ili pouzdanost podataka koji su od njega dobiveni. Prema mišljenju Suda, korištenje dokaza pribavljenih pretragom uredu g. Dubova nije predstavljalo nikakvu nepoštenost u smislu članka 6. st. 1. Konvencije.

700. Nadalje, podnositelji zahtjeva su širem opsegu kritizirali su pretrage u Zhukovki 3. i 9. listopada 2003.. Tvrdili su da su istražitelji ne samo prekršili domaće zakone, već da su i pribavili dokaze na takav način da su dobiveni podaci bili nepouzdana. Sud ponavlja da je prvenstveno na nacionalnim sudovima da, temeljem činjenica predmeta, odluče može li se određeni dokaz smatrati pouzdanim izvorom informacija. Ipak, kada okolnosti u kojima je dokaz dobiven dovode u sumnju njegovu pouzdanost i točnost, oslanjanje na takav dokaz može narušiti cjelokupnu poštenost postupka (vidi *Jalloh protiv Njemačke* [VV], br. 54810/00, par. 95. *et seq.*, ECHR 2006-IX.; vidi također *Khan*, prethodno citirano, par. 35. i 37.; i *Allan protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 48539/99, par. 43. i 47., ECHR 2002-IX). Međutim, kao što je gore navedeno, opće je pravilo da je zakonitost dokaza prvenstveno pitanje koje se regulira nacionalnim pravu i koje ostaje u nadležnosti domaćih sudova. Važnije je jesu li poštivana prava obrane. Konkretno, nužno je ispitati jesu li podnositelji zahtjeva dobili priliku osporiti vjerodostojnost dokaza i usprotiviti se njihovom korištenju (vidi *Jalloh*, prethodno citirano, par. 95., vidi također *Bykov protiv Rusije* [VV], br. 4378/02, par. 95., 10. ožujka 2009.).

701. U ovom predmetu Sud primjećuje da su podnositelji zahtjeva mogli prigovoriti nepravilnostima u provođenju pretrage i unakrsno ispitati svjedoke koji su bili prisutni pretragama. Sud je ispitao te svjedoke (vidi par. 245. ove presude), razmotrio tvrdnje obrane, te proveo razumno utvrđivanje činjenica. Iako je Okružni sud odbio izuzeti dokaze pribavljene pretragama, u danim okolnostima nije zadatak Suda da ponovno ocjenjuje zaključke o činjenicama koji se temelje na razumnoj procjeni dokaza.

702. Slična analiza potrebna je u odnosu na kritike podnositelja zahtjeva na načina oduzimanja i pregleda elektroničkih podataka (vidi par. 246. ove presude). Za moguće nepodudarnosti u dokumentima koji opisuju količinu podataka koji se nalaze na tvrdom disku, za netočnosti glede točne lokacije računalnih poslužitelja te za druge nedostatke kojima se prigovara, mogu postojati različita objašnjenja. Sud ne može pronaći nikakav očiti nedostatak u postupku oduzimanja i ispitivanja tvrdih diskova koji bi informacije dobivene od njih učinio neprikladnima za korištenje na suđenju.

703. Što se tiče višestrukih pretraga temeljem jednog naloga za pretragu, Sud smatra da ništa u ovom predmetu ne pokazuje da su istražitelji zloupotrebljavali svoje ovlasti i nerazumno tumačili opseg

naloga. Sud zaključuje da korištenje tako pribavljenih dokaza ne predstavlja povredu prava podnositelja zahtjeva na pošteno suđenje.

704. Drugi podnositelj zahtjeva također je prigovorio da njegovi odvjetnici nisu bili propisno obaviješteni o vještačenju koje je odredio UGT u kolovozu 2003. godine, te da stoga nisu bili u mogućnosti pripremiti pitanja stručnjacima (g. Yeloyanu i g. Kupriyanovu). Prema mišljenju Suda, činjenica da je tužiteljstvo pribavilo stručno izvješće bez ikakvog sudjelovanja obrane, kao takva, ne otvara nikakvo pitanje temeljem Konvencije, pod uvjetom da je obrana naknadno imala priliku ispitati i osporiti izvješće pred raspravnim sudom. Što se tiče navodne nemogućnosti obrane da unakrsno ispita g. Yeloyana i g. Kupriyanova na suđenju, taj aspekt predmeta analizirat će se odvojeno (vidi u nastavku).

705. Sud je ispitao i druge tvrdnje podnositelja zahtjeva glede različitih nepravilnosti u ispravama koje je dostavilo tužiteljstva. Međutim, Sud smatra da ti navodni nedostaci, ako postoje, nisu doveli do "nepoštenosti" kao takve. Zaključno, Sud smatra da korištenje isprava koje je dostavilo tužiteljstvo nije dovelo do povrede članka 6. st. 1. i 3. (d) Konvencije.

(c) Nemogućnost obrane da unakrsno ispita svjedoke optužbe

706. Sud će se sada osvrnuti na navodnu nemogućnost obrane da unakrsno ispita nekoliko svjedoka optužbe.

707. Članak 6. st. 3. (d) sadrži načelo da, prije nego što je optuženi osuđen, svi dokazi protiv njega u pravilu moraju biti izvedeni u njegovoj prisutnosti na javnoj raspravi s ciljem kontradiktornog postupka. Iznimke od ovog načela su moguće, ali ne smiju kršiti prava obrane, koja u pravilu zahtijevaju da se optuženom omogući primjerena i stvarna mogućnost osporavanja i ispitivanja svjedoka protiv njega, bilo u vrijeme kada svjedok daje svoju izjavu bilo u kasnijem stadiju postupka (vidi *Luca protiv Italije*, br. 33354/96, st. 39., ECHR 2001-II; *Solakov protiv "bivše jugoslavenske Republike Makedonije"*, br. 47023/99, st. 57., ECHR 2001-X; i *Al-Khawaja i Tahery*, prethodno citirano).

708. U kontekstu odsutnih svjedoka, Sud je postavio dva uvjeta za određivanje je li prihvaćanje iskaza u skladu s pravom na pošteno suđenje. Kao prvo, mora se utvrditi postojanje dobar razlog za izostanak svjedoka. Kao drugo, čak i kad postoji dobar razlog, kad se osuda temelji jedino ili u odlučujućoj mjeri na iskazima osobe koju optuženi nije imao prilike ispitati, prava obrane mogu biti ograničena do mjere koja krši jamstva predviđena člankom 6. Prema tome, kad se osuda temelji isključivo ili u odlučujućoj mjeri na iskazu odsutnog svjedoka, potrebni su dovoljni čimbenici uravnoteženja, uključujući postojanje jakih postupovnih jamstava, koji dozvoljavaju poštenu i pravilnu ocjenu pouzdanosti spornog dokaza (vidi *Al-Khawaja i Tahery*, prethodno citirano, par. 119. i 147.).

709. Sud primjećuje da je na suđenju obrana zatražila ispitivanje, između ostalog, g. Shulgina, g. Yeloyana i g. Kuprianova. Prva osoba je zamjenik šefa Federalne porezne službe (vidi par. 171. ove presude). Druga dvojica su stručnjaci koji su pripremili nekoliko izvješća na zahtjev tužiteljstva, uključujući i izvješće o tržišnoj vrijednosti koncentrata apatita (vidi par. 68. i 165. ove presude). Međutim, sud je odbio pozvati te osobe.

710. Sud primjećuje da je, tražeći ispitivanje g. Shulgina, obrana prvenstveno nastojala ispitati značajnu nepodudarnost između njegovog stajališta iz 2002. godini da su mjenica prihvatljivo sredstva plaćanja poreza i njegovog izmijenjenog položaja kao oštećenika-tužitelja na suđenju. Sud ponavlja u tom pogledu da se, za određivanje pitanja poštenosti postupka u smislu članka 6. Konvencije, u obzir mora uzeti postupak u cjelini, uključujući i odluke žalbenog suda (vidi, primjerice, *Edwards protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 16. prosinca 1992., par. 34., Serija A br. 247-B). Sud primjećuje da su oba podnositelja zahtjeva pravomoćno oslobođena optužbi za utaju korporativnog poreza u dijelu koji se odnosi na plaćanje poreza mjenicama (vidi par. 318. ove presude). Podnositelji zahtjeva također su tvrdili da se Okružni sud oslanjao na iskaz g. Shulgina u odbijanju izvješća g. Shchekina, vještaka obrane, ali to ne proizlazi iz presude. Sud zaključuje da odsutnost g. Shulgina sa suđenja nije utjecala na cjelokupnu poštenost postupka.

711. Nasuprot tome, Sud mora ispitati odbijanje saslušanja g. Yeloyana i g. Kuprianova jer je njihov iskaz naizgled relevantan za optužbe za koje su podnositelji zahtjeva proglašeni krivima. Vlada je tvrdila da g. Yeloyan i g. Kuprianov nisu "svjedoci" u smislu članka 6. st. 3. (d), već "stručnjaci", odnosno osobe sa stručnim znanjem koje pomažu sudu u određenim tehničkim ili znanstvenim područjima. Sud se slaže da se uloga vještaka u postupku može razlikovati od one očevica koji mora iznijeti sudu svoje osobno sjećanje na određeni događaj. Međutim, to ne znači da ispitivanje iskaza stručnjaka nije obuhvaćeno člankom 6. st. 3. (d) u vezi s člankom 6. st. 1. Postoji opsežna praksa Suda koja jamči pravo obrane na proučavanje i osporavanje ne samo izvješća vještaka kao takvog, nego i vjerodostojnost onih koji su ga izradili, izravnim ispitivanjem (vidi, među ostalim izvorima, *Brandstetter protiv Austrije*, 28. kolovoza 1991., par. 42., Serija A br. 211; *Doorson protiv Nizozemske*, 26. ožujka 1996., par. 81.-82., *Izvješća o presudama i odlukama 1996-II*; i *Mirilashvili protiv Rusije*, br. 6293/04, par. 158., 11. prosinca 2008.).

712. Vlada je nadalje tvrdila da obrana nije pokazala važnost osobnog ispitivanja g. Yeloyana i g. Kupriyanova za ishod suđenja. Sud ne može prihvatiti tu tvrdnju. I g. Yeloyan i g. Kupriyanov angažirani su kao stručnjaci od strane tužiteljstva u istražnoj fazi te su proveli svoje vještačenje u prostorijama UGT-a bez ikakvog sudjelovanja obrane (usporedi sa *Zarb protiv Malte*, (odluka), 16631/04, 27. rujna 2005., s daljnjim referencama, vidi također *Stoimenov protiv "Bivše jugoslavenske Republike Makedonije"*, br. 17995/02, par. 39. i 40., 5. travnja 2007., s daljnjim referencama). Prema tome, njihov položaj bio je bliži onom "svjedoka optužbe". Za razliku svjedoka obrane, optuženik nije dužan dokazati važnost svjedoka optužbe. Ako tužiteljstvo odluči da je određena osoba relevantan izvor informacija i oslanja se na njegov ili njezin iskaz na suđenju (vidi par. 165. ove presude), te ako sud koristi iskaz tog svjedoka za potporu osuđujućoj presudi (što jest bio slučaj – vidi par. 271. ove presude), mora se pretpostaviti da su njegovo ili njezino osobno pojavljivanje i ispitivanje potrebni, osim ako je iskaz tog svjedoka očito nevažan ili suvišan.

713. U ovom predmetu g. Yeloyan i g. Kupriyanov procjenjivali su, *inter alia*, razlike između tržišnih cijena koncentrata apatita i "*internih cijena*" po kojima ga je Apatit prodavao povezanim društvima, koja su navodno kontrolirali podnositelji zahtjeva. Zaključci izvješća bili su naizgled važni za utvrđivanje je li prodaja koncentrata apatita prouzročila bilo kakvu štetu dioničarima Apatita te su se stoga ticali središta optužbi opisanih u par. 99. *et seq.* ove presude. Ne postoji ništa u presudi Okružnog suda što bi opovrgnulo tu pretpostavku. Obrana je objasnila Okružnom sudu zašto sumnja u pouzdanost stručnih izvješća i metoda koje su stručnjaci koristili (vidi par. 169. ove presude). Obrana nije sudjelovala u izradi izvješća g. Yeloyana i g. Kupriyanova, te nije bila u mogućnosti postavljati im pitanja u ranijoj fazi postupka. U takvim okolnostima Okružni sud je morao pažljivo razmotriti prijedlog obrane.

714. Umjesto toga, Okružni sud odlučio je da ne treba osobno ispitati stručnjake jer ima njihovo pisano mišljenje. To obrazloženje nije zadovoljavajuća. Činjenica da je Okružni sud imao stručno izvješće nije učinila ispitivanje stručnjaka nepotrebnim – inače ne bi bilo potrebe ispitivati nijednog svjedoka koji je dao pisani podnesak tužiteljstvu tijekom istrage. Čak i ako nema većih nedosljednosti u izvješću, ispitivanje stručnjaka može otkriti moguće sukobe interesa, nedostatnost materijala na raspolaganju ili propuste u metodama ispitivanja.

715. Što je najvažnije, nije postojao dobar razlog koji je sprječavao g. Yeloyana i g. Kupriyanova da dođu na sud i svjedočenju pred njim, kao što su, primjerice, strah od odmazde podnositelja zahtjeva ili razlozi za tajnost policijskih metoda istrage kaznenih djela (vidi *Al-Khawaja i Tahery* [VV], prethodno citirano, par. 122., ili *Doorson*, prethodno citirano, par. 70.), ili smrt svjedoka (vidi *Ferrantelli i Santangelo*, prethodno citirano, par. 52.), a ni domaći sudovi, ni Vlada nisu naveli takve okolnosti.

716. Sve gore navedeno dovodi Sud do zaključka da je odbijanje domaćih sudova da osobno saslušaju g. Yeloyana i g. Kupriyanova na suđenju bilo u suprotnosti sa zahtjevima članka 6. st. 1. i 3. (d).

(d) Iskazi stručnjaka koje je predložila obrana, ali koje sud nije prihvatio

717. Sljedeći aspekt predmeta koji treba razmotriti je neprihvatanje "*iskaza stručnjaka*" (i pisanih i usmenih) za koje je obrana predložila da se ispituju na suđenju. Sud će se usredotočiti na "*iskaze stručnjaka*" u širem smislu, odnosno na izvore informacija koji ne opisuju određene činjenice predmeta, već pružaju znanstvenu, tehničku, itd. analizu tih činjenica.

718. Sud ponavlja da, kada obrana inzistira da sud saslušati svjedoka ili izvede druge dokaze (kao što je, primjerice, stručno izvješće), na domaćim je sudovima da odluče je li potrebno ili dovoljno važno prihvatiti da se ti dokazi ocjenjuju na raspravi (vidi *S.N. protiv Švedske*, br. 34209/96, par. 44., ECHR 2002-V, s daljnjim referencama na *Bricmont protiv Belgije*, 7. srpnja 1989., par. 89., Serija A br. 158). Domaći sud slobodan je, pod uvjetom da su ispunjeni uvjeti iz Konvencije, odbiti pozvati svjedoke koje predloži obrana, primjerice, s obrazloženjem da sud smatra kako nije vjerojatno da će njihovi iskazi pomoći u utvrđivanju istine (vidi *Huseyn i drugi protiv Azerbajdžana*, br. 35485/05, 45553/05, 35680/05 i 36085/05, par. 196., 26. srpnja 2011., s daljnjim referencama).

719. Sud primjećuje da je Okružni sudi u odmah i u potpunosti odbio prihvatiti dio prijedloga obrane "*iskaza stručnjaka*" (vidi par. 219. ove presude). Nekolicini "*stručnjaka*" jest svjedočilo, ali je Okružni sud u presudi prihvatio njihove iskaze samo u dijelu koji se odnosio na proces izrade raznih izvješća i studija (vidi, primjerice, par. 225. *et seq.*, i 258. *et seq.* ove presude). Što se tiče suštine njihovih obrazloženja, sud je odbio razmotriti ih (vidi par. 249. *et seq.* ove presude). Stoga, na kraju, nijedan od "*stručnih dokaza*" na koje se oslanjala obrana nije bio razmatran.

720. Razlozi Okružnog suda za odbijanje "*iskaza stručnjaka*" koje je predložila obrana nisu uvijek jasni. Nakon što je razmotrio presudu i procesna rješenja od ožujka 2005. godine, Sud primjećuje da se tvrdnje Okružnog suda u odnosu na tu vrstu dokaza mogu široko podijeliti u dvije skupine. Neke od tih tvrdnji odnosile su se na važnost, korisnost i pouzdanost "*iskaza stručnjaka*" obrane, dok su se druge odnosile na formalnu nedopuštenost istih.

(i) *Iskazi stručnjaka koji su se smatrali nevažnima ili beskorisnima*

721. Što se tiče prve skupine, Sud ponavlja da pretpostavka poštenog suđenja ne nameće obvezu raspravnom sudu da pribavi stručno mišljenje ili da provede bilo koje druge dokazne radnje samo zato što je stranka to zatražila. U ovom predmetu, Okružni sud je odlučio da su se mišljenja nekolicine "*stručnjaka*" obrane dotiču pravnih pitanja, odnosno tumačenja ruskog zakonodavstva, te da su stoga bila beskorisna za sud. Prema mišljenju Suda, te u svjetlu prirode podnesaka tih "*stručnjaka*", nevažnost/beskorisnost za sud bila je središnji argument za njihovo odbacivanje. To se odnosilo na usmene i pisane podneske g. Shchekina, g. Semenova, g. Grechishkina, g. Lubenchenka, g. Gulyaeva i, u određenoj mjeri, gđe Petrove, g. Bochka i g. Pleshkova (vidi par. 199. *et seq.*, 214., 222. i 225. *et seq.*).

722. Sud prima na znanje tvrdnju podnositelja zahtjeva da ZKP ne sprječava sud u pribavljanju stručnog mišljenja o pravnim pitanjima. Međutim, Sud je spreman priznati da pravna pitanja obično spadaju u nadležnost i znanje suca (*iura novit curia*), te je na sucu da odluči treba li ili ne pomoć u određenom području prava. Prema mišljenju Suda, u ovom dijelu je odbacivanje "*iskaza stručnjaka*" obrane od strane nacionalnog suda ostalo u okviru slobodne procjene potonjeg.

723. Neka druga izvješća i studije dostavljene od strane obrane također su se dotaknule, barem u određenoj mjeri, drugih područja znanja, kao što su ekonomska analiza i računovodstvo. To bio slučaj s podnescima gđe Petrove i njezinim pisanim izvješćem (vidi par. 202.), koji se odnose *inter alia* na određene računovodstvene prakse, s podnescima g. Bochka i izvješćem UBRAS-a (vidi par. 214. ove presude), u kojima se procjenjuje gospodarski učinak djelovanja "*trgovačkih društava*" u zonama niskog poreza, te s izvješćem g. Pleshkova koje se odnosi, između ostalog, na ekonomsku izvedivost programa ulaganja Apatita (vidi par. 222. ove presude). Sud je skupno odbacio ta izvješća, bez razlikovanja između različitih pitanja dotaknutih u tim izvješćima. Iako je takav neselektivan pristup opterećen rizicima, Sud je spreman priznati da je glavni razlog nepriznavanja tih izvješća, ponovno, bila njihova nevažnost ili

beskorisnost, te da je bilo u nadležnosti raspravnog suda da donese takav zaključak.

(ii) *Iskazi stručnjaka koji su odbijeni kao nedopušteni*

724. Sud će sada osvrnuti na "*iskaze stručnjaka*" koje Okružnog suda nije prihvatio iz razloga koji se ne odnose na njihov sadržaj, već na njihov oblik i porijeklo.

725. Sud primjećuje da je obrana dostavila sudu revizorska izvješća društava Ernst & Young i PricewaterhouseCoopers (vidi par. 215. i 216. ove presude), ali da ih je Okružni sud odbio prihvatiti. Sud ponavlja da je prvenstveno na nacionalnom sudu da procijeni bi li prihvaćanje nekog dokaznog prijedloga obrane služilo bilo kakvoj korisnoj svrsi (vidi *H. protiv Francuske*, 24. listopada 1989., par. 60.-61., Serija A br. 162-A, i *Fruni*, prethodno citirano, par. 126.). Međutim, zadatak Suda je da utvrdi je li način na koji je dokaz izveden bio pošten. Primjerice, u iznimnim okolnostima potreba pribavljanja drugog stručnog mišljenja o važnom aspektu predmeta može biti sama po sebi jasna, a propust suda da pribavi iskaz stručnjaka kojeg zatraži obrana može učiniti suđenje nepoštenim (vidi, primjerice, *G.B. protiv Francuske*, br. 44069/98, par. 69., ECHR 2001-V).

726. Sud primjećuje da su, za razliku od prethodno analiziranih "*iskaza stručnjaka*", izvješća društava Ernst & Young i PricewaterhouseCoopers u biti ne-pravni dokumenti. U prvom su izvješću procijenjene dionice Apatita u različitim vremenskim razdobljima, dok je u drugom analizirana cijena koncentrata apatita. Sud nadalje naglašava da su se ta dva izvješća u biti odnosila na ista pitanja kao i izvješća dostavljena od strane tužiteljstva (vidi par. 165. i 166. ove presude), koja je Okružni sud prihvatio kao dokaz. U tim okolnostima pokušaji podnositelja zahtjeva da pribave mišljenja stručnjaka iz područja računovodstva, vrednovanja imovine i tržišnih cijena bili su opravdani. Prema tome, "*nevažnost*" tih izvješća ne može i ne smije igrati bilo kakvu značajnu ulogu u njihovom odbijanju.

727. Kao što proizlazi iz procesnih rješenja Okružnog suda Meshchanskiy, ta su izvješća bila odbijena, *inter alia*, zbog nekih nedostataka vezanih uz njihov oblik (vidi posebice par. 219. i 220. ove presude). Međutim, nije bilo sumnje da su izvješća proizašla iz revizorskih društava u pitanju. Ta društva su bila dobro poznata; imala su svoje urede u Moskvi i slijedile su ustaljene prakse i procedure. Okružni sud saslušao je g. Gagea, partnera u društvu Ernst & Young, koji je svjedočio, između ostalog, o izradi izvješća od strane njegovog društva. Ako je sud trebao dodatne informacije o imenima i kvalifikacijama stručnjaka koji su sudjelovali u izradi izvješća, bilo je lako pribaviti ih. Sud smatra da nedostaci glede oblika nisu bili presudan argument za njihovo odbacivanje. Sud, dakle, treba ispitati posljednju tvrdnju, a to je nedopuštenost izvješća sa stajališta ruskog zakona.

728. Okružni sud odlučio je da je ta revizorska izvješća nisu u skladu s nijednom vrstom "*dokaza*" dopuštenoj prema domaćem pravu. Za potrebe ovog predmeta sud je spreman prihvatiti tumačenje ZKP-a predloženo od strane Okružnog suda Meshchanskiy kao razumno (vidi *Perić protiv Hrvatske*, br. 34499/06, par. 17., 27. ožujka 2008.). Ipak, Sud naglašava da

pravila o dopuštenosti dokaza mogu ponekad biti u suprotnosti s načelima jednakosti oružja i kontradiktornog postupka, ili mogu na drugi način utjecati na poštenost postupka (vidi, primjerice, *Tamminen protiv Finske*, br. 40847/98, par. 40.-41., 15. lipnja 2004.). Iako "članak 6. ne ide tako daleko da bi zahtijevao da se obrani osiguraju ista prava kao i tužiteljstvu u izvođenju dokaza" (vidi *Mirilashvili*, prethodno citirano, par. 225.), optuženik mora imati pravo pribavi i predloži dokaze "pod istim uvjetima" kao i tužiteljstvo (vidi, *mutatis mutandis*, *Dombo Beheer B.V. protiv Nizozemske*, 27. listopada 1993., par. 33., Serija A br 274; vidi također *Perić*, prethodno citirano, par. 19.). Jasno, ti "uvjeti" ne mogu u svakom pogledu biti isti; tako, primjerice, obrana ne može imati iste ovlasti pretrage i oduzimanje predmeta kao tužiteljstvo. Međutim, kao što slijedi iz teksta članka 6. st. 3. (d), obrana mora imati priliku provoditi aktivnu obranu – primjerice, pozivanjem svojih svjedoka ili predloženjem drugih dokaza.

729. Tužiteljstvo je u ovom predmetu pokušalo dokazati određenu činjenicu pribavljanjem stručnih izvješća i podnošenjem tih izvješća sudu. Izvješća su pribavljena u preliminarnoj istrazi, tj. ne u kontradiktornom postupku, i, u ovom slučaju, bez sudjelovanja obrane. Prema tome, obrana nije bila u mogućnosti pripremiti pitanja stručnjacima, osporiti stručnjake ili predložiti da se njezini stručnjaci uključe u tim, itd. Raspravni sud je prihvatio je ta izvješća kao dokaze jer je, na temelju ZKP-a, tužiteljstvo imalo pravo pribaviti ih.

730. Obrana, s druge strane, nije imala takvo pravo. Prema ZKP-u, kad se tumači usko, samo su tužiteljstvo i sudovi imali pravo pribaviti "stručna izvješća" (vidi par. 401. i 409.). Doista, u teoriji je obrana mogla osporiti stručno izvješće dostavljeno od strane tužiteljstva i zatražiti od suda da odredi novo vještačenje. Međutim, kako bi osigurala novo vještačenje, obrana je imala dužnost uvjeriti sud da je izvješće dostavljeno od strane tužiteljstva nepotpuno ili manjkavo. Sud primjećuje da obrana nije bila u mogućnosti pozvati neke od stručnjaka koji su na zahtjev tužiteljstva izradili izvješća, niti dovesti u sumnju njihovu vjerodostojnost. Ta činjenica dovela je do zasebnog utvrđenja povrede članka 6. st. 3. (d) (vidi par. 716. ove presude), te je nesumnjivo otežala zadatak obrane da dokaže korisnost suprotstavljenih izvješća.

731. Nadalje, Sud naglašava da može biti teško osporiti izvješće stručnjaka bez pomoći drugog stručnjaka u odgovarajućem području. Prema tome, samo pravo obrane da predloži sudu podređivanje još jednog vještačenja nije dovoljno. Kako bi učinkovito ostvarila to pravo, obrana mora imati istu priliku predstaviti svoje "iskaze stručnjaka".

732. To pravo nije apsolutno i oblici u kojima obrana može zatražiti pomoć stručnjaka mogu se razlikovati. U ovom predmetu obrana je pokušala predstaviti svoje vlastite "iskaze stručnjaka", predlažući sudu dva izvješća koja je dobila od trećih osoba. Ta su izvješća bila relevantna, ali sud ih je odbio priznati. Prema mišljenju Okružnog suda, ta izvješća nisu bila dopuštena ni kao "izvješća specijalista" ni kao "ostali dokumenti" (vidi par. 221. i 250. ove presude).

733. Vlada nije objasnila koje su još mogućnosti bile dostupne obrani da predloži svoje iskaze stručnjaka. ZKP, kako ga je tumačio Okružni sud,

nije dopuštao obrani da pribavlja pisana izvješća "*stručnjaka*" ili "*specijalista*". Odvjetnici obrane doista su mogli osigurati savjetovanje s relevantnim specijalistima izvan suđenja, ali to nije dovoljno da se izjednače položaji tužiteljstva i obrane. Nadalje, u kontradiktornom postupku dokazi obično moraju biti izneseni izravno na raspravi.

734. Posljednja mogućnost dostupna obrani bila je osigurati usmeno ispitivanje "*specijalista*" na suđenju (vidi par. 411. ove presude). Međutim, jasno je da se status "*specijalista*" u ruskom zakonu razlikuje od statusa "*stručnjaka*". Iako specijalist može "*objasniti strankama i sudu pitanja koja spadaju u njegovu profesionalnu nadležnost*", njegova primarna uloga je pomoći sudu i strankama u provođenju dokaznih radnji koje zahtijevaju posebne vještine ili znanja (vidi par. 402. ove presude). U svakom slučaju, obrana bi se jedino mogla osloniti na usmeno ispitivanje "*specijalista*" na suđenju, dok je tužiteljstvo moglo dostavljati pisana izvješća prethodno pripremljena od strane "*stručnjaka*". Konačno, kao što proizlazi iz obrazloženja Okružnog suda Meshchanskiy, "*specijalisti*" pozvani od strane obrane, za razliku od "*stručnjaka*" tužiteljstva, nisu imali izravan pristup izvorniku spisa predmeta, te sud nije bio spreman priznati njihove zaključke na temelju kopija dokumenata koje im je omogućila obrana (vidi par. 252. ove presude).

735. U tim okolnostima Sud zaključuje da je ZKP, kako ga je tumačio Okružni sud Meshchanskiy, stvorio neravnotežu između obrane i tužiteljstva u području prikupljanja i prednošenja "*iskaza stručnjaka*", što je dovelo do povrede jednakosti oružja između stranaka. Prema tome, došlo je do povrede članka 6. st. 1. i 3. (d) u tom pogledu.

(e) Ostali navodi u svezi s postupkom izvođenja i ispitivanja dokaza

736. Sud je primio na znanje druge prigovore podnositelja zahtjeva u svezi s priznavanjem i ispitivanjem dokaza tijekom postupka. Međutim, on napominje da je već razmotrio najvažnije prigovore koji se odnose na postupanje s dokazima od strane ruskih sudova. S obzirom na gore navedene zaključke temeljem članka 6. st. 1. i 3., Sud smatra da ostali prigovori ove prirode ne zahtijevaju zasebno ispitivanje.

(f) Zaključak

737. Imajući na umu prethodno razmotrene elemente, Sud zaključuje da je došlo do povrede članka 6. st. 1. Konvencije, u vezi s člankom 6. st. 3. (c) i (d), zbog povrede povjerljivosti odnosa između odvjetnika i klijenta i nepoštenog izvođenja i ispitivanja dokaza od strane raspravnog suda.

**VII. NAVODNA POVREDA ČLANKA 6. ST. 2. KONVENCIJE
(PITANJE METALNOG KAVEZA)**

738. Podnositelji zahtjeva prigovorili su da je zatvaranje u kavez tijekom suđenja bilo sredstvo kojim su javnosti prikazani kao obični kriminalci, u suprotnosti s pretpostavkom nevinosti zajamčenom člankom 6. st. 2. Konvencije. Ta odredba glasi kako slijedi:

"Svatko optužen za kazneno djelo smatrat će se nevinim sve dok mu se ne dokaže krivnja u skladu sa zakonom."

A. Tvrdnje stranaka

739. Vlada je tvrdila da su mjere sigurnosti koje se primjenjuju u sudnicama sadržane u samoj ideji kaznenog progona, da su takve mjere bile potrebne kako bi se osigurala sigurnost drugih sudionika u raspravi, te sigurnost samih podnositelja zahtjeva, kako bi se osigurao red u sudnici i isključila opasnost od bijega ili vršenja pritiska na svjedoke, te da su takve mjere automatski primjenjive na sve optuženike u kaznenom postupku.

740. Podnositelji zahtjeva su tvrdili kako nema nikakvih osnova za tvrdnju da su bili zatvoreni u kavezu radi njihove zaštite ili zaštite drugih, ili kako bi se spriječio njihov bijeg, utjecaj na svjedoke, itd. Podnositelji zahtjeva bili su optuženi za gospodarska kaznena djela i nisu bili prethodno kažnjavani. Podnositelji zahtjeva bili su prikazani u željeznom kavezu i, kao što se moglo vidjeti iz fotografija, bili su snimljeni i fotografirani od strane medija dok su bili u tom kavezu. Po dolasku na sud bili su okruženi oružanim službenicima i vezani lisicama. Prosječni promatrač lako je mogao povjerovati da se sudi iznimno opasnim kriminalcima.

B. Ocjena Suda

741. Sud primjećuje da u nekim ranijim predmetima, koji se odnose na pojavljivanje optuženika pred kaznenim sudom u staklenom ili metalnom kavezu, nije utvrđena povreda pretpostavke nevinosti. Primjerice, u predmetu *Ashot Harutyunyan*, prethodno citiranom, par. 138. *et seq.*, koji se odnosi na smještanje podnositelja zahtjeva u metalni kavez sličan onome u ovom predmetu, Sud je presudio, posebice, da "*smještanje podnositelja zahtjeva u metalni kavez [nije] onemogućilo podnositelja u povjerljivom i slobodnom komuniciranju s njegovim odvjetnicima ili slobodnom komuniciranju sa sudom. ... Podnositelj zahtjeva [je, dakle, bio] u mogućnosti učinkovito braniti svoje argumente ...*".

742. U tom predmetu sud je ispitao prigovor podnositelja zahtjeva na temeljem članka 6. st. 2. u svjetlu općenitijeg jamstva poštenog suđenja, te je stavio naglasak na mogućnost podnositelja zahtjeva da uživa u drugim svojim postupovnim pravima zajamčenima člankom 6. st. 1. i 3. Nasuprot tome, u predmetu *Titarenko*, prethodno citiranom, par. 58.-64. i 90.-93., Sud je ispitao sličan prigovor isključivo temeljem članka 6. st. 3.

743. Sud ponavlja da su razna jamstva sadržana u članku 6. često povezana. Doista, uvjeti u kojima je optuženik smješten u sudnici mogu otvoriti pitanje i temeljem članka 3. i temeljem članka 6. st. 2., te također mogu utjecati na mogućnost optuženika da komunicira sa svojim odvjetnicima, da radi na dokumentima i da se učinkovito brani temelju članka 6. st. 1. i 3. (b) i (c). U ovom predmetu Sud je već utvrdio da su uvjeti pritvora drugog podnositelja zahtjeva tijekom suđenja bili ponižavajući (vidi par. 485. *et seq.* ove presude). Sličan zaključak donesen je u odnosu na prvog podnositelja zahtjeva u predmetu *Khodorkovskiy br. 1*, par. 123. *et seq.* Prema mišljenju Suda, presuđujući da je takav "*surov izgled sudskog postupka mogao navesti prosječnog promatrača da povjeruje kako se sudi iznimno opasnom kriminalcu*", (vidi par. 484. ove presude, s daljnjim referencama), Sud je već razmotrio bit prigovora

podnositelja zahtjeva temeljem članka 6. stavka 2. Drugi aspekti "*pitanja metalnog kaveza*", odnosno pitanje jesu li sigurnosne mjere zadirale u prava podnositelja zahtjeva temeljem članka 6. st. 1. i 3. (b) i (c), već su zasebno razmatrani prethodno, u odjeljku VI.

744. Stoga, Sud zaključuje kako nije potrebno zasebno ispitivati prigovor podnositelja zahtjeva temeljem članka 6. st. 2. Konvencije.

VIII. NAVODNA POVREDA ČLANKA 7. KONVENCIJE

745. Temeljem članka 7. Konvencije podnositelji zahtjeva prigovorili su da je tumačenje poreznog zakona koje je dovelo do njihove osude zbog utaje poreza bilo nepredvidljivo, te da su, kao posljedica toga, osuđeni za djela koja nisu bila "*kaznena*" u vrijeme kada su počinjena. Članak 7. st. 1., u mjeri u kojoj je to relevantno, propisuje:

"1. Nitko ne može biti proglašen krivim za kazneno djelo počinjeno činom ili propustom koji, u času počinjenja, po unutarnjem ili po međunarodnom pravu nisu bili predviđeni kao kazneno djelo. Isto se tako ne može odrediti teža kazna od one koja je bila primjenjiva u času kad je kazneno djelo počinjeno.

746. Prigovor podnositelja zahtjeva temeljem članka 7. odnosio se na optužbe za "*utaju poreza*" temeljem članka 198. (utaja poreza na osobni dohodak) i 199. (utaja poreza na dobit). Konkretno, podnositelji zahtjeva tvrdili su da su optužbe za utaju poreza, koje se odnose na porezne olakšice dobivene od strane trgovačkih društava i njih osobno, kao i plaćanje poreza mjenicama, nisu bile predvidljive. Prema mišljenju podnositelja zahtjeva, tehnike smanjenja poreza koje su koristili (prodaja nafte preko trgovačkih društava registriranih u gradu Lesnoyu i primanje konzultantske naknade u svojstvu individualnih poduzetnika) bile su u to vrijeme potpuno zakonite.

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

747. Vlada je tvrdila da rusko zakonodavstvo sadrži sličnu zabranu retroaktivne primjene kaznenog prava (članci 3. i 9. Kaznenog zakona). Samo djela definirana kao "*kaznena djela*" u Kaznenom zakonu mogu biti kažnjiva kao takva. Kazneni zakon ne može se primjenjivati "*po analogiji*". Samo pravo koje je bilo mjerodavno u trenutku kada je čin počinjen može se primjenjivati na taj čin. Te odredbe moraju se tumačiti usko.

748. Prema njezinom mišljenju, podnositelji zahtjeva osuđeni su za djela koja su smatrana kaznenima u trenutku kada su počinjena, te su podnositelji zahtjeva bili svjesni te činjenice. Rusko kazneno pravo bilo je dovoljno jasno po tom pitanju; mjerodavno zakonodavstvo bilo je objavljeno u službenim glasilima te je stoga bilo na raspolaganju podnositeljima zahtjeva ili njihovim pravnim savjetnicima. Vlada je naglasila da su podnositelji zahtjeva, kao gospodarstvenici, mogli zatražiti mišljenje najiskusnijih odvjetnika. Pored toga, prvi podnositelj zahtjeva ima dvije sveučilišne diplome. Bilo je teško povjerovati da podnositelji zahtjeva nikada nisu procijenili rizike povezane s njihovim poslovnim

djelatnostima u Rusiji, uključujući rizike u području kaznenog prava. Složenost sheme za izbjegavanje poreza sugerirala je da je ona osmišljena nakon pažljive analize mjerodavnog zakonodavstva kako bi se sačuvao nezakonito stečen novac.

749. Utaja poreza, kazneno djelo propisano člancima 198. i 199. Zakona, bila je namjeren čin, usmjeren na propust u plaćanju poreza i pristojbi u velikim ili vrlo velikim iznosima, što je dovelo do djelomičnog ili potpunog neplaćanja tih poreza i pristojbi u državnu riznicu. Mogu postojati različite metode utaje poreza. Primjerice, ona se može izvršiti u obliku namjernog i svjesnog davanja lažnih podataka u poreznoj prijavi ili u drugim dokumentima koje porezni obveznik mora podnijeti poreznom tijelu u skladu sa zakonom. "*Drugi dokumenti*" u tom kontekstu podrazumijevaju sve dokumente potrebne za obračun dugovanog poreza. "*Namjerno*" znači postojanje izravne namjere pružanja lažnih podataka. "*Lažni podaci*" podrazumijevaju bilo kakve netočne podatke o predmetu oporezivanja (tj. imovini, prihodu ili drugim operacijama i statusu), o pravu na porezne odbitke, kreditima itd., koji bi mogli utjecati na ispravnost izračuna iznosa koji porezni obveznik duguje. "*Davanje lažnih podataka*" može predstavljati propust poreznog obveznika da navede pravi iznos svojih prihoda; lažnog smanjenja prihoda ili povećanja odbitaka troškova; krivotvorenja podataka o vremenskom razdoblju kada su određeni prihodi primljeni ili gubici pretrpljeni; izmjena fizičkih karakteristika određene vrste poslovne djelatnosti, itd.

750. Porezne vlasti već su otkrile i druge sheme utaje poreza korištene od strane drugih poreznih obveznika. U prilog ovoj tvrdnji Vlada je navela imena nekoliko društava koje su koristile sheme utaje poreza iako one nisu uzrokovale toliko štete državi kao podnositelji zahtjeva. Vlada je nadalje navela mišljenje Financijske akcijske radne skupine o pranju novca (FATF), koja je napomenula da su sheme utaje poreza prilično raširene i da se stalno razvijaju, postaju sve složenije i sofisticiranije, što je potaknulo na donošenje novih zakona koji propisuju kazne za određene vrste postupanja. U njihovom izvješću o pranju novca u 1999.-1998. godini korištenje *off-shore* društava spominje se kao uobičajena tehnika utaje poreza. Financijska akcijska radna skupina nastavila je otkrivati nove oblike utaje poreza svake godine; međutim, to nije moglo spriječiti države da optuže osobe odgovorne za utaju poreza. Iako je Kazneni zakon Rusije sadržavao jasne odredbe kojima se propisuje kažnjavanje za utaju poreza, nije mogao detaljno opisati sve moguće sheme.

751. Vlada je naglasila da su domaći sudovi utvrdili da su podnositelji zahtjeva s namjerom razvili različite tehnike usmjerene na utaju poreza. Sama priroda djela pripisanih podnositeljima zahtjeva pokazala je da su bila namjerna, te da su podnositelji zahtjeva zasigurno znali za njihov kazneni karakter.

752. Prema mišljenju Vlade, shema utaje poreza koju su podnositelji zahtjeva osmislili i primjenjivali u ovom predmetu jasno potpada u doseg članka 199. Zakona. Središnje pitanje je, dakle, jesu li takve sheme bile otkrivene i kažnjene u bilo kojem drugom predmetu prije nego što su podnositelji zahtjeva bili izvedeni pred sud. Vlada je ustvrdila da su sheme utaje poreza koje su koristili podnositelji zahtjeva "*relativno nove*", a

otkrivene su tek tijekom istrage u predmetu podnositelja zahtjeva. Prema tome, fiktivna društva su bile registrirana i djelovala su na područjima s posebnim poreznim režimom. Međutim, u Zakonu o ZATO-ima jasno su propisani kriteriji temeljem kojih je je društvima osnovanima i registriranima u tim mjestima dopušteno koristiti taj poseban režim. Kako bi mogle iskoristiti porezne olakšice, društva su morale imati do 90 posto svoje dugotrajne imovine i 70 posto svojih ljudskih resursa koncentrirano u tim područjima. Sedamdeset posto plaća trebalo se isplaćivati djelatnicima zaposlenima u tom mjestu. Društva koje su kupovale naftu od Yukosa nisu ispunjavale te uvjete; slijedom toga, one su dobile porezne olakšice nezakonito te su oštetile državu. Odredbe Kaznenog zakona Ruske Federacije koje su se primjenjivale na predmet podnositelja zahtjeva bile su jasne i nisu se promijenile. Ono što se promijenilo (ili, bolje rečeno, ono što se pojačalo) bila je praksa njihove primjene.

753. Vlada je navela da su članci 198. i 199. Kaznenog zakona protumačeni rješenjima br. 8 Vrhovnog suda od 4. srpnja 1997. i br. 64 od 28. prosinca 2006. Vlada je citirala definicije utaje poreza iz tih članaka i navela je niz kaznenih predmeta koji se odnose na utaju poreza. Konkretno, Vlada je dostavila kopije presuda u predmetima *Tasoyev* (presuda Gradskog suda u Dolgoprudnom u Moskovskoj oblasti od 17. prosinca 2002.); *Zhuravlev* (presuda Gradskog suda u Dubni u Moskovskoj oblasti od 14. ožujka 2003.); *Yakubov* (presuda od 17. ožujka 2004. Okružnog suda Istra u Moskovskoj oblasti); *Simikyan* (presuda Gradskog suda u Belovom od 26. svibnja 2004.); i *Yakimov* (presuda Okružnog suda Kirovskiy u Kazanu od 2. kolovoza 2004.). Ti predmeti odnosili su se na propust poreznih obveznika da podnesu porezne prijave poreznim vlastima ili da u poreznim prijavama navedu stvarne iznose svojih prihoda ili svog prometa.

754. Vlada je također podnijela kopiju presude u predmetu *Mironov* (presuda od 7. listopada 2004. Okružnog suda Basmanniy u Moskvi) koja se odnosila na poslovanje podružnice stranog društva registriranog na Cipru. Optuženik u tom predmetu priznao je krivnju te je osuđen zbog prikrivanja poslovnih djelatnosti na području Moskve 1999.-2003. godine. Konačno, Vlada je dostavila kopiju odluke Vrhovnog suda (koji je odlučivao kao žalbeni sud) u predmetu *Selivanov* (odluka od 30. listopada 2002.) koji se odnosio na utaju poreza i kršenje carinskih propisa. Taj predmet odnosio se na korištenje "društava *fasada*" 1997.-1998. godine u svrhu postizanja smanjenja poreza i carinskih pristojbi. Prema mišljenju Vlade, u tim predmetima opisane su različite sheme koje se mogu okarakterizirati kao "*utaja poreza*".

755. Pored toga, Vlada je navela nekoliko presuda trgovačkih sudova na različitim razinama koje su se odnosile na neplaćanje poreza od strane poslovnih subjekata. Vlada je navela da su pravni stručnjaci i javnost imali pristup toj sudskoj praksi.

756. Vlada se također pozvala na odgovore na često postavljana pitanja koje su pružili razni porezni službenici i koji su objavljeni u pravnim bazama podataka, a kojima su objašnjene različite situacije koje se mogu opisati kao "*utaja poreza*". Vlada je dostavila izvratke iz članaka objavljenih u specijaliziranom tisku od strane pravnih znanstvenika i

poreznih praktičara o primjeni članaka 198. i 199. Kaznenog zakona, o metodama i procedurama porezne inspekcije, ovlastima porezne policije i poreznih inspektorata, sudjelovanju policije u poreznim inspekcijama, o poreznim prekršajima na temelju Poreznog zakona, itd. Konkretno, u jednom od članaka, objavljenom 1999. godine u časopisu *Nalogoviy Vestnik*, br. 9, autor je napisao da se najčešći oblik utaje poreza od strane individualnih poduzetnika (str. 68.) sastoji od primitka "*konzultantskih naknada*" temeljem lažnih ugovora o konzultantskim uslugama koje se potom ponovno plaćaju isplatiteljima tih "*naknada*". U članku objavljenom u br. 3 tog časopisa u 2002. godini (str. 126.) opisan je način utaje poreza u obliku povrata PDV-a temeljem izvoza do kojeg zapravo nije došlo.

757. Vlada je objasnila da je korištenje *off-shore* društava kao posebne metode za smanjenje iznosa poreza nebitno za pravnu oznaku čina kao "*utaje poreza*".

758. Konačno, tvrdnje o retroaktivnoj primjeni kaznenog prava ispitane su od strane sudova na dvije razine nadležnosti, te su odbijene kao neosnovane.

2. Tvrdnje podnositelja zahtjeva

759. Podnositelji zahtjeva pozvali su Sud da ne uzima u obzir svoje zaključke u predmetu *Yukos*, tvrdeći da se bave različitim pitanjima. Podnositelji zahtjeva posebno su naglasili da predmet *Yukos* nije bio njihov predmet, da se osuda pojedinca za "*svjesnu*" i "*namjernu*" utaju poreza iz članaka 198. i 199. nije razmatrala u tom predmetu, te da je predmet *Yukos* imao sasvim drugačiji fokus od kaznenih presuda u središtu ovog predmeta.

(a) Optužbe za utaju korporativnog poreza (članak 199.)

760. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da je Okružni sud Meshchanskiy bio onemogućen u ispitivanju predmeta bez prethodnog utvrđivanja zakonitosti poreznih olakšica u sklopu zasebnog postupka. Ustavni sud je u svojoj presudi br. 9-*P* od 27. svibnja 2003. razjasnio da je kazneno djelo utaje poreza zapravo slijedi, ili je posljedica, prethodnog utvrđenja da je počinjen porezni prekršaj. Osuda za kaznenu utaju poreza iz članka 199. nije autonomna, već ovisi o utvrđivanju, sa svim odgovarajućim jamstvima, od strane građanskog suda koji je propisno razmatrao pitanje. Podnositelji zahtjeva također su naveli rješenje Ustavnog suda br. 254-*O* u tom pogledu.

761. U pogledu suštine optužnice, podnositelji zahtjeva očitovali su se kako slijedi. Okružni sud Meshchanskiy ustvrdio je da su porezne prijave društva Business Oil bile svjesno lažne jer Business Oil "*nije obavljao nikakve stvarne djelatnosti na području [grada Lesnoya], kao porezni obveznik koji ima pravo na povlašteni porezni tretman*". Riječ koja se zapravo koristila u odnosu na društvo Business Oil i druga trgovačka društva u kaznenoj presudi je "*podstavnye*" ("*fiktivne [pravne osobe]*"). Međutim, to nije bio pravni termin i bio je pravno nedefiniran. Takva karakterizacija trgovačkih društava jer su bile pod kontrolom drugih, jer su bile pasivne i/ili nisu posjedovale proizvodnju ili prijevozna sredstva ili imovinu bila je bez presedana i bez temelja u ruskom zakonu.

762. Podnositelji zahtjeva su objasnili da je tehnika smanjenja poreza, na koju se kaznena presuda odnosila, predstavljala jednostavan aranžman prebacivanja profita (transferne cijene) koji se često pojavljivao u komercijalnom svijetu u razdoblju od 1999.-2000. godine (kao i prije i poslije). Ne samo da je općenito korištenje "*društava poštanskih sandučića*" (. *letter-box companies*) bila apsolutno uobičajena u Ruskoj Federaciji, nego je stjecanje glavne podružnice Yukosa na dražbi, putem koje je ruska Vlada naplatila porezna potraživanja, bilo ostvareno od strane društva koja je imalo upravo takve karakteristike: Baikalfinansgrup, društvo koje nije imalo nikakvu funkciju na tržištu i isključivo s funkcijom "*poštanskog sandučića*", uspješno je kupilo Yuganskneftegaz za 7 milijardi EUR.

763. Trgovačka društva u Lesnoyu koje su prodavale naftu Yukosa bila su osnovana i imala su poslovnu adresu u Lesnoyu. Gradska uprava imala je pravo temeljem zakona priznati porezne olakšice prema onim uvjetima koje je općinska vlast u Lesnoyu smatrala prikladnim uvesti. Od 2. travnja 1999. zakon je zahtijevao da, kao uvjet za bilo kakvo priznavanje poreznih olakšica, porezni obveznici registrirani u Lesnoyu moraju imati najmanje 90 posto svoje dugotrajne imovine na području ZATO-a, te najmanje 70 posto poslovanja i zaposlenika na platnom spisku s prebivalištem u regiji ZATO-a. Jedina pretpostavka stjecanja prava na porezne olakšice bila je doslovna formalna usklađenost s tim uvjetima. Usklađenost društva Business Oil sa zahtjevima članka 5. Zakona o ZATO-ima (uključujući izmjene i dopune) potvrđena je poreznom revizijom na licu mjesta provedenom u razdoblju od 17. do 29. prosinca 1999., kao i putem nekoliko revizija izvan lica mjesta.

764. Društvo nije trebalo posjedovati sredstva skladištenja, prerade ili prijevoza kako bi trgovalo naftom - sve što je bilo potrebno bio je zaslon računala. Gradska uprava bila je posve svjesna da su Business Oil i druga trgovačka društva bila sve samo ne posrednici: porezne vlasti imale su njihove porezne prijave u kojima su navedeni poslovi sa sirovom naftom u iznosima do nekoliko milijardi RUB, prihvaćale su milijune RUB poreza u odnosu na iste, te su provodile porezne revizije na licu mjesta, u njihovim uredima .

765. Podnositelji zahtjeva naveli su niz predmeta koji, prema njihovom mišljenju, potvrđuju da je za trgovačka društva koja posluju u zonama niskog poreza bilo dovoljno da se pridržavaju formalnih zahtjeva iz članka 5. Zakona o ZATO-ima. Konkretno, oni su naveli predmet *Pribrezhnoye* koji je potvrdio pravo na porezne olakšice bez obzira na sljedeće: (1) jedina dugotrajna imovina poreznog obveznika sastojala se od jednog računala smještenog u regiji ZATO-a (u iznajmljenom prostoru); (2) poslovanje poreznog obveznika je bilo trgovanja sirovom naftom koja se cijelo vrijeme nalazila izvan regije ZATO-a; (3) generalni direktor poreznog obveznika bio je porezni rezident izvan područja ZATO-a i nije bio na njegovom platnom spisku; i (4) porezni obveznik oslanjao se na činjenicu da zapošljava čistača i odvjetnika koji radi od kuće kako bi zaobišao zapreku prema kojoj 70 posto radnika mora imati prebivalište u ZATO-u. Podnositelji zahtjeva su također naveli nekoliko predmeta o kojima je odlučivao Federalni trgovački sud za Uralski okrug, a koji su se

odnosili na ZATO-e koji se nalaze u Uralskom saveznom okrugu (kao što je grad Lesnoy), kao što su predmeti *Chelpiks*, *Energosintez*, *Kio-Invest*, *Uralkhimtekhprom*, *Transkrud* i drugi. Podnositelji zahtjeva su smatrali da porezni obveznici, s obzirom na te odluke kasacijskog suda, mogu valjano doći do zaključka da imaju pravo na porezne olakšice temeljem poreznih sporazuma sklopljenih u skladu s gramatičkim tumačenjem člankom 5. Zakona o ZATO-im (vidi presudu *Siblekon* Trgovačkog sud za Istočnosibirski okrug)

766. Vlada, naprotiv, nije dostavila niti jedan predmet, a kamoli neki bar donekle sličan kaznenoj presudi u predmetu podnositelja zahtjeva, u kojem se spominje pojam fiktivnog društva. Vlada nije ni na koji način dala primjedbe na sudsku praksu na koju su se pozvali podnositelji zahtjeva. Ni u jednom predmetu o kojem su odlučivali ruski sudovi nije razmjernost poreznih obveza temeljem sporazuma o povlaštenom oporezivanju i iznosa uložениh sredstava u lokalno gospodarstvo bila od značaja. Teorija o "*nerazmjerno niskim uplatama*" korištena u predmetu podnositelja zahtjeva bila je u potpunosti neodrživa kao temelj za nametanje, a kamoli utvrđivanje porezne obveze.

767. Podnositelji zahtjeva naglasili su da je 6. rujna 2007., u svom odgovoru na zahtjev drugog podnositelja zahtjeva prije odluke o dopuštenosti, Vlada izjavila da se presuda podnositelja zahtjeva temeljila na "promjeni prakse" glede načina primjene odredbi članaka 198. i 199. Suprotno onome što se činilo da Vlada sugerira, nije bilo ničega samo po sebi jasnog u naknadnoj kriminalizaciji postupanja podnositelja zahtjeva.

768. Doista, tada važeći članak 40. Poreznog zakona omogućavao je zamjenu drugačije cijene za porezne svrhe. Međutim, to je bilo moguće samo u strogo definiranim uvjetima. Nadalje, članak 40. propisivao je da se, kao opće pravilo, cijena po kojoj je izvršena transakcija treba tretirati kao tržišna cijena. U svakom slučaju, osuda podnositelja zahtjeva nije bila utemeljena ni na čemu u svezi s člankom 40. st. 2. Poreznog zakona – ni na tu odredbu, ni na njezin temeljni koncept, nije se pozivalo u kaznenoj presudi.

769. U to vrijeme nije bilo posebnih pravnih instrumenata u ruskom zakonu za suzbijanje dogovora o transfernim cijenama. Ruska Federacija nije bila potpisnica Konvencije OECD-a o transfernim cijenama, a ruski porezni zakon nije, čak ni tada, sadržavao opće odredbe koje zahtijevaju da subjekti međusobno posluju po tržišnoj cijeni. Godine 1999.-2000. nije postojala opća obveza izvještavanja za poslovne organizacije da otkriju u kojoj mjeri koriste interne tržišne cijene kako bi usmjeravale profit. Čak nije postojala obveza izrade konsolidiranih financijskih izvješća. Upravo suprotno, računovodstvena načela na kojima se temeljio ruski porezni sustav sprječavala su korištenje konsolidiranih financijskih izvješća. Zakon "O konsolidiranom financijskom izvještavanju" usvojen je tek 2010. godine.

770. Podnositelji zahtjeva ponovili su da se veći dio iskaza stručnjaka koji Okružni suda Meshchanskiy nije prihvatio odnosio na činjenicu da je tužiteljstvo pogriješilo u svojem tumačenju poreznog zakona, te da je pojam "fiktivnog društva" predstavljao primjenu retroaktivnog kažnjavanja. Podnositelji zahtjeva dali su iskaz o svojem općem oslanjanju

na profesionalni savjet prije korištenja tehnika smanjenja poreza opisanih u kaznenoj presudi kao "*utaja poreza*".

771. Uvezeni pojam "*poreznog obveznika sa zlom namjerom*", koji nikad prije nije spomenut u svezi s korištenjem poreznih olakšica stečenih prema posebnim propisima, nikada nije identificiran kao osnova za vraćanje poreznih olakšica priznatih od strane vlasti ZATO-a u bilo kojoj od odluka koje je navela Vlada ili koje su poznate podnositeljima zahtjeva.

772. Podnositelji zahtjeva također su doveli u pitanje zaključke Okružnog suda da su oni članovi "*organizirane skupine*". Nije utvrđena nikakva stvarna činjenična veza između podnositelja zahtjeva i navodno nezakonitog podnošenja poreznih prijava od strane društva Business Oil.

773. Konačno, podnositelji zahtjeva tvrdili su da je njihova osuda zbog nezakonitih povrata poreza također bila potpuno nepredvidljiva i proizvoljna: plaćanje poreza korištenjem mjenica bilo je zakonito u to vrijeme.

(b) Optužbe za utaju poreza na osobni dohodak (članak 198.)

774. Što se tiče optužbi za utaju poreza na osobni dohodak, podnositelji zahtjeva naveli su da su, poput mnogih ruskih poduzetnika, koristili poseban porezni režim, koji se temelji na upotrebi licence ("patenta") i plaćanju jednog pripisanog poreza. Postupajući na temelju savjeta o porezu, podnositelji zahtjeva podnijeli su zahtjev za odgovarajućom licencom, te su je platili i dobili. Dobivanje licence povećalo je proračun za iznos njezine cijene. Zatim su sklopili ugovore o konzultantskim uslugama s posredničkim društvom. Ti ugovori odnosili su se na poseban dogovor s ne-ruskim krajnjim korisnikom o korištenju stručnosti podnositelja zahtjeva u pogledu vođenja poslova u Ruskoj Federaciji. S obzirom na osjetljivu prirodu tih dogovora, oni su doista bili istinski povjerljivi, te bi došlo do ozbiljne povrede povjerenja da su podnositelji zahtjeva podijelili ta pitanja s tužiteljima na javnoj raspravi. Ti krajnji korisnici nisu bili članovi grupe Yukos. Uključivanje društva za osobne usluge između osobe koja obavlja stvarni posao i društva koja traži njezine usluge predstavljalo je rasprostranjenu i uobičajenu praksu.

775. Argumentacija Vlade bila je da su uplate koje su primljene od strane podnositelja zahtjeva 1998. i 1999. godine bile "*skrivena plaća*", s rezultatom da taj prihod nije oporezivan na temelju općih pravila Poreznog zakona, bez koristi od posebnog poreznog režima na temelju Zakona o malim poduzećima. Međutim, taj zaključak nije potkrijepljen dokazima. Kaznena presuda nije dovela u pitanje činjenicu da su krajnji korisnici izvršili svoje uplate društvima na otoku Man, ili činjenicu da je dohodak koji su primili podnositelji zahtjeva primljen od tih društava. Pored toga, nije bilo nikakvih podataka ni o jednom predmetu koji se odnosio na bilo koju osobu, osim onih povezanih s Yukosom, a u kojemu se pozivalo na članak 198. kako bi se kriminalizirala shema "*individualnih poduzetnika*". Kao što je jasno potvrđeno u predmetu *Vliran*, nije bilo osnova za osporavanje njihovog korištenja prednosti iz Zakona o malim poduzećima (vidi par. 443. ove presude).

776. Podnositelji zahtjeva opovrgnuli su navodnu vezu između njih i društava na otoku Man. Čak i da je to bila istina, bilo je posve normalno da

gospodarstvenik, iz niza razloga, posluje s krajnjim korisnicima ne izravno, već preko korporativnog posrednika kojeg je on osnivao. Nije bilo nikakvog pokušaja objašnjenja u kaznenim presudama koje bi objasnilo po kojem su to temelju društva na otoku Man primale uplate od krajnjih korisnika, odnosno temelj po kojem su podnositelji zahtjeva primali uplate, ako ne za savjetovanje. Nije bilo nikakvih dokaza da su Rosprom ili Yukos Moskva platili bilo kakve iznose društvima na otoku Man. Također je prešućena činjenica da su podnositelji zahtjeva i dalje prijavljivali opći dohodak od nesamostalnog rada od Rosproma i Yukos Moskve, kao i iz drugih izvora, u iznosima sličnog reda veličine kao i prethodnih godina. Prihod podnositelja zahtjeva iz tih izvora bio je nominalan prije i nakon sklapanja ugovora o pružanju usluga. Rad koji su obavljali podnositelji zahtjeva ulazio je u domašaj aktivnosti predviđenih licencama.

777. Konačno, prema mišljenju podnositelja zahtjeva, čak i ako su se iznosi primljeni temeljem ugovora o uslugama mogli pripisati kontinuitetu njihove službe u Rospromu i Yukos Moskvi, to nije činilo cijelu shemu nezakonitom – za njih bi to bio potpuno zakonit oblik porezne optimizacije, koji su im predložili njihovi odvjetnici.

B. Ocjena Suda

1. Opća načela

778. Sud ponavlja da članak 7. utjelovljuje načelo *nullum crimen, nulla poena sine lege*, i uvjet da se kazneno pravo ne smije široko tumačiti na štetu optuženika, primjerice po analogiji (vidi *Jorgic protiv Njemačke*, br. 74613/01, par. 100., ECHR 2007-III (izvaci), ili *Kafkaris protiv Cipra* [VV], br. 21906/04, par. 138., ECHR 2008).

779. Kada se govori o "zakonu", članak 7. aludira na isti koncept na koji Konvencija upućuje drugdje pri korištenju tog izraza, koncept koji obuhvaća zakone, kao i podzakonske akte i sudsku praksu te podrazumijeva kvalitativne uvjete, uključujući dostupnost i predvidljivost. Iz toga slijedi da kaznena djela i relevantne kazne moraju biti jasno definirani zakonom. Taj uvjet je zadovoljen kada pojedinac može iz teksta mjerodavne odredbe i, ako je potrebno, uz pomoć tumačenja te odredbe od strane sudova ili putem odgovarajućeg pravnog savjeta, do stupnja koji je razuman u danim okolnostima, znati koja će ga djela i propusti učiniti kazneno odgovornim (vidi *Liivik protiv Estonije*, br. 12157/05, par. 93., 25. lipnja 2009.; *Achour protiv Francuske*, [VV], br. 67335/01, stavak 42., ECHR 1999-V). Predvidljivost u velikoj mjeri ovisi o sadržaju zakona u pitanju, o području koje treba pokrivati, te o broju i statusu onih na koje se odnosi. Zakon još uvijek može zadovoljiti uvjet "predvidljivosti" kada osoba u pitanju mora primiti odgovarajuće pravne savjete kako bi procijenila, do stupnja koji je razuman u danim okolnostima, posljedice koje određeno djelo može uzrokovati (vidi *Scoppola protiv Italije* (br. 2) [VV], br. 10249/03, par. 102., 17. rujna 2009.).

780. Sud naglašava da "u svakom pravnom sustavu, uključujući i kazneno pravo, bez obzira koliko jasno je neka zakonska odredba napisana, postoji neizbježan element sudskog tumačenja. Uvijek će postojati potreba za razjašnjenjem spornih pitanja i za prilagodbom promjenljivim

okolnostima" (vidi *Moiseyev*, prethodno citirano, par. 234.). Sud također ponavlja da *"tekst zakona nije uvijek precizan. Jedna od standardnih tehnika regulacije pravilima je korištenje opće kategorizacije za razliku od iscrpnih popisa. To znači da su mnogi zakoni neizbježno umotani u izraze koji su, u manjoj ili većoj mjeri, neodređeni, a njihovo tumačenje i primjena ovisi o praksi"* (vidi *Scoppola (br. 2)* [VV], prethodno citirano, par. 100.). Nadalje, u većini država članica, progresivni razvoj kaznenog prava kroz sudsku praksu je čvrsto ukorijenjen i nužan dio pravne tradicije. Članak 7. Konvencije ne može se tumačiti kao da zabranjuje postupno razjašnjavanje pravila kaznene odgovornosti putem sudskog tumačenja od predmeta do predmeta, uz uvjet da je rezultat razvoja u skladu sa bićem kaznenog djela i da se može razumno predvidjeti (vidi *Streletz, Kessler i Krenz protiv Njemačke* [VV], br. 34044/96, 35532/97 i 44801/98, par. 50., ECHR 2001-II; *K.-H.W. protiv Njemačke* [VV], br. 37201/97, par. 85., ECHR 2001-II (izvaci); i *Kononov protiv Latvije* [VV], br. 36376/04, par. 185., ECHR 2010). Čak i više: *"čvrsto uspostavljen dio pravne tradicije država članica Konvencije je činjenica da sudska praksa, kao jedan od izvora prava, nužno pridonosi postupnom razvoju kaznenog prava"* (vidi *Kruslin protiv Francuske*, 24. travnja 1990., par. 29., Serija A br. 176-A).

781. Pitanje je koji stupanj nadzora Sud treba primjenjivati na odluke domaćih sudova kojima se razvija postojeća sudska praksa i tumače odredbe zakona u svjetlu suvremenih uvjeta. Sudska praksa Suda pokazuje da se njegova nadzorna funkcija sastoji u ocjeni je li nacionalni sud, prilikom donošenja svoje odluke, nerazumno protumačio i na podnositelja zahtjeva primijenio relevantni zakon. Drugim riječima, Sud u takvim pitanjima primjenjuje blaži standard, što omogućuje državama da razviju svoju sudsku praksu i prilagode je promjenljivim uvjetima suvremenog društva (vidi *Eurofinacom protiv Francuske* (odluka), br. 5873/00, ECHR 2004-VII (izvaci)).

782. Primjerce, u predmetu *S.W. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (22. studenog 1995., Serija A br. 335-B) Sud je bio suočen s kaznenim djelom *"bračnog silovanja"* koje se razvilo sudskim tumačenjima vrlo drevne pravne norme za koju se činilo da isključuje kaznenu odgovornost za takav čin. Sud nije utvrdio da je došlo do povrede članka 7. u ovom predmetu, navodeći činjenicu da je stara razlika između *"zakonitog"* i *"nezakonitog"* nedobrovoljno spolnog odnosa očito zastarjela, da novo tumačenje nastavlja *"uočljivu liniju razvoja sudske prakse"* te da je *"u biti ponižavajući karakter silovanja"* tako očigledan da sudske prepoznavanje takvog ponašanja kao kaznenog nije *"proturječno s ciljem i svrhom članka 7. Konvencije"* (vidi par. 42.-44.).

783. U novijem predmetu *Huhtamäki protiv Finske* (br. 54468/09, par. 50. *et seq.*, 6. ožujka 2012.) Sud je ispitao situaciju u kojoj je finski Vrhovni sud bio suočen s *"novom situacijom u kojoj je morao po prvi put zauzeti stav o pitanju može li privilegij od samooptuživanja utjecati na ostale osobe povezane s kaznenim djelom u pitanju. I domaće pravo i sudska praksa šutjeli su po tom pitanju"*. U tom predmetu Sud je utvrdio da nema povrede članka 7. Konvencije, ističući da *"ne dovodi u pitanje tumačenje i primjenu nacionalnog prava od strane nacionalnih sudova, osim ako je došlo do očitog nepridržavanja prava ili proizvodnosti u*

primjeni tog prava (vidi također *Société Colas Est i drugi protiv Francuske*, br. 37971/97, s par. 43., ECHR 2002-III i, *mutatis mutandis*, *Lavents protiv Latvije*, br. 58442/00, par. 114., 28. studenog 2002.).

784. Nadalje, u vrlo tehničkim područjima, kao što je, primjerice, oporezivanje, sudska praksa Suda potiče gospodarstvenike da budu "posebno oprezni" u procjeni rizika koje njihova profesionalna djelatnost podrazumijeva (vidi *Cantoni protiv Francuske*, 15. studenoga 1996., par. 35., *Izješća o presudama i odlukama* 1996-V), ako je potrebno, uz pomoć odvjetnika (vidi *Jorgic*, prethodno citirano, par. 101.-102.).

785. Konačno, nepostojanje prethodnih identičnih predmeta u domaćoj sudskoj praksi ne znači da je kaznena presuda u suprotnosti s člankom 7.; zamislivo je da nacionalna nadležna tijela još nisu imala priliku biti suočena s takvim situacijama (vidi *Soros protiv Francuske*, br. 50425/06, par. 57.-58., 6. listopada 2011.).

2. Zaključci Suda u predmetu Yukos

786. Sud ponavlja da se u predmetu *Yukos* nije bavio prigovorima društva temeljem članka 7. Konvencije (vidi par. 667.). Međutim, Sud je ispitao je li se porezna odgovornost društva zbog utaje korporativnog poreza "temeljila se na razumnom i predvidljivom tumačenju domaćeg prava" (vidi naslov iznad par. 576. presude *Yukos*). Ta je tvrdnja ispitana temeljem članka 1. Protokola br. 1. uz Konvenciju. Sud smatra da se njegovi zaključci temeljem članka 1. Protokola br. 1 u predmetu *Yukos* ne mogu automatski primijeniti na prigovor podnositelja zahtjeva temeljem članka 7. u ovom predmetu. Međutim, postoje mnoge sličnosti između stajališta podnositelja zahtjeva temeljem članka 7. i tvrdnji društva podnositelja temeljem članka 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju u predmetu *Yukos*. Prema tome, zaključci Suda u predmetu *Yukos* su relevantni. Sud će podsjetiti na najvažnije dijelove svojih zaključaka koji se odnose na zakonitost ponovne ocjene poreza u mjeri u kojoj je to primjenjivo na društvo podnositelja:

"588. ... Društvo je tvrdilo da je ... koristilo zakonite "tehnike porezne optimizacije" koje su tek naknadno osuđene od strane domaćih sudova Također je prigovorilo da postojeća zakonska osnova za utvrđivanje odgovornosti društva nije ispunjavala zahtjeve Konvencije u pogledu kvalitete zakona i da je, u svakom slučaju, primjena relevantnih zakona bila u suprotnosti s utvrđenom praksom. U skladu s tim, Sud mora utvrditi jesu li relevantni porezni aranžmani bili zakoniti u zemlji u to vrijeme ... te je li pravna osnova za utvrđivanje odgovornosti društva podnositelja zahtjeva bila dovoljno dostupna, precizna i predvidljiva. ...

"591. ... "Tehnike porezne optimizacije" društva koje su se primjenjivale s neznatnim varijacijama tijekom 2000.-2003. godine sastojale su se od prebacivanja poreznog opterećenja s društva podnositelja zahtjeva i njezinih proizvodnih i uslužnih jedinica na društva poštanske sandučice u domaćim poreznim utočištima u Rusiji. Ta društva, bez vlastite imovine, zaposlenika ili poslovanja, nominalno su bile u vlasništvu i njima su upravljale treće strane, iako je u stvarnosti njih osnovalo i njima upravljalo samo društvo podnositelj zahtjeva. U biti, podružnice društva podnositelja zahtjeva koje su proizvodile naftu prodavale su izvađenu naftu društvima poštanskim sandučicama samo za dio tržišne cijene. Društva poštanski sandučici su, djelujući kaskadno, zatim prodavale naftu ili u inozemstvu, ovaj put po tržišnoj cijeni, ili rafinerijama društva podnositelja zahtjeva, te su je potom ponovno

kupovale po sniženoj cijeni i ponovno prodavale po tržišnoj cijeni. Prema tome, društva poštanski sandučići akumulirale su većinu dobiti društva podnositelja zahtjeva. Budući da su bile registrirane u područjima niskog poreza, omogućile su društvu podnositelju zahtjeva da plaća znatno niže poreze u odnosu na tu dobit. Naknadno su društva poštanski sandučići jednostrano prenijele akumuliranu dobit društvu podnositelj zahtjeva kao dar ...

592. Domaći sudovi utvrdili su da je [tehnika minimiziranja poreza primijenjena od strane društva] ... nezakonita ... jer uključuje prijevarno registriranje trgovačkih subjekata od strane društva podnositelja zahtjeva u ime trećih osoba te njezin odgovarajući propust da prijavi poreznim vlastima svoj pravi odnos s tim društvima Porezne vlasti možda su imale pristup razbacanim dijelovima informacija o funkcioniranju odvojenih dijelova tog aranžmana, koji su se nalazili u cijeloj zemlji, ali, s obzirom na razmjere i prijevorni karakter aranžmana, one sigurno nisu mogle biti svjesne tog aranžmana u njegovoj cijelosti ...

593. Aranžman je očito bio usmjeren na izbjegavanje općih zahtjeva Poreznog zakona, u kojima se očekuje od poreznih obveznika da trguju po tržišnim cijenama ..., a po svojoj prirodi uključivao je određene radnje ... koje nisu bile u skladu s propisima koji uređuju odnose između nezavisnih pravnih osoba ... Sud ... nije uvjeren na pozivanje društva podnositelja zahtjeva na predmet br. A42-6604/00-15-818/01 ... i njezinim oslanjanjem na članak 251. st. 1. točku 11. Poreznog zakona ...

594. Za razliku od Poreznih procjena u pitanju, za tuženog subjekta u predmetu br. A42-6604/00-15-818/01 nije se tvrdilo da je dio veće porezne prijevare, a [Porezna služba] nije uspjela dokazati da je on bio fiktivan. Sudovi su utvrdili da je subjekt imao određenu imovinu, zaposlenike i bankovni račun u mjestu registracije te su odbili zahtjeve [Porezne službe]. ... Sud se ne može složiti s navodom društva podnositelja zahtjeva da je njegov poseban način "optimiziranja poreza" bio prethodno ispitan od strane domaćih sudova i potvrđen kao valjan ... Gore navedena razmatranja dovoljna su za Sud da zaključi kako zaključci domaćih sudova da su porezni aranžmani društva podnositelja zahtjeva bili nezakoniti u trenutku kada ih je društvo koristilo nisu bili ni proizvoljni ni očito nerazumni.

595. Sud će se sada osvrnuti na pitanje je li pravna osnova za utvrđivanje odgovornosti društva podnositelja zahtjeva bila dovoljno dostupna, precizna i predvidljiva. ... [Domaći] sudovi su utvrdili da su trgovačke društva bila fiktivna i da su bila u potpunosti pod kontrolom društva podnositelja zahtjeva, te su u skladu s tim transakcije koje su provodili fiktivni subjekti reklasificirali kao transakcije koje je u stvarnosti provodilo društvo podnositelj zahtjeva.

596. Sudovi su ... promijenili karakterizaciju prodajnih operacija lažnih subjekata. Odlučili su da su one u stvarnosti provedene od strane društva podnositelja zahtjeva te da je ono dužno ispuniti odgovarajuću obvezu plaćanja raznih poreza na te djelatnosti. Konačno, sudovi su napomenuli da je uspostavljanje i vođenje fiktivnog aranžmana od strane društva podnositelja zahtjeva rezultiralo ... namjernim neplaćanjem raznih poreza ...

597. Uzimajući u obzir mjerodavno domaće pravo, Sud smatra da su ... prema tadašnjim pravilima ugovorni aranžmani koje su stranke poduzimale u poslovnim transakcijama bili važeći samo u mjeri u kojoj su stranke postupale u dobroj vjeri, te da su porezne vlasti imale široke ovlasti u potvrđivanju karaktera postupanja stranaka i osporavanju pravne oznake takvih aranžmana pred sudovima. To je pojašnjeno ne samo člankom 10. stavkom 3. Građanskog zakonika na koji su se oslanjali domaći sudovi u postupku Porezne procjene, već i drugim relevantnim i mjerodavnim zakonskim odredbama koje su bile na raspolaganju društvu podnositelju zahtjeva i drugim poreznim obveznicima u to vrijeme U sudskoj praksi na koju se pozvala Vlada naznačeno je da je ovlast novog karakteriziranja ili poništavanja djelatnosti društva u zloj namjeri postojala i da je bila korištena od strane domaćih sudova u različitim kontekstima i s različitim posljedicama za zainteresirane stranke još 1997. godine Štoviše, u nizu svojih rješenja ... Ustavni sud je [spomenuo] moguće posljedice postupanja poreznog obveznika u zloj namjeri.

598. U onoj mjeri u kojoj je društvo podnositelj zahtjeva prigovorilo da je doktrina zle namjere previše neodređena, Sud je opet ponovio da ... su mnogi zakoni neizbježno umotani u izraze koji su, u manjoj ili većoj mjeri, neodređeni, a čije tumačenje i primjena ovisi o praksi ... Temeljem činjenica, ... mjerodavnim zakonskim normama sasvim je pojašnjeno da, ako bude otkriven, porezni obveznik suočen je s rizikom od ponovne porezne procjene njegove stvarne gospodarske djelatnosti u svjetlu relevantnih nalaza nadležnih tijela. A to je upravo ono što se dogodilo društvu podnositelju zahtjeva u ovom predmetu.

599. Sve u svemu, uzimajući u obzir slobodu procjene koju uživa država u tom području i činjenicu da je društvo podnositelj zahtjeva bilo veliki poslovni holding za koji se u relevantno vrijeme moglo očekivati da je primalo pomoć profesionalnih revizora i konzultanata ..., Sud smatra da je postojala dovoljno jasna pravna osnova za utvrđivanje odgovornosti društva podnositelja zahtjeva prilikom Porezne procjene 2000.-2003. godine."

3. *Primjena na ovaj predmet*

(a) **Osuda zbog plaćanja poreza mjenicama**

787. Jedan od prigovora podnositelja zahtjeva temeljem članka 7. odnosio se na njihovu osudu zbog plaćanja poreza mjenicama. Sud primjećuje u tom pogledu da je Okružni sud Meshchanskiy osudio podnositelje zahtjeva za dvije različite točke optužnice za poreznu utaju temeljem članka 199. Prva točka odnosila se na navodno nezakonite porezne olakšice dobivene od strane trgovačkih tvrtki. Druga se odnosila na plaćanje poreza mjenicama (vidi par. 111. *et seq.* ove presude). Žalbeni sud (Gradski sud u Moskvi) ukinuo je presudu Okružnog suda u dijelu u kojoj se ona odnosila na plaćanje poreza mjenicama (vidi par.318. ove presude). Utvrdio je da je nakon izmjena i dopuna članka 199. u 2003. godini takvo postupanje prestalo biti kazneno djelo jer u zakonu više nisu bile navedeni "*drugi načini* " utaje poreza. Ta druga točka stoga je uklonjena s popisa optužbi protiv podnositelja zahtjeva koje su potvrđene na posljednjoj razini nadležnosti. U takvim okolnostima Sud zaključuje da podnositelji zahtjeva ne mogu tvrditi da su žrtve navodne povrede članka 7. u tom pogledu jer nisu bili "*proglašeni krivima*" za kazneno djelo u smislu te odredbe Konvencije.

(b) **Postupovne prepreke kaznenom progonu podnositelja zahtjeva za utaju poreza**

788. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da su, prema zakonu kakav je bio na snazi u 1999.-2000. godini, postojale određene postupovne prepreke da ih se osudi zbog utaje poreza. Konkretno, podnositelji zahtjeva pozvali su se na rješenje Ustavnog suda od 27. svibnja 2003. (vidi par. 43. ove presude), koje se može tumačiti kao da zahtjeva da osudi zbog utaje poreza u kaznenom postupku mora prethoditi utvrđivanje porezne obveze u zasebnom postupku. U predmetu *Chelpiks* u kojem su odlučivali trgovački sudovi Uralskog saveznog okruga naznačeno je da je nemoguće tužiti poreznog obveznika zbog korištenja poreznih povlastica odobrenih sporazumom o povlaštenom oporezivanju bez prethodnog poništenja tog sporazuma (vidi par. 436. ove presude). Međutim, podnositelji zahtjeva u ovome predmetu su proglašeni kazneno odgovornima bez poništenja

sporazuma o povlaštenom oporezivanju te prije nego što su sudovi utvrdili postojanje porezne obveze društva u zasebnom postupku.

789. Sud nije uvjeren da je shvaćanje rješenja Ustavnog suda od strane podnositelja zahtjeva ispravno. Isto tako, odluka trgovačkog suda Uralskog saveznog okruga u predmetu *Chelpiks* razumno se može drugačije tumačiti. Bilo kako bilo, Sud ponavlja da članak 7. jamči da kaznena djela i relevantne kazne moraju biti jasno definirane u materijalnom kaznenom pravu. Međutim, on ne propisuje nikakve uvjete glede postupka u kojem se mora provesti istraga i suđenje za ta kaznena djela. Sud ponavlja da se u predmetu *Coëme i drugi protiv Belgije* (br. 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 i 33210/96, par. 149., ECHR 2000-VII) suočio s donekle sličnom tvrdnjom podnositelja zahtjeva, koji su tvrdili da članak 7. jamči ne samo predvidljivost kazne, već i predvidljivost kaznenog progona. U tom predmetu novi zakon je produžio zastarni rok te je time produžio i rok u kojem su se kazneni progoni mogli pokrenuti u odnosu na kaznena djela pripisana podnositeljima zahtjeva. Sud je priznao da je primjena novog zakona "*štetno utjecala na položaj podnositelja zahtjeva, osobito osujećujući njihova očekivanja*", ali da ona ne "*podrazumijeva povredu prava zajamčenih člankom 7. jer se ta odredba ne može tumačiti kao da zabranjuje produljenje zastarnog roka neposrednom primjenom postupnog prava kada relevantna kaznena djela nikada nisu postala predmet zastarnog roka*".

790. Slično rasuđivanje primjenjivo je u ovom predmetu. Podnositelji zahtjeva možda su očekivali da ih vlasti neće moći kazneno goniti na kaznenom sudu bez prethodnog provođenja posebnog sudskog postupka, poreznog ili građanskog. Sud ponavlja da nije uvjeren da je to bio jedini mogući scenarij njihovog kaznenog progona. U svakom slučaju, navodne "*postupovne prepreke*" nisu značile da djela pripisana podnositeljima zahtjeva nisu bila definirana kao "*kaznena djela*" u trenutku kada su počinjena. Iz toga slijedi da nije došlo do povrede članka 7. u tom pogledu.

(c) Novo tumačenje pojma "utaje poreza"

791. Sud će se sada osvrnuti na osudu podnositelja zahtjeva na temeljem članka 198. i 199. za korištenje raznih tehnika smanjenja poreza u odnosu na korporativni porez i porez na osobni dohodak. Sud primjećuje da je u člancima 198. i 199. Kaznenog zakona "*utaja poreza*" definirana u vrlo općenitom smislu (vidi par. 429. ove presude). Zakon opisuje utaju poreza kao "*svjesno*" uključivanje "*lažnih podataka*" u fiskalne izjave. Sama po sebi takva široka definicija ne otvara nikakva pitanja temeljem članka 7. Konvencije. Oblici gospodarske aktivnosti neprestano se razvijaju pa tako i metode utaje poreza. Kako bi odredili predstavlja li određeno ponašanje "*utaju poreza*" u kaznenopravnom smislu, domaći sudovi mogu se pozvati na pravne pojmove iz drugih područja prava, posebice poreznog prava. Pravo u tom području može biti dovoljno fleksibilno da se prilagodi novim situacijama, a da pritom ne postane nepredvidljivo.

792. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da izjave trgovačkih društava ne sadrže nikakve "*lažne*" podatke. Podnositelji zahtjeva imali su razloga vjerovati da te izjave vjerno odražavaju sve transakcije trgovačkih društava

te da su stoga točne u smislu Zakona o ZATO-ima. Slično tome, podnositelji zahtjeva uredno su podnosili izvješća o iznosima koje su dobivali od društava na otoku Man, u skladu sa Zakonom o malim poduzećima. Oba zakona bila su formulirana vrlo precizno i nisu koristila pojmove kao što su "*poslovna svrha*", "*fiktivan*" ili "*zla namjera*". Vlada je tvrdila da je u tada postojećoj sudskoj praksi pojam "*utaje poreza*" bio dovoljno detaljno razvijen da osuda podnositelja zahtjeva bude predvidljiva.

793. Sud je ispitao predmete koje je Vlada dostavila u prilog svom stajalištu. On primjećuje da su u rješenju Vrhovnog suda br. 8 od 4. srpnja 1997., na koje se pozvala Vlada (vidi par. 753. ove presude), objašnjeni neki od pojmova koji se odnose na pojam "*utaje poreza*" i njegove sastavne elemente. Međutim, u njemu nisu opisane pojave kao što su "*transferne cijene*", "*fiktivna*" društva ili transakcije, koje su bile u središtu kaznenog predmeta podnositelja zahtjeva. Korištenje društava "*fasada*" kao sredstava utaje poreza prvi put se izrijeком spominje u rješenju Vrhovnog suda br. 64 od 28. prosinca 2006. (vidi par. 434. ove presude). To rješenje ne može podržati argumentaciju Vlade jer se djela pripisana podnositeljima zahtjeva odnose na 1998.-2000. godinu.

794. Ostala sudska praksa na koju se pozvala Vlada najvećim dijelom je nevažna jer se odnosi na druge oblike utaje poreza, kao što je, primjerice, neposredan propust prijavljivanja prihoda. Bilo je nekoliko predmeta koji se odnose na korištenje društava "*fasada*" ili "*fiktivnih*" društava, ali o njima se odlučivalo u 2002. godini, ili čak kasnije (vidi, posebice, predmete *Mironov* i *Selivanov* sažete u par. 754. ove presude). Sud nije svjestan nikakve druge sudske prakse o tom pitanju suvremene relevantnom vremenskom razdoblju. Pisani radovi pravnih znanstvenika na koje se pozvala Vlada oskudni su i neuvjerljivi. Sud zaključuje da u području kaznenog prava nije postojala nikakva sudska praksa izravno primjenjiva na aranžmane transfernih cijena i navodno fiktivne transakcije slične onima koje su u središtu predmeta podnositelja zahtjeva.

795. Vladina sljedeća tvrdnja bila je da je nezakoniti karakter takvih aranžmana mogao biti utvrđen s pozivom na opća načela koja proizlaze iz drugih područja prava, posebice poreznog i građanskog prava. Ta tvrdnja nije bez osnova. Sud primjećuje da je stav vlasti u poreznom postupku protiv Yukosa bio usmjeren na pojam "*fiktivnih transakcija*". Tužiteljstvo je u predmetu podnositelja zahtjeva tvrdilo da su podnositelji zahtjeva davali vlastima "*lažne*" podatke. U osnovi riječ "*fiktivan*" je sinonim riječi "*lažan*", te je logika državnih vlasti u oba predmeta uglavnom slična. Osoba ne može ući u "*fiktivnu*" transakciju nesvjesno; to je uvijek namjeran čin. Drugim riječima, podnošenje poreznih prijava koje se temelje na fiktivnim poslovima može se protumačiti kao "*svjesno*" davanje "*lažnih podataka*" poreznim vlastima, što je situacija koja spada u domašaj članka 198. i 199. Kaznenog zakona.

796. Pojam "*fiktivnih transakcija*" bio je poznat u ruskom pravu (vidi par. 417. *et seq.* ove presude). Sudovi su uvijek imali ovlast primijeniti pravilo "*prednosti sadržaja nad formom*" i poništiti transakciju kao "*fiktivnu*" temeljem članaka 167. i 170. Građanskog zakonika (vidi sudsku praksu u par. 422. *et seq.*). Slična (iako ne identična) pravna konstrukcija

postojala je u Poreznom zakonu: primjerice, u određenim situacijama Zakon je dopuštao poreznim vlastima da zanemare neki ugovor i izračunaju porez koji stranke duguju temeljem stvarnih "tržišnih cijena" (vidi par. 414. ove presude). Prema tome, pristup "*prednosti sadržaja nad formom*" također je postojao na području poreznog prava. Sud naglašava da takav pristup postoji u mnogim europskim zemljama, te da Sud u njemu ne vidi ništa nerazumno ili neobično.

797. Okrećući se praktičnoj primjeni teorije "*prednosti sadržaja nad formom*", Sud primjećuje sljedeće. Dio sudske prakse na koju su se pozvale stranke govori u prilog stajalištu Vlade. Konkretno, u predmetima *Mechel* ili *Grin Haus* (par. 422. i 425. ove presude) sudovi su na zahtjev Porezne službe iznova okarakterizirali transakcije poreznih obveznika kao "*fiktivne*".

798. Presude u predmetima koji se odnose na transferne cijene u zonama niskog poreza više su govorile u prilog stajalištu podnositelja zahtjeva. Primjer je predmet *Porezna služba protiv OOO Pribrezhnoe* (vidi par. 439. ove presude), analiziran u par. 593.-594. presude *Yukos*. U tom predmetu trgovački sud odbio je ponovno izračunati porez koji duguje društvo registrirano u zoni niskog poreza, unatoč više činjenica koji su ukazivale na "*fiktivni*" karakter poslovanja tog društva. Činjenice na koje se pozivala Porezna služba u predmetu *Pribrezhnoye* bili su vrlo slični onima na koje se tužiteljstvo oslanjalo u kaznenom predmetu protiv podnositelja zahtjeva. Domaći sud prihvatio je dokumente podnesene od strane optuženika (ugovore, popise osoblja, platne liste, račune, itd.) bez provjeravanja, a odbacio je tvrdnje tužiteljstva o fiktivnom karakteru spornih operacija kao neuvjerljive.

799. Donekle slično obrazloženje može se pronaći u predmetu *Porezna služba protiv Energosintez* (vidi par. 437. ove presude), u kojem je trgovački sud presudio u korist optuženog društva registriranog u ZATO-u, unatoč činjenici da industrijska postrojenja za preradu i transport nafte (što je bila osnovna djelatnost tog društva) nisu pripadala društvu nego su bila smještena izvan područja ZATO-a. Sud je smatrao da su te tvrdnje nevažne.

800. Sud primjećuje da predmeti *Pribrezhnoye* i *Energosintez* mogu stvoriti dojam da sudovi u to vrijeme nisu bili voljni primjenjivati pristup "*prednosti sadržaja nad formom*" na aranžmane transfernih cijena. Međutim, prema mišljenju Suda, u tim predmetima uglavnom se odlučivalo temeljem činjenica. Oni se ne mogu tumačiti na način da negiraju ovlast sudova da određenu transakciju proglase ništavom kao "*fiktivnu*". Umjesto toga, sudovi su u tim predmetima presudili da su dokazi podneseni od strane Porezne službe nedovoljni kako bi se donio takav zaključak. Činjenica da u jednom ili dva predmeta Porezna služba nije uspjela pružiti dovoljno dokaza i dokazati fiktivni karakter poslovanja poreznog obveznika ne znači da to ne bi uspjela u svim kasnijim predmetima u odnosu na druge porezne obveznike.

801. Slično tome, zaključci domaćeg suda u predmetu *Siblekon* na koji se pozivaju podnositelji zahtjeva (vidi par. 438. ove presude) ne znače da postojanje sporazuma o povlaštenom oporezivanju uvijek oslobađa poreznog obveznika od odgovornosti za neplaćanje poreza u cijelosti.

Postojanje takvog sporazuma s upravom ZATO-a snažan je argument koji jača pretpostavku da je porezni obveznik postupao *bona fide*, ali ne nikako ne daje apsolutno jamstvo od moguće nove karakterizacije poslovanja temeljem tog sporazuma kao "fiktivnog".

802. Drugim riječima, predmeti kao što su *Pribrezhnoye, Energosintez* ili *Siblekon* nisu dovele do apsolutne nemogućnosti da se slijedeći put u drugim slučajevima takve operacije s transfernim cijenama karakterizaciju kao "fiktivne". Je li ili nije neka poslovna operacija bila "fiktivna transakcija" u konačnici ostaje činjenično pitanje. Isto tako, u kaznenopravnom području pitanje je li porezni obveznik svjesno pogrešno obavijestio porezne vlasti o svojem poslovanju je činjenično pitanje.

803. Sud ponavlja da u tom dijelu nije pozvan preispitivati zaključke domaćih sudova, pod uvjetom da se oni temelje na razumnoj ocjeni dokaza. Sud može preispitivati ocjenu dokaza samo kada su odluke donesene od strane domaćih sudova proizvoljne ili očito nerazumne (vidi, *mutatis mutandis*, *Ravnsborg protiv Švedske*, 23. ožujka 1994., par. 33., Serija A br. 283-B, *Bulut protiv Austrije*, 22. veljače 1996., par. 29., *Izješća o presudama i odlukama* 1996-II; i *Tejedor García protiv Španjolske*, 16. prosinca 1997., par. 31., *Izješća o presudama i odlukama* 1997-VIII) ili kada njihovo donošenje predstavlja "očito uskraćivanje pravde" (usporedi *Stoichkov protiv Bugarske*, br. 9808/02, par. 54., 24. ožujka 2005.).

804. U ovom predmetu, unatoč gore navedenim nedostacima u domaćem postupku, taj se postupak ne može okarakterizirati kao "očito uskraćivanje pravde". Glede materijalnih zaključaka ruskih sudova, ti zaključci nisu bili "proizvoljni ili očito nerazumni", i to iz sljedećih razloga.

(i) Optužbe temeljem članka 199.

805. Sud priznaje da postoje zakonita sredstva smanjenja poreza: društvo može organizirati svoje poslovne procese na način da iskoristi posebne porezne režime. Međutim, shema smanjenja poreza korištena od strane Yukosa nije bila u potpunosti transparentna; neki od elemenata sheme bili su skriveni od vlasti. Takvo ponašanje poreznog obveznika moglo se opravdano protumačiti kao davanje "lažnih podataka" poreznim vlastima u smislu Kaznenog zakona, što predstavlja *actus reus* utaje poreza.

806. Prvo, Sud primjećuje da je smanjenje poreza bio jedini razlog za stvaranje mreže trgovačkih društava u Lesnoyu. Podnositelji zahtjeva nisu tvrdili, ni u domaćem postupku, ni pred ovim Sudom, da su trgovačka društva u Lesnoyu registrirana radi olakšanja logistike, uštede na troškovima proizvodnje, zapošljavanja kvalificiranog osoblja, itd. Kao što je Sud naveo u predmetu *Yukos* (par. 593.), "aranžman [tj. shema smanjenja poreza] je očito bio usmjeren na izbjegavanje općih zahtjeva Poreznog zakona, u kojima se očekuje od poreznih obveznika da trguju po tržišnim cijenama".

807. Drugo, Sud primjećuje da su se, unatoč formalnom sjedištu trgovačkih društava u Lesnoyu, sve poslovne djelatnosti koje su stvarale profit u stvari obavljale u Moskvi. Trgovačka društva predstavljala su se

kao stvarna društva koje imaju imovinu i osoblje u zoni niskog poreza; međutim, kao što je utvrđeno u domaćem postupku i kasnije potvrđeno od strane Suda u predmetu *Yukos* (vidi par. 591.), sva ta trgovačka društva nisu imala gotovo nikakvu imovinu ili osoblje u ZATO-u, i nisu imala nikakvu operativnu neovisnost od sjedišta u Moskvi. Dakle, trgovačka društva potraživala su porezne olakšice kao da doista posluju u zoni niskog poreza, ali u stvarnosti su bile ondje registrirane samo formalno, dok su se svi poslovi vodili u Moskvi.

808. Treće, Sud ne pronalazi nikakav dokaz da su podnositelji zahtjeva ikada obavijestili porezne vlasti o svom pravom odnosu s trgovačkim društvima. Upravo suprotno: sustav prodaje nafte uspostavljen od strane Yukosa bio je namjerno nejasan. Trgovačka društva bila su registrirana na ime trećih osoba koje formalno nisu bile povezane s Yukosom ili njegovim menadžerima, a njima su upravljali fiktivni direktori. Povlastice trgovačkih društava vraćale su se Yukosu neizravno, putem posebnog fonda koji je primao "*darove*" od trgovačkih društava. Činjenica da su trgovačka društva u gradu Lesnoyu likvidirana 2001. godine nakon revizije od strane Porezne službe, te da su odmah nakon toga slični subjekti registrirani u drugim zonama niskog poreza, pokazuje da Yukos nije bio spreman braniti zakonitost tehnike porezne optimizacije na sudovima. Takva koordinirana reorganizacija podrazumijeva da je to učinjeno kako bi se otežalo vlastima da pažljivo ispituju poslovanje tih društava, prate njihovu imovinu i njihovu povezanost s drugim društvima i osobama. Ukratko, organizirajući svoju prodaju na taj način, podnositelji zahtjeva izbjegli su primjenu odredbi Poreznog zakona koje dozvoljavaju ponovni izračun poreza temeljem "*tržišnih cijena*" u odnosima između povezanih tvrtki.

809. Sud zaključuje da se ponašanje podnositelja zahtjeva ne može usporediti s onim *bona fide* poreznog obveznika koji zbog nekog nenamjernog propusta ili istinski pogrešnog tumačenja poreznog prava nije prijavio svoje prihode ili nije dostavio druge relevantne informacije samo. U ovom predmetu, iako je dio sheme smanjenja poreza bio vidljiv vlastima, podnositelji zahtjeva su pogrešno prikazali ili su prikrili neke važne aspekte te sheme koji su nedvojbeno mogli biti presudni za utvrđivanje prava trgovačkih društava na porezne olakšice.

810. Podnositelji zahtjeva također su osporili zaključak domaćih sudova o tome da su oni (podnositelji zahtjeva) igrali vodeću ulogu u uspostavljanju i upravljanju osporenom shemom porezne optimizacije. Prema mišljenju Suda, teško je zamisliti da podnositelji zahtjeva, kao direktori i suvlasnici Yukosa, nisu bili svjesni cjelokupnog aranžmana transfernih cijena i da nisu znali da informacije koje su uključene u fiskalno izvješćavanje o trgovačkim društvima ne odražavaju pravu prirodu njihova poslovanja (vidi, *mutatis mutandis*, *Soros*, prethodno citirano, par. 59.). Dakle, *mens rea* osporenog kaznenog djela bio je sam po sebi jasan.

811. Sud nije pozvan razviti sveobuhvatnu pravnu teoriju koja objašnjava razliku između legitimnih tehnika smanjenja poreza i utaje poreza. Slično tome, nemoguće je sastaviti iscrpan popis kriterija koji određenu radnju ili društvo definiraju kao "prijevarnu". Međutim, kumulativni učinak elemenata o kojima se raspravljalo bio je dovoljan da pokaže da su poslovi trgovačkih društava vjerojatno bili "*fiktivni*", da

izvještavanje temeljeno na njima nije odražavalo stvarnost poslovanja, te da su podnositelji zahtjeva stoga "svjesno" podnijeli "lažne podatke" kako bi smanjili ukupno porezno opterećenje društva. Takvi činjenični zaključci nisu bili "proizvoljni ili očito nerazumni".

(ii) Optužbe temeljem članka 198.

812. Što se tiče utaje poreza na dohodak, podnositelji zahtjeva tvrdili su da su u stvarnosti pružali konzultantske usluge dvjema društvima na otoka Man, odnosno društvima Status Services i Hinchley i/ili "krajnjim korisnicima". Ponovno, to je činjenično pitanje koje je bilo sporno u domaćem postupku. Ako su "ugovori o konzultantskim uslugama" između podnositelja zahtjeva i društvima nas otoka Man doista bili "fiktivni" ili "izmišljeni" – a takav je bio zaključak domaćih sudova – može se opravdano smatrati da su podnositelji zahtjeva svjesno dali lažne podatke u svojim izjavama, te da su time počinili kazneno djelo temeljem članka 198. Kaznenog zakona.

813. Nakon što su ispitali podnesene dokaze, domaći sudovi zaključili su da su naknade primljene od strane podnositelja zahtjeva temeljem ugovora o pružanju usluga predstavljale *de facto* plaćanje za rad podnositelja zahtjeva u Yukosu i s Yukosom u povezanim strukturama – plaćanje koje bi inače bilo oporezivo temeljem općeg režima oporezivanja. Objašnjenja podnositelja zahtjeva glede njihova odnosa s neimenovanim "krajnjim korisnicima" bila su prilično neodređena. Iako je podnositeljima zahtjeva bilo dopušteno braniti se šutnjom, sveukupna predodžba njihovih odnosa s dvama društvima na otoka Man i/ili "krajnjim korisnicima" zahtijevala je određeno objašnjenje, pogotovo u svjetlu njihovog paralelnog rada kao direktora Yukosa, rada za koji su primali samo simboličnu naknadu, te imajući u vidu druge dokaze otkrivene od strane tužiteljstva koji su ukazivali na veze između podnositelja zahtjeva i dva društva na otoka Man. Podrijetlo novca uplaćenog od strane društava s otoka Man temeljem "ugovora o uslugama" – element koji je podnositelj zahtjeva smatrao važnim - prema mišljenju domaćih sudova nije bilo važno za utvrđivanje istinske svrhe tih transfera, te Sud ne vidi ni jedan razlog da se ne složi s tim. U takvim okolnostima zaključci doneseni od strane ruskih sudova u pogledu stvarne prirode uplata koje su podnositelji zahtjeva primili su primili od dva društva s otoka Man nisu bili nerazumni ili proizvoljni.

814. Jednako tako, Sud ne može prihvatiti alternativnu tvrdnju podnositelja zahtjeva, a to je da su podnositelji zahtjeva, odlučivši se na pribavljanje licence individualnog poduzetnika, jednostavno iskoristili legitimnu tehniku smanjenja poreza koja nije predstavljala utaje poreza. Pravo na odabir određenog načina rada s ciljem smanjivanja poreza ne oslobađa poreznog obveznika od obveze podnošenja istinitih podataka poreznim vlastima. U domaćim postupcima (kao i pred ovim Sudom) podnositelji zahtjeva su tvrdili da su pružali konzultantske usluge raznim klijentima, uključujući i one koji nisu bili povezani s Yukosom. Navodno su njihove porezne prijave bile formulirane na sličan način. Međutim, ruski sudovi nisu prihvatili tu tvrdnju, smatrajući da iznosi primljeni od strane podnositelja zahtjeva nisu imali nikakve veze s bilo kakvim

konzultantskim uslugama, već su isključivo bili povezani s njihovim radom kao direktora u Yukosu. Drugim riječima, podnositelji zahtjeva nisu obavijestili porezne vlasti o pravoj prirodi svojih poslovnih djelatnosti. To očito nije bio nenamjeran ili manji propust, ili naprosto pogrešno tumačenje poreznog zakona. U tom pogledu situacija podnositelja zahtjeva bila je različita od one optuženika u predmetu *Vliran* na koji su se oni pozvali (vidi par. 443. ove presude).

815. U takvim je okolnostima zaključak ruskih sudova, a to je da su podnositelji zahtjeva svjesno dostavili lažne podatke o svojim prihodima, također bio razuman.

(d) Primjena kaznenog zakona koji je bio neaktivan; selektivni kazneni progon

816. Posljednja tvrdnja podnositelja zahtjeva također se odnosila na njihov kazneni progon zbog utaje poreza i stav vlasti prema takvim shemama smanjenja poreza u razdoblju tijekom kojeg su djelovale. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da su oni prvi bili pogođeni novim tumačenjem kaznenog zakona, te da nijedan drugi gospodarstvenik koji je koristio slične tehnike smanjenja poreza nije kazneno gonjen i/ili osuđen zbog toga. Nadalje, shema smanjenja poreza djelovala je na temelju sporazuma o povlaštenom oporezivanju, a nekoliko poreznih inspekcija trgovačkih društava potvrdilo je zakonitost poreznih olakšica. Podnositelji zahtjeva zaključili su da imaju razloga vjerovati da je njihovo postupanje legitimno.

817. Sud priznaje da u određenim okolnostima dugotrajno toleriranje određenog postupanja, inače kažnjivog prema kaznenom zakonu, može prerasti u *de facto* dekriminalizaciju takvog postupanja. No, ovdje to nije bio slučaj, prvenstveno zato što su razlozi za takvo toleriranje nejasni. Moguće je da vlasti jednostavno nisu imale dovoljno informacija ili resursa za kazneni progon podnositelja zahtjeva i/ili drugih gospodarstvenika zbog korištenja takvih shema. Sud ne isključuje mogućnost da su slične "*tehnike porezne optimizacije*" možda bile poznate poreznim vlastima, primjerice iz dokumenata FATF-a (vidi par. 750. ove presude). Također je moguće da je globalna analiza tijeka novca i prodaje nafte Yukosa možda upućivala na korištenje nekih tehnika smanjenja poreza. Međutim, ne postoje dokazi da su porezne vlasti znale što točno Yukos radi; kao što je Sud naveo u predmetu *Yukos* (par. 592.):

"Porezne vlasti možda su imale pristup raštrkanim dijelovima informacija o funkcioniranju odvojenih dijelova tog aranžmana, koji su se nalazili u cijeloj zemlji, ali, s obzirom na razmjere i prijevorni karakter aranžmana, one sigurno nisu mogle biti svjesne tog aranžmana u njegovoj cijelosti isključivo temelju poreznih prijava i zahtjeva za povrat poreza podnesenih od strane trgovačkih društava, društva podnositelja zahtjeva i njegovih podružnica".

818. Što se tiče poreznih inspekcija i sporazuma o povlaštenom oporezivanju, oni su se temeljili na pretpostavci da su podaci koje su trgovačka društva dala vlastima bile istinite. Kako bi se dokazalo da to nije bilo tako, bila je potrebna kaznena istraga velikih razmjera tijekom koje su provedene brojne pretrage, oduzimanje velikog broja dokumenata i

ispitane stotina svjedoka. Sud ponavlja svoj gore navedeni zaključak da je shema bila organizirana tako da oteža moguće istrage iste.

819. Ne postoje nikakvi dokazi da su aranžmani transfernih cijena koje su koristili drugi gospodarstvenici bili organizirani na isti način kao i sheme korištene od strane podnositelja zahtjeva. U predmetu podnositelja zahtjeva UGT je morao dokazati nekoliko činjeničnih tvrdnji i podnijeti prateće dokaze kako bi dokazao da ta shema predstavlja poreznu prijevartu.

820. Ukratko, Sud ne može zaključiti da je stav vlasti prema takvim praksama predstavljao svjesno toleriranje. Prema tome, on ne može osloboditi podnositelje zahtjeva od kaznene odgovornosti za utaju poreza.

(e) Zaključak

821. Sud priznaje da ruski sudovi prije predmeta podnositelja zahtjeva nisu donosili odluke u sličnim predmetima. Međutim, Sud ponavlja da članak 7. Konvencije nije nespojiv sa razvojem sudske prakse i da ne zabranjuje postupno razjašnjavanje pravila kaznene odgovornosti putem sudskog tumačenja od predmeta do predmeta, uz uvjet da je rezultat razvoja u skladu s bićem kaznenog djela i da se može razumno predvidjeti. Podnositelji zahtjeva možda su bili žrtve novog tumačenja pojma "*utaje poreza*", ali ono se temeljilo na razumnom tumačenju članaka 198. i 199. Kaznenog zakona i bilo je "*u skladu sa bićem kaznenog djela*". Sud zaključuje da nije došlo do povrede članka 7. glede osude podnositelja zahtjeva s toga naslova.

IX. NAVODNA POVREDA ČLANKA 8. KONVENCIJE

822. Podnositelji zahtjeva prigovorili su da su bili poslani na izdržavanje zatvorske kazne u vrlo udaljene kolonije smještene tisućama kilometara od njihovih domova. Prema njihovim riječima, to je ozbiljno otežalo njihove kontakte s vanjskim svijetom, a, posebice, s njihovim obiteljima i odvjetnicima. Podnositelji zahtjeva pozvali su se na članak 8. Konvencije, koji glasi kako slijedi:

"1. Svatko ima pravo na poštovanje svoga privatnog i obiteljskog života, doma i dopisivanja.

2. Javna vlast se neće miješati u ostvarivanje tog prava, osim u skladu sa zakonom i ako je u demokratskom društvu nužno radi interesa državne sigurnosti, javnog reda i mira, ili gospodarske dobrobiti zemlje, te radi sprječavanja nereda ili zločina, radi zaštite zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih."

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

823. Vlada je tvrdila da nije došlo do miješanja u prava podnositelja zahtjeva temeljem članka 8. Konvencije. Vlada je naglasila da je bilo koje ograničavanje prava podnositelja zahtjeva na temelju članka 8. bilo povezano s njihovom kaznenom presudom te je bilo svojstveno samom pojmu kažnjavanja. Vlada je opisala geografski položaj kolonije u Krasnokamensku (u koju je poslan prvi podnositelj zahtjeva) i kolonije u Kharpu (u koju je poslan drugi podnositelj zahtjeva) te prometnih pravaca

koji ih povezuju s Moskvom, gdje su živjele obitelji podnositelja zahtjeva. Zaključili su da nije došlo do miješanja u privatni život podnositelja zahtjeva zbog njihovog smještaja u tim određenim kažnjeničkim kolonijama.

824. Nadalje, kolonije u kojima su podnositelji zahtjeva izdržavali kaznu imale su posebne prostorije za dugoročne posjete obitelji. Te prostorije bile su opremljene namještajem i kućanskim aparatima. Podnositelji zahtjeva mogli su primiti šest kratkoročnih i četiri dugoročna obiteljska posjeta godišnje. Nadalje, mogli su ostvariti pravo na dodatne posjete obitelji kao nagradu za uzorno vladanje. Rođaci su bili unaprijed obaviješteni o vremenu posjeta. Uprava kažnjeničkih kolonija nikada nije uskratila podnositeljima zahtjeva ili njihovim rođacima pravo na posjet.

825. U svakom slučaju, čak i ako je došlo do miješanja u pravo podnositelja zahtjeva na temelju članka 8., ono je bilo u skladu sa st. 2. ove odredbe Konvencije. Prema tome, Vlada je inzistirala na tome da je mjera na koju se prigovara bila zakonita. Na temelju članka 73. CES-a osuđenik je imao pravo na izdržavanje kazne zatvora u istoj federalnoj jedinici u kojoj je bio osuđen (u predmetu podnositelja zahtjeva, u Moskvi). Međutim, kada to nije moguće, osuđenik je poslan na izdržavanje kazne u kažnjeničku koloniju koja se nalazi u sljedećoj najbližoj federalnoj jedinici. Nekoliko regija Rusije (Moskva, Sankt Peterburg i neke republike sjevernog Kavkaza) nemaju kažnjeničke kolonije s općim režimom. Kako bi se izbjegla prenapučenost zatvora i udovoljilo zahtjevima iz članka 3. Konvencije, kako su tumačeni u sudskoj praksi Suda u odnosu na zatvorske uvjete u Rusiji, osuđenici iz tih regija poslani su u kolonije koje se nalaze u drugim regijama. Primjerice, osuđenici iz Moskve često su izdržavali kaznu u mjestima udaljenima od Moskve čak i više nego što je to grad Krasnokamensk, gdje je poslan prvi podnositelj zahtjeva. Prema navodima Vlade, članak 73. CES-a "bio je zadovoljen u većini federalnih jedinica Ruske Federacije". U mnogim regijama gradile su se nove kažnjeničke kolonije. S podnositeljima zahtjeva se postupalo u tom pogledu na isti način kao i s bilo kojim drugim osuđenikom u sličnoj situaciji. Nije bilo osnova za pružanje povlaštenog tretmana podnositeljima zahtjeva zbog njihove obiteljske ili financijske situacije. Poslani su na izdržavanje kazne na tako udaljene lokacije jer nije bilo mjesta za njih u drugim regijama Rusije.

826. Vlada je nadalje tvrdila da je to bilo nužno kako bi se zajamčila sigurnost samih podnositelja zahtjeva. Vlada je smatrala da je, budući da se o predmetu podnositelja zahtjeva mnogo govorilo u medijima, bilo važno zaštititi ih od "neovlaštenih kontakata s novinarima, zlonamjernih privatnih pojedinaca, posebice onih koji su pretrpjeli štetu kao posljedicu [kaznenih djela podnositelja zahtjeva]..., od neovlaštenih skupova i demonstracija". Nadalje, Vlada je napomenula da su zatvorenici s kojima su podnositelji zahtjeva dijelili ćeliju mogli saznati da podnositelji imaju novaca u inozemnim bankama. To je moglo dovesti podnositelje zahtjeva u opasnost. Prema riječima Vlade, zatvorenici u Jamalskonenečkoj autonomnoj oblasti i u Čitskoj oblasti bili su slabije informirani o detaljima predmeta podnositelja zahtjeva od onih u središnjoj Rusiji. Prema tome, podnositelji zahtjeva bili su sigurniji ondje gdje su se nalazili.

827. Konačno, Vlada je navela da, u slučaju da su, odstupanjem od općeg pravila, podnositelji zahtjeva dobili mjesta u zatvoru bliže Moskvi, to bi također okrenulo zatvorenike s kojima bi dijelili ćelije protiv njih i moglo ih je dovesti u opasnost.

2. Tvrdnje podnositelja zahtjeva

828. Prema riječima podnositelja zahtjeva, lokacija kažnjeničke kolonije u kojoj su morali izdržavati svoje kazne bila je od izravne važnosti za njihova prava na temelju članka 8. Izdržavanje kazni u tako udaljenim mjestima neizbježno je ometalo njihov obiteljski život u većoj mjeri nego što bi to bio slučaj da su poslani u kažnjeničku koloniju bliže Moskvi.

829. Podnositelji zahtjeva opisali su teškoće vezane za putovanja iz Moskve u Krasnokamensk i Kharp. U prilog tome, prvi podnositelj zahtjeva naveo je članak koji je napisala skupina novinara koji su bili u pratnji njegovih rođaka na njihovom putovanju do kažnjeničke kolonije te iskaz svojih odvjetnika. Kao izravna posljedica njegovog premještanja u Krasnokamensk, njegova obitelj uspjela je iskoristiti mogućnost "kratkih" posjeta samo jednom prilikom od 2005. godine. Naravno, da je podnositelj zahtjeva izdržavao kaznu bliže svojoj obitelji, mogao je u mnogo većoj mjeri iskoristiti prostorijske za kratke posjete. Zbog iscrpljujuće i zahtjevne prirode putovanja, njegovi mladi sinovi blizanci uopće ga nisu mogli posjetiti u Krasnokamensku. Djeca su mogla posjetiti prvog podnositelja zahtjeva dok je bio u pritvoru u Moskvi. Postariji otac prvog podnositelja zahtjeva bio je u mogućnosti posjetiti ga samo jednom. Činjenica da obitelj prvog podnositelja zahtjeva nije iskoristila sve mogućnosti posjeta – primio je pet dugih posjeta i samo jedan kratki posjet tijekom 14 mjeseci u kažnjeničkoj koloniji *IK-10* – jasno je ukazivala na to da je golema udaljenost sprječavala posjete.

830. Drugi podnositelj zahtjeva također je opisao teškoće povezane s putovanjima iz Moskve do kolonije u Kharpu. Prema njegovim riječima, one su u potpunosti spriječile njegovu obitelj – suprugu i dvije kćeri, koje su u relevantno vrijeme imale dvije i četiri godine – u posjećivanju kolonije zbog duljine putovanja vlakom i teškoća u svezi s prelaskom preko rijeke. U svakom slučaju, posjećivanje podnositelja zahtjeva bilo je vremenski zahtjevno, psihički naporno i skupo, a za djecu je bilo praktički nemoguće.

831. Prema riječima podnositelja zahtjeva, takva namjerna društvena izolacija nije ispunjavala uvjete iz članka 8. st. 2. Konvencije. Prvo, ona nije imala nikakvu pravnu osnovu. Prema zakonu, ruske vlasti imale su obvezu poslati podnositelje zahtjeva na izdržavanje kazne u koloniju u Moskvi ili u Moskovskoj oblasti. Vlada nije pružila nikakve dokaze koji govore u prilog njezinoj tvrdnji da je prenapučenost moskovskih zatvora bila takva da podnositelji zahtjeva nisu mogli biti poslani u neku kažnjeničku koloniju u Moskovskoj oblasti. Nadalje, Vlada nije osporila tvrdnju prvog podnositelja zahtjeva da su u rujnu 2005. godine 149.674 mjesta bila slobodna u kažnjeničkim kolonijama u Ruskoj Federaciji od ukupnog kapaciteta od 786,753 mjesta. Bilo je na Vladi da pokaže zašto je, od svih tih raspoloživih mjesta, baš kažnjenička kolonija u

Krasnokamensku bila "najbliža" dostupna kažnjenička kolonija, kako je propisano člankom 73. CES-a.

832. Nadalje, navod Vlade da je to učinjeno zbog sigurnosti samih podnositelja zahtjeva bio je neistinit. Prvo, vlasti su uzele u obzir okolnosti koje nisu bile predviđene člankom 73. CES-a. Drugo, Vlada nije objasnila zašto bi rizik koji su navodno predstavljali drugi zatvorenici bio niži u Krasnokamensku ili Kharpu nego u Moskvi. Zapravo, više od dvije godine podnositelji zahtjeva bili su pritvoreni u istražnim zatvorima u gradu Moskvi, a tijekom tog vremena nije se dogodio nijedan incident koji je uključivao njih i koji se ticao njihovog odnosa sa zatvorenicima s kojima su dijelili ćelije. Pored toga, ruske vlasti nisu priložile nikakve dokaze koji pokazuju da su podnositelji zahtjeva bili u opasnosti zbog drugih zatvorenika.

833. Podnositelji zahtjeva ustvrdili su da odbijanje od strane domaćih sudova njihovih pritužbi zbog zatvaranja u udaljene kolonije nije bilo odlučno za pitanje jesu li te odluke bile "*u skladu sa zakonom*" kako je propisano člankom 8., iz sljedećih razloga. Prvo, domaći sudovi pogrešno su prihvatili tvrdnje predstavnika FSIN-a da oni nisu dužni uzeti u obzir pojedinačne okolnosti osuđenika. Takva tvrdnja bila je očito nespojiva s člankom 8. Drugo, domaći sudovi na sličan način su pogriješili kada nisu zahtijevali objašnjenje o tome zašto su podnositelji zahtjeva poslani u Krasnokamensk i Kharp, koji su udaljeni tisućama kilometara od Moskve, unatoč činjenici da su 149.674 mjesta bila slobodna u kažnjeničkim kolonijama u Ruskoj Federaciji u rujnu 2005. godine. Podnositelji zahtjeva također su istaknuli da se Vlada oslanjala na razloge koje nisu bili predviđeni člankom 73. st. 2. CES-a, posebice glede zaštite podnositelja zahtjeva od mogućih neovlaštenih kontakata s predstavnicima masovnih medija.

834. Pravi razlog za premještanje podnositelja zahtjeva u Sibir naveden je od strane g. Shuvalova, tadašnjeg višeg pomoćnika predsjednika. U intervjuu za *The Economist* u srpnju 2006. godine, g. Shuvalov izjavio je da je prvi podnositelj zahtjeva bio poslan u sibirsku koloniju kako bi se poslalo upozorenje drugim ruskim tajkunima. Domaći sudovi nisu istražili zašto su oba podnositelja zahtjeva također poslana u vrlo udaljenu regiju Ruske Federacije, uz očito nepoštivanje odredbi zakona. Činjenica da su obojica poslana tisućama kilometara od Moskve snažno je ukazivala na nepropisne motive državnih vlasti.

B. Ocjena Suda

1. Je li došlo do miješanja u prava podnositelja zahtjeva iz članka 8.

835. Stranke se nisu složile glede pitanja predstavlja li izdržavanje kazne u određenoj kažnjeničkoj koloniji "*miješanje*" u nečiji privatni život. Sud ponavlja u tom pogledu da svako zatvaranje koje je zakonito u smislu članka 5. Konvencije (a nema sumnje da je zatvaranje podnositelja zahtjeva nakon njihove osude bilo u skladu s člankom 5. st. 1. (a) Konvencije) podrazumijeva po svojoj prirodi razna ograničenja privatnog i obiteljskog života (vidi *Silver i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 25. ožujka 1983., par. 98., Serija A, br. 161). Bilo bi u osnovi pogrešno

analizirati svaki pojedini slučaj zatvaranja nakon osude sa stajališta članka 8., i razmatrati "zakonitost" i "proporcionalnost" zatvorske kazne kao takve.

836. Dakle, kao polazište, Sud prihvaća da su vlasti imale široko pravo diskrecije u pitanjima koja se odnose na izvršenje kazni. Međutim, Konvencija ne može prestati djelovati ispred zatvorskih vrata (vidi *Hirst protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (br. 2) [VV], br. 74025/01, par. 70., ECHR 2005-IX), te nema govora da zatvorenik gubi svoja prava iz članka 8. samo zbog svog statusa osobe zatvorene nakon osude (vidi *Ploski protiv Poljske*, br. 26761/95, 12. studenoga 2002.). Sud se neće ogлуšiti na takva ograničenja koja nadilaze ono što bi normalno bilo prihvaćeno u slučaju običnog zatvorenika. Stoga je, primjerice, sastavni dio prava zatvorenika na poštivanje obiteljskog života da mu zatvorske vlasti pomognu u održavanju kontakta s njegovom užom obitelji (vidi *Messina protiv Italije* br. 2, br. 25498/94, par. 61., ECHR 2000-X). Sud je ograničenja kontakata s drugim zatvorenicima i s članovima obitelji, nametnuta zatvorskim pravilima, smatrao "miješanjem" u prava zaštićena člankom 8. Konvencije (vidi *Van der Ven protiv Nizozemske*, br. 50901/99, par. 69., ECHR 2003-II).

837. Prema tome, smještanje osuđenika u određeni zatvor može potencijalno otvoriti pitanje na temelju članka 8. ako učinci takvog smještanja na privatni i obiteljski život podnositelja zahtjeva nadilaze "normalne" teškoće i ograničenja svojstvena samom pojmu zatvora. Kao što je Komisija već primijetila u predmetu *Wakefield protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (br. 15817/89, odluka od 1. listopada 1990. godine, DR 66, str. 251.): "Članak 8. zahtijeva od države da pomogne zatvorenicima koliko je to moguće da stvore i održavaju veze s ljudima izvan zatvora u cilju promicanja društvene rehabilitacije zatvorenika. U tom je kontekstu lokacija mjesta gdje je zatvorenik zatvoren relevantna". Nadalje, pravo na poštivanje obiteljskog života nameće državama pozitivnu obvezu pomaganja zatvorenicima u održavanju učinkovitog kontakta s članovima njihove uže obitelji (vidi *X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 9054/80, odluka Komisije od 8. listopada 1982., DR 30, str. 115.). U kontekstu kazne zatvora Komisija je priznala da mogućnost da članovi uže obitelji posjećuju zatvorenika predstavlja bitan čimbenik u održavanju obiteljskog života (vidi *Hacisuleymanoglou protiv Italije* br. 23241/94, odluka od 20. listopada 1994., DR br. 79-B, str. 121.).

838. Sud ponavlja da je u predmetu *Wakefield* Komisija smatrala da odbijanje davanja odobrenja podnositelju zahtjeva za trajni premještaj iz Yorkshirea u Škotsku kako bi bio blizu svoje zaručnice nije predstavljalo miješanje u pravo podnositelja zahtjeva na poštivanje privatnog života. U ovom predmetu uključene udaljenosti mnogo su veće od onih u predmetu *Wakefield*. S obzirom na geografski položaj kolonija u pitanju i stvarnost ruskog transportnog sustava, Sudu nije teško prihvatiti da je putovanje od Moskve do kolonije u Krasnokamensku ili kolonije u Kharpu predstavljalo dug i iscrpljujući pothvat, pogotovo za malu djecu podnositelja zahtjeva. Doista, nisu sami podnositelji zahtjeva bili oni koji su trpjeli zbog udaljenosti kolonija, već članovi njihovih obitelji. Ipak, podnositelji zahtjeva pogođeni su ovom mjerom, iako neizravno, jer su vjerojatno

primali manje posjeta nego što bi to bio slučaj da su bili smješteni bliže Moskvi. Stoga, Sud smatra da je ova mjera predstavljala miješanje u prava podnositelja zahtjeva na privatnost i obiteljski život iz članka 8.

2. Je li miješanje bilo opravdano temeljem članka 8. st.2.

839. Sud će se sada osvrnuti na opravdanje za miješanje. Sud ponavlja da je temeljem članka 8. st. 2. miješanje u obiteljski i privatni život opravdano ako je *"u skladu sa zakonom i ako je u demokratskom društvu nužno radi interesa državne sigurnosti, javnog reda i mira, ili gospodarske dobrobiti zemlje, te radi sprječavanja nereda ili zločina, radi zaštite zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih."*

(a) Je li miješanje bilo "zakonito"

840. Ruski zakon propisuje da, načelno, zatvorenik treba služiti kaznu u mjestu gdje je osuđen. Izuzetak od ovog pravila je moguć ako nema fizički slobodnog mjesta u lokalnim zatvorskim ustanovama; u tom slučaju zatvorenik mora biti poslan na izdržavanje kazne u najbližu regiju ili, ako ondje nema mjesta, u sljedeću najbližu regiju (članak 73. CES-a – vidi par. 454. ove presude).

841. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da članak 73. CES-a nije bio ispunjen u njihovim predmetima. Sud podsjeća, međutim, da načelo supsidijarnosti nalaže da Sud neće poništiti tumačenja domaćeg prava koja su dali domaći sudovi, osim u posebnim okolnostima (vidi *Malone protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 2. kolovoza 1984. par. 79., Serija A br. 82.; *Kruslin*, prethodno citirano, par. 29.; i *Huvig protiv Francuske*, 24. travnja 1990., par. 28., Serija A br. 176-B). Sud zadržava samo preostalu kontrolu u tom području.

842. Sud primjećuje da ruski sudovi nisu utvrdili da je došlo do bilo kakve povrede domaćeg zakona u predmetima podnositelja zahtjeva. Oni su smatrali da odluka donesena od strane FSIN-a (zatvorske službe), kojom su utvrđene kvote za raspodjelu osuđenika između različitih kolonija, predstavlja dovoljno zakonitu osnovu za premještaj podnositelja zahtjeva u Krasnokamensk i Kharp (vidi par. 329. i 349. ove presude). Sud je svjestan da je FSIN bio glavno regulatorno tijelo u zatvorskom sustavu te je, kao takav, bio nadležan za odlučivanje o pitanjima vezanima uz premještaj zatvorenika. U takvim okolnostima, Sud smatra da nije potrebno preispitivati zaključke ruskih sudova glede zakonitosti mjere na koju se prigovara. Sud je spreman prihvatiti, za potrebe ovog predmeta, da je miješanje u obiteljski i privatni život podnositelja zahtjeva bilo u skladu s domaćim zakonskim odredbama.

(b) Je li miješanje težilo "legitimnom cilju"

843. Sljedeće je pitanje je li to miješanje težilo jednom ili više *"legitimnih ciljeva"*. Vlada je pred Sudom tvrdila da je slanje podnositelja zahtjeva u dvije udaljene kolonije težilo ostvarenju tri cilja: (a) sprječavanju *"neovlaštenih kontakata s novinarima"* i sprječavanju *"neovlaštenih skupova i demonstracija"*, (b) zaštiti podnositelja zahtjeva od drugih osuđenika ili osoba koje bi im se možda htjele osvetiti, (c) izbjegavanju prenapučenosti u zatvorima koji se nalaze u Moskvi.

844. Glede prvog cilja, Vlada nije objasnila kako je on povezan s bilo kojim od "*legitimnih ciljeva*" izričito spomenutih u članku 8. st. 2. Konvencije. Ako je povezanost postojala, bila je vrlo slaba. U svakom slučaju, taj razlog za premještaj zatvorenika ne spominje se u domaćem pravu i o njemu se nije raspravljalo u domaćem postupku. To je *ex post facto* opravdanje koje nije bilo prisutno u domaćem postupku odlučivanja na svim razinama, i zakonodavnim i sudskim.

845. Nasuprot tome, drugi cilj i treći cilj koje spominje Vlada čine se istinskim. Prema tome, rusko pravo propisuje premještaj zatvorenika iz jedne kolonije u drugu kada njegova vlastita sigurnost to zahtijeva. Nadalje, vidljivo je da je iznimka od "*geografskog pravila*" primijenjena na podnositelje zahtjeva imala za cilj suzbijanje prenapučenosti u zatvorima u pojedinim regijama. Ti ciljevi (jamčenje sigurnosti osuđenika i izbjegavanje opće prenapučenosti) su, prema mišljenju Suda, "legitimni" temeljem članka 8. st. 2. Konvencije jer pridonose sprječavanju "*nereda i zločina*" i osiguravanju "*prava i sloboda*" drugih. Preostaje utvrditi je li mjera na koju se prigovara bila razmjerna tim ciljevima.

(c) Je li miješanje bilo razmjerno legitimnim ciljevima

846. Vlada je tvrdila da je premještaj podnositelja zahtjeva u Krasnokamensk i Kharp bio nužan kako bi se zajamčila njihova sigurnost. Međutim, vlasti nisu navele taj razlog u domaćem postupku, te slijedom toga sudovi nisu razmotrili jesu li podnositelji zahtjeva bili izloženi bilo kakvim sigurnosnim rizicima. Nadalje, Sud ne može prihvatiti opću pretpostavku da su zatvorenici u kolonijama u Kharpu ili Krasnokamensku bili manje opasni za podnositelje zahtjeva jer ti drugi zatvorenici nisu znali tko su podnositelji zahtjeva: suđenje podnositeljima zahtjeva bilo je medijski najintenzivnije pokriveno suđenje u zadnjem desetljeću, a bogatstvo prvog podnositelja zahtjeva bilo je dobro poznato iz mnogih izvora dostupnih široj javnosti. Konačno, Vladina tvrdnja da će se neimenovane "*žrtve*" kaznenih djela podnositelja zahtjeva, njima pokušati osvetiti nije imala nikakvu činjeničnu osnovu - glavna žrtva kaznenih djela pripisanih podnositeljima zahtjeva bila je sama država. Iz toga slijedi da mjera na koju se prigovara nije mogla biti opravdana sigurnošću podnositelja zahtjeva.

847. Treći cilj na koji se pozvala Vlada, odnosno smanjenje broja zatvorenika u zatvorima koji se nalaze u Moskvi ili u obližnjim regijama, zahtijeva posebnu pozornost. Sud je spreman prihvatiti da, s obzirom na veliki broj stanovnika u Moskvi i odgovarajući broj osuđenika iz tog grada, ondje nije bilo slobodnih mjesta za podnositelje zahtjeva. Međutim, pravilo propisano člankom 73. Zakona o izvršavanju kazni bilo je relativno jasno i jednostavno. Ono je dopuštalo slanje osuđenika u sljedeću najbližu regiju, a ne nekoliko tisuća kilometara daleko.

848. Sud prihvaća da je bilo teško odlučiti pojedinačno za svakog pritvorenika iz Moskve ili druge regije pogođene prenapučenosti zatvora gdje on ili ona mora izdržavati kaznu. Čini se kako je za rješavanje tog problema FSIN osmislio opći plan kojim se utvrđuju kvote za raspodjelu osuđenika među kažnjeničkim kolonijama u različitim ruskim regijama ("*federalnim jedinicama*"). Vlada je Sudu dostavila kopiju tog plana.

Međutim, Vlada nije objasnila kako je taj plan pripremljen te nije opisala metodu ili algoritam raspodjele osuđenika koje je FSIN koristio za izradu tog plana. Plan sam po sebi ne sadrži nikakve informacije u tom smislu. Stoga je teško reći u kojoj mjeri je plan bio u skladu s "*geografskim pravilom*" utvrđenim u članku 73. CES-a.

849. Na temelju činjenica ovog predmeta teško je zamislivo da nije bilo slobodnih mjesta ni u jednoj od mnogih kolonija koje se nalaze bliže Moskvi, te da su jedine dvije kolonije koje su imale slobodnih mjesta smještene nekoliko tisuća kilometara od doma podnositelja zahtjeva. Podaci koje su naveli podnositelji zahtjeva, a koje Vlada nije osporila, sugeriraju da je u vrijeme kada su podnositelji zahtjeva poslani u Sibir i na Daleki sjever bilo slobodnih mjesta u ruskom zatvorskom sustavu, uključujući i kolonije koje se nalaze u središnjoj Rusiji (vidi par. 328. i 347. ove presude). Više od trideset i pet regija u Rusiji bliže je Moskvi od Jamalskonenečke oblasti, a više od pedeset i pet regija bliže je nego Čitska oblast. Prema tome, plan FSIN-a vjerojatnije se nije strogo pridržavao "*geografskog pravila*" predviđenog člankom 73. To možda nije dovelo do povrede "*geografskog pravila*" u svim slučajevima, ali vrlo vjerojatno to pravilo nije poštivano u predmetu podnositelja zahtjeva.

850. Sud je svjestan teškoća u upravljanju zatvorskim sustavom. Sud je također svjestan situacije u Rusiji, gdje su, kroz povijest, kažnjeničke kolonije građene u udaljenim i napuštenim područjima, daleko od gusto naseljenih područja središnje Rusije. Postoje i drugi argumenti koji govore u prilog davanju vlastima velike slobode procjene u tom području. Međutim, ta sloboda procjene nije neograničena. Raspodjela zatvorske populacije ne smije u potpunosti ostati u nadležnosti upravnih tijela, kao što je FSIN. Interesi osuđenika u održavanju barem nekih obiteljskih i društvenih veza moraju se nekako uzeti u obzir. Ruski zakon temelji se na sličnoj pretpostavci s obzirom na to da je duh i cilj članka 73. CES-a usmjeren na očuvanje društvenih i obiteljskih veza podnositelja zahtjeva s mjestom gdje su živjeli prije osude. Međutim, praktična primjena tog zakona u Rusiji može dovesti do nerazmjernog rezultata, kao što to pokazuje predmet podnositelja zahtjeva. U nedostatku jasne i predvidljive metode podjele osuđenika u kažnjeničke kolonije, sustav nije "*pružio mjeru pravne zaštite protiv proizvoljnog miješanja od strane javnih vlasti*" (vidi *Telegraaf Nederland Landelijke Media B.V. i drugi protiv Nizozemske*, br. 39315/06, par. 90., 22. studenog 2012.). U predmetima podnositelja zahtjeva to je dovelo do rezultata nespojivih s poštivanjem privatnog i obiteljskog života podnositelja zahtjeva.

851. Prema tome, u tom je pogledu došlo je do povrede članka 8. Konvencije

X. NAVODNA POVREDA ČLANKA 1. PROTOKOLA BR. 1 UZ KONVENCIJU U ODNOSU NA PRVOG PODNOSITELJA ZAHOTJEVA

852. Prvi podnositelj zahtjeva prigovorio je da je, nakon što ga je osudio zbog utaje poreza na dobit, sud dodijelio naknadu štete koja se preklapala sa zahtjevima za plaćanje zaostalih poreza podnesenima protiv

Yukosa. Sud smatra da ovaj prigovor treba ispitati na temelju članka 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju, koji propisuje:

"Svaka fizička ili pravna osoba ima pravo na mirno uživanje svojega vlasništva. Nitko se ne smije lišiti svoga vlasništva, osim u javnom interesu, i to samo uz uvjete predviđene zakonom i općim načelima međunarodnog prava.

Prethodne odredbe, međutim, ni na koji način ne umanjuju pravo države da primijeni zakone koje smatra potrebnima da bi uredila upotrebu vlasništva u skladu s općim interesom ili za osiguranje plaćanja poreza ili drugih doprinosa ili kazni."

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

853. Vlada je tvrdila da situacija u pitanju nije obuhvaćena člankom 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju, i to iz dva razloga. Prvo, Vlada je navela da su porezna potraživanja podnesena od strane vlasti u okviru kaznenog postupka protiv podnositelja zahtjeva. Pozivajući se na predmet *Ferrazzini protiv Italije* [VV] (br. 44759/98, ECHR 2001-VII), Vlada je ustvrdila da su "*porezna pitanja i dalje sastavni dio čvrste jezgre ovlaštenja javne vlasti, a njima dominira javna priroda odnosa između poreznog obveznika i zajednice*" (par. 29.).

854. Vlada je nadalje tvrdila da se članak 1. Protokola br. 1. ne može primijeniti na naknadu neplaćenih poreza. Neplaćeni porezi nisu "vlasništvo" podnositelja zahtjeva jer su stečeni nezakonito. Nezakonito podrijetlo tog novca propisno je utvrđeno presudom Okružnog suda Meshchanskiy od 16. svibnja 2005. Vlada je priznala da pojam "*vlasništvo*" koji se koristi u toj odredbi Konvencije ima autonomno značenje. Međutim, prema mišljenju Vlade, njezina tvrdnja da "*vlasništvo*" ne uključuje neplaćene poreze ima temelj ne samo u nacionalnom pravu, već i u međunarodnom pravu. Bilo bi pretjerano zahtijevati od država da poštuju "*vlasništvo*" koje je stečeno nezakonito.

855. Alternativno, ako je Sud bio spreman priznati da je novac naknađen od prvog podnositelja zahtjeva bio njegovo "*vlasništvo*" u smislu članka 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju, Vlada je tvrdila da je miješanje u njegova prava bilo u skladu s tom odredbom. Vlada je ponovila načela utvrđena u sudskoj praksi Suda na temelju članka 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju, posebice u pogledu široke slobode procjene koju uživaju države članice, njihovog boljeg poznavanja i razumijevanja lokalnih uvjeta i potreba te ograničene uloge Suda u nadzoru u tom području. Vlada je također navela da naknada imovine od dužnika nije nespojiva s člankom 1. Protokola br. 1, čak i ako ta imovina ne pripada njemu, već je u njegovom posjedu.

856. Na temelju činjenica Vlada je tvrdila da je prvi podnositelj zahtjeva bio proglašen krivim za razna gospodarska kaznena djela, koja su uključivala nezakonito prisvajanje javnog novca i javne imovine. On je ta kaznena djela počinio kao pripadnik organizirane skupine. Njegove kriminalne aktivnosti bile su smišljene, pažljivo isplanirane i trajale su nekoliko godina. U takvim okolnostima iznosi naknađeni od njega trebaju se smatrati naknadom koju duguje društvu i državi za nedjela koje je počinio. Prvi podnositelj zahtjeva je, dakle, bio lišen svojega vlasništva u

javnom interesu, koji u ovom kontekstu ima prevagu nad njegovim privatnim interesom. Vlada je zaključila da članak 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju nije povrijeđen u predmetu podnositelja zahtjeva.

857. Prema navodima Vlade, ruski zakon predviđa mogućnost da se u kaznenom postupku ispituju parnične tužbe žrtve kaznenih djela protiv počinitelja. Članak 110. Poreznog zakona propisuje da se *mens rea* korporativnog poreznog obveznika definira u odnosu na *mens rea* menadžera koji su djelovali u njegovo ime. Kao opće pravilo, porezne tužbe koja se odnose na neplaćene poreze na dobit podnose se protiv korporativnog poreznog obveznika. Međutim, postoji nekoliko iznimaka od ovog pravila. Tako, ako u trenutku kada je tužba podnesena korporativni subjekt i dalje postoji, ali nema dovoljno imovine da zadovolji potraživanje, to pokreće supsidijarnu odgovornost osobe koja je odgovorna za porezni dug. Isto pravilo vrijedi i kada je pravna osoba likvidirana ili je promijenila vlasnike u trenutku kada su porezna potraživanja nastala.

858. Nadoknada dospjelih poreznih potraživanja od prvog podnositelja zahtjeva bila je zakonita jer su osnivanje fiktivnih društava i kontrola njihovog poslovanja s njegove strane sadržavali elemente *actus reus* propisane člankom 199. Kaznenog zakona. Bilo bi neučinkovito nadoknaditi porez od tih fiktivnih društava koje je prvi podnositelj zahtjeva osnovao jer one nisu mogle nadoknaditi štetu nanесenu državnom proračunu. Ruski zakon nije predviđao kaznenu odgovornost pravnih osoba. Prema tome, u ovom predmetu temeljno opće pravilo bilo je da šteta treba naknaditi počinitelj štete. Fiktivna društva koje su sudjelovale u shemi utaje poreza bila su prestala postojati ili su preustrojena kako bi se prikrila kaznena djela. Međutim, to nije trebalo spriječiti državu u naknadi štete. Pozivanje prvog podnositelja zahtjeva na presudu Vrhovnog suda u predmetu *I. i K.* (vidi par. 449. ove presude) bilo je nevažno.

2. Tvrdnje prvog podnositelja zahtjeva

859. Prvi podnositelj zahtjeva tvrdio je da je Vladin prigovor da članak 1. Protokola br. 1 nije primjenjiv na predmet bio netočan te da je njezino oslanjanje na predmet *Ferrazzini* bilo pogrešno shvaćeno. U predmetu *Ferrazzini* Veliko vijeće presudilo je da su porezni sporovi izvan opsega "*građanskih prava i obveza*" u svrhu definiranja primjenjivosti članka 6. st.1., a ne članka 1. Protokola br. 1. Naprotiv, ustaljena je sudska praksa Suda da prikupljanje poreza uključuje miješanje u prava zaštićena temeljem članka 1. Protokola 1. Podnositelj zahtjeva pozvao se na predmete *Burden protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [VV], br. 13378/05, par. 59., ECHR 2008; *Orion-Breclav, S.R.O. protiv Češke Republike* (odluka), br. 43783/98, 13. siječnja 2004.).

860. Prema mišljenju prvog podnositelja zahtjeva, odluka suda o dopuštenosti ostavila je otvorenima dva ključna pitanja: (a) je li bilo "*zakonito*", prema domaćem i/ili konvencijskom pravu, da Okružni sud Meshchanskiy odredi da fizička osoba naknadi štetu zbog utaje korporativnog poreza ; i (b) ako je tako, je li bilo ispravno to učiniti u ovom predmetu s obzirom na rješenja Trgovačkih sudova u poreznim postupcima protiv Yukosa.

861. Glede prvog pitanja, prvi podnositelj zahtjeva tvrdio je da su zahtjevi za naknadu štete u odnosu na utaju korporativnog poreza trebali biti podneseni protiv društava koje su navodno izbjegle plaćanje poreza, te stoga Okružni sud Meshchanskiy nije imao pravo dosuditi bilo kakvu naknadu štete protiv njega na temelju te optužbe. Tako ej u predmetu *I. i K.* ruski Vrhovni sud izjavio da nije postojalo nikakvo pravno opravdanje za usvajanje tužbe podnesene od strane poreznih vlasti zbog utaje poreza neplaćenih od strane dioničkog društva uključenog u kazneni predmet protiv privatnih osoba osuđenih u relevantnom predmetu. Načela utvrđena u predmetu *I. i K.* primijenjena su od strane Regionalnog suda u Moskvi 9. listopada 2002. u njegovom izvješću "*O rezultatima ispitivanja kaznenih predmeta u području gospodarstva od strane sudova moskovske regije tijekom 2000. i prve polovice 2002. godine*":

"Na temelju članka 55. [starog] Zakona o kaznenom postupku, tuženici mogu uključivati, posebice, poduzeća, ustanove i trgovačka društva, koji su, u skladu sa zakonom, materijalno odgovorni za gubitke prouzrokovane kaznenim radnjama optuženog pojedinca. U kaznenom predmetu pojedinac može biti prepoznat kao tuženik samo na temelju poreza koji nije uplatio u proračun kao porezni obveznik koji plaća porez na dohodak. No kao direktor društva ili voditelj računovodstva, pojedinac ne može izazvati poreznu obvezu za društvo, jer ono kao zasebni predmet oporezivanja, ima vlastitu skupinu prava i odgovornosti kao porezni obveznik, posebice kao obveznik korporativnog poreza, uključujući i porez na dobit (dohodak), PDV, transakcije vrijednosnih papira, porez na dobit od burze i poslova osiguranja. Prema tome, u ovom primjeru samo društvo/porezni obveznik treba se smatrati dužnikom u odnosu na neplaćene poreze i pristojbe. Usvajanjem građanske tužbe koju je podnio tužitelj, sud je zapravo prebacio obvezu plaćanja poreznih zaostataka na pogrešnog poreznog obveznika. Usvajanje građanske tužbe za prikupljanje poreza u kaznenom predmetu, pokrenutom temeljem pravila navedenih u članku 199. Kaznenog zakona (utaja korporativnog poreza), iz osobnih sredstava privatne osobe osuđene na temelju toga članka, nema uporište u zakonu".

862. U svojim tvrdnjama ruska Vlada nije se pozvala ni na koje zakonske odredbe ili sudsku praksu kako bi podržala svoje tvrdnje. Ona je ustvrdila da je odluka Vrhovnog suda u predmetu *I. i K.* sada "*nevažna*" jer je 18. prosinca 2002. novi Zakon o kaznenom postupku stupio na snagu. Međutim, navodi Vlade nisu bili podržani pozivanjem ni na koju kasniju sudsku praksu koja pokazuje da je taj predmet bio osporen, a kamoli poništen. Pozivanje Vlade na izmjene Zakona o kaznenom postupku uvedene 2002. godine bilo je jednako nepotkrijepljeno: nije postojala nikakva analiza o tome kako je novi Zakon na bilo koji način negirao presudu Vrhovnog suda u predmetu *I. i K.* Odredbe novog zakona nisu izmijenile osnovu zaključaka Vrhovnog suda. U svakom slučaju, bilo je nemoguće razumjeti kako je novi Zakon o kaznenom postupku, čak i ako je bio relevantan, mogao, u skladu s načelom pravične ravnoteže, imati retroaktivni učinak.

863. Što se tiče drugog pitanja, odnosno mogućnosti "*dvostruke naknade*" istih iznosa neplaćenih poreza od društva i od glavnog direktora društva prvi podnositelj zahtjeva tvrdio je da se Vlada nije bavila tim pitanjem. Prema mišljenju podnositelja zahtjeva, dosuđivanje naknade štete bilo je očigledno proizvoljna jer: (a) navodni porezni zaostaci već su bili prikupljeni od Yukosa; (b) sve mjenice su bile plaćene u cijelosti te stoga nije bilo nikakvog gubitka za državu. U kasnijim domaćim odlukama

u povezanim predmetima zaključeno je da su mjenice u cijelosti plaćene: vidi presude Regionalnog suda u Sverdlovskoj oblasti u predmetu *Ivannikov* i presudu Gradskog suda u Miassu u Čeljabinskoj oblasti u predmetu *Lubenets*.

864. Prvi podnositelj zahtjeva tvrdio je da su odluke kako raspravnog tako i žalbenog suda bile u cijelosti nerazumne glede toga kako je naknada štete izračunata. Iznosi naknađeni od njega temeljem presude od 16. svibnja 2005. bili su jednaki iznosima nadoknađenima od društava i povezanih s prvim podnositeljem zahtjeva - posebice od Yukosa. Okružni sud Meshchanskiy naredio je prvom podnositelju zahtjeva da plati Federalnoj poreznoj službi 17.395.449.282 RUB u odnosu na njezinu tužbu za naknadu štete koja proizlazi iz navodnog neplaćanja poreza od strane trgovačkih društava i u ZATO-u. Ukupna dodjela naknade štete vezane uz kazneno djelo počinjeno na temelju članka 199. Kaznenog zakona obuhvaćala je: (a) naknadu štete koja se odnosi na utaju poreza za 1999. godinu u iznosu od 5.447.501.388 RUB; i (b) naknadu štete koja se odnosi na navodnu utaju poreza za 2000. godinu u iznosu od 11.947.947.894 RUB. U žalbenom postupku, Gradski sud u Moskvi isključio je iz ukupnog iznosa neplaćenih poreza za 1999. i 2000. godinu iznos poreza koji su četiri trgovačka društva platila mjenicama. Temelj odluke Gradskog suda u Moskvi o ovom pitanju bila je činjenica da, čak i ako se pretpostavi da je plaćanje poreza mjenicama od strane društava u Lesnoyu bilo nezakonito 1999. i 2000. godine, do trenutka kada je počelo suđenje u predmetu prvog podnositelja zahtjeva tekst članka 199. Kaznenog zakona bio je izmijenjen kako bi se isključila mogućnost da bude osuđen na temelju te (ili bilo koje druge) odredbe Kaznenog zakona u odnosu na takvo postupanje, te je podnositelj zahtjeva stoga imao pravo pozvati se na korist te promjene. Kao posljedica toga, Gradski sud u Moskvi smanjio je ukupan iznos neplaćenih poreza na 1.217.622.799 RUB za 1999. godinu i na 1.566.046.683 RUB za 2000. godinu. Unatoč toj promjeni, žalbeni sud odbio je smanjiti iznos iz parnične tužbe.

865. U poreznim postupcima protiv Yukosa u 2004. godini rusko Ministarstvo poreza (prethodnik Federalne porezne službe) osiguralo je plaćanje poreza (uz kamate i novčane kazne) od strane Yukosa za iste navodne porezne zaostatke trgovačkih društava u ZATO-u za 2000. godinu. Temelj za dosuđivanje bila je činjenica da su trgovačka društva navodno bile fiktivna društva, te da je krajnji korisnik bio Yukos. Naknadno je u povezanim predmetima prihvaćeno da su mjenice plaćene u cijelosti, te da nije bilo gubitka.

866. Prema riječima prvog podnositelja zahtjeva, dosuđivanje naknade štete u iznosu od 17.395.449.282 RUB od strane Okružnog suda Meshchanskiy nesumnjivo je predstavljalo miješanje u mirno uživanje njegovoga vlasništva. Protiv prvog podnositelja zahtjeva određena je privremena mjera zabrane raspolaganja imovinom i je do konačne odluke o tužbi za naknadu štete. Iz blokiranih bankovnih računi i dionica trebala se namiriti dosuđena šteta.

867. Prvi podnositelj zahtjeva nadalje je naveo da je dosuđivanje naknade štete od strane Okružnog suda Meshchanskiy bilo nezakonito. Konkretno, Okružni sud Meshchanskiy nije bio nadležan za dosuđivanje

naknade štete protiv prvog podnositelja zahtjeva jer je, u svakom slučaju, navodni gubitak za državu već bio nadoknađen u poreznim postupcima protiv Yukosa.

868. Što se tiče uspostavljanja pravične ravnoteže između privatnog i javnog interesa, prvi podnositelj zahtjeva priznao je da je Sud dao značajnu slobodu procjene državama u odnosu na fiskalna pitanja, uvijek pod uvjetom da mjere ne predstavljaju proizvoljnu zapljenu. S obzirom na to da je dosuđivanje naknade štete samo po sebi bilo nezakonito i da je navodni gubitak za državu za 2000. godinu već bio nadoknađen u poreznim postupcima protiv Yukosa, pitanje "*pravične ravnoteže*" nije se trebalo razmatrati. Osim toga, kasnije sudske odluke potvrdile su dosljednu argumentaciju prvog podnositelja zahtjeva da su mjenice u 1999. godini korištene od strane društava u ZATO-u u cijelosti plaćene te da stoga nije bilo nikakvog gubitka za državu.

B. Ocjena Suda

1. Opća načela

869. Sud ponavlja kako je prvi i najvažniji zahtjev u članku 1. Protokola br. 1 taj da svako miješanje javne vlasti u mirno uživanje vlasništva treba biti zakonito: druga rečenica prvog stavka lišavanje vlasništva dopušta isključivo "*uz uvjete predviđene zakonom*", a drugi stavak priznaje kako države imaju pravo kontrolirati korištenje imovine izvršavajući "*zakone*" (vidi *Iatridis protiv Grčke* [VV], br. 31107/96, par. 58., ECHR 1999-II).

870. Nadalje, prema dobro utvrđenoj sudskoj praksi Suda, miješanje, uključujući i ono koje proizlazi iz mjera za osiguranje plaćanja poreza, mora uspostaviti "*pravičnu ravnotežu*" između zahtjeva općeg interesa zajednice i zahtjeva zaštite temeljnih prava pojedinca. Države pri oblikovanju i provedbi pravila u području oporezivanja uživaju široku slobodu procjene jer odluke u tom području obično uključuju uvažavanje političkih, ekonomskih i socijalnih pitanja koja Konvencija ostavlja u nadležnosti država stranaka. Drugi stavak članka 1. izričito daje pravo državama ugovornicama da donose zakone koje smatraju nužnima za osiguranje plaćanja poreza. U predmetu *Gasus Dossier- und Fördertechnik GmbH protiv Nizozemske* (23. veljače 1995., par. 59., Serija A br. 306-B), Sud je naveo da se "*važnost koju su autori Konvencije vezali uz taj aspekt drugog stavka članka 1. može ocijeniti iz činjenice da se, u fazi kada predloženi tekst nije sadržavao tako eksplicitnu referencu na poreze, već podrazumijevalo da on daje pravo državama da donose bilo koje fiskalne propise koje smatraju potrebnima, uvijek pod uvjetom da mjere u tom području ne predstavljaju proizvoljno oduzimanje*" (vidi Sir David Maxwell-Fyfe, izvjestitelj Odbora za pravna i administrativna pitanja, *Druga sjednica Savjetodavne skupštine, Šesnaesto zasjedanje* (25. kolovoza 1950.), *Sabrano izdanje Travaux préparatoires*, sv. VI, str. 140, komentirajući tekst predloženog članka 10A, *ibid.*, str. 68)". Sloboda procjene država stranaka u tim pitanjima stoga je široka (vidi *Gasus Dossier- und Fördertechnik GmbH*, prethodno citirano, par. 60.; vidi također *Sporrong i Lönnroth protiv Švedske*, 23. rujna 1982., par. 69.,

Serija A br. 52; *National & Provincial Building Society, Leeds Permanent Building Society i Yorkshire Building Society*, 23. listopada 1997., par. 80., *Izvješća o presudama i odlukama 1997-VII*; i *M.A. i 34 drugih protiv Finske* (odluka), br. 27793/95, 10. lipnja 2003.; vidi također, *mutatis mutandis*, *Bendenoun protiv Francuske*, 24. veljače 1994., par. 46., Serija A br. 284).

2. Primjena na ovaj predmet

(a) Je li došlo do miješanja u "vlasništvo" prvog podnositelja zahtjeva

871. Vlada je tvrdila, pozivajući se na predmet *Ferrazzini*, prethodno citiran, da se naknada neplaćenog korporativnog poreza od prvog podnositelja zahtjeva ne može analizirati u smislu članka 1. Protokola br. 1. jer ona ne predstavlja "miješanje" u prava podnositelja zahtjeva zajamčena tom odredbom. Međutim, Sud smatra da je Vladino tumačenje predmeta *Ferrazzini* pogrešno shvaćeno. Pitanje za Sud u ovom predmetu nije definirati je li "porezni postupak" "građanski postupak" u smislu članka 6. st. 1, već definirati je li članak 1. Protokola br. 1 primjenjiv na sudski odluku o naknadi određenog iznosa neplaćenih poreza od poreznog obveznika. Čak i ako porezni postupak nije građanski (usp. presudu *Yukos*, par. 527. i 528.), obveza plaćanja novčanog iznosa određena protiv poreznog obveznika u takvom postupku može i dalje predstavljati "miješanje" u njegovo vlasništvo. Kao što je Sud presudio u predmetu *Burden*, prethodno citiranom, "oporezivanje je u načelu miješanje u pravo zajamčeno prvim stavkom članka 1. Protokola br. 1 jer lišava dotičnu osobu vlasništva, odnosno iznosa novca koji mora biti plaćen" (par. 59.). Činjenica da država uživa veliku slobodu procjene u tom području ne utječe na taj zaključak.

872. Vlada je nadalje tvrdila da iznos neplaćenih poreza ne predstavlja "vlasništvo" podnositelja zahtjeva u smislu Konvencije jer ga je podnositelj zahtjeva nezakonito zadržao. Sud se ne može složiti ni s tom tvrdnjom. Stranke se nisu složile oko značenja mjerodavnih zakonskih odredbi, prava prvog podnositelja zahtjeva i trgovačkih društava na porezne olakšice i, posljedično, oko točnog iznosa dugovanog poreza. Naposljetku su sudovi presudili u korist vlasti i zaključili da *Yukos* i prvi podnositelj zahtjeva imaju nepodmiren porezni dug, ali sama ta činjenica ne može s iznosa naknađenih od *Yukosa* i/ili od prvog podnositelja zahtjeva ukloniti zaštitu zajamčenu člankom 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju (vidi, *mutatis mutandis*, "*Bulves*" *AD protiv Bugarske*, br. 3991/03, par. 53.-58., 22. siječnja 2009.; *Intersplav protiv Ukrajine*, br. 803/02, par. 30.-32., 9. siječnja 2007.; *Shchokin protiv Ukrajine*, br. 23759/03 i 37943/06, par. 49., 14. listopada 2010.; *Wasa Liv Ömsesidigt, Försäkringsbolaget Valands Pensionsstiftelse i drugi protiv Švedske*, br. 13013/87, odluka Komisije od 14. prosinca 1988., DR 58, str. 186; *Provectus i Stockholm AB i Löwenberg protiv Švedske* (odluka), br. 19402/03, 16. siječnja 2007.).

873. Sud smatra da se obveza prvog podnositelja zahtjeva da plati određeni iznos "nepodmirenog poreza" u ovom predmetu može smatrati miješanjem u njegovo vlasništvo koje potpada u domašaj članka 1.

Protokola br. 1. Sljedeće pitanje jest je li to miješanje imalo zakonit temelj i je li bilo u skladu s načelom razmjernosti sadržanim u toj odredbi.

(b) Je li miješanje bilo opravdano na temelju članka 1. Protokola br. 1

874. Prvi podnositelj zahtjeva je dao dvije glavne tvrdnje temeljem članka 1. Protokola br. 1. Prvo, tvrdio je da je državi dosuen isti iznos nepodmirenih poreza na dobit dva puta: najprije su u poreznim postupcima pred trgovačkim sudovima ti porezi naknađeni od društva, a zatim je u kaznenom postupku pred Okružnim sudom Meshchanskiy isti porez naknađen od samog prvog podnositelja zahtjeva.

875. Sud, međutim, ne treba ispitati taj aspekt predmeta zasebno, i to iz razloga koji se odnose na drugu tvrdnju podnositelja zahtjeva. Dakle, on je tvrdio da, načelno, ruski zakon ne predviđa naknadu neplaćenih korporativnih poreza od direktora tog društva koji su proglašeni krivima za utaju poreza temeljem članka 199. Prema njegovih tvrdnjama, samo društvo koje nije uspjelo platiti porez može biti dužniku takvim okolnostima. Miješanje u pitanju, stoga, nije imalo zakonit temelj. Vlada je, naprotiv, tvrdila da zakon predviđa supsidijarnu odgovornost direktora ako društvo porezni obveznik nema imovine.

876. Sud ponavlja da kad govori o "*zakonu*", članak 1. Protokola br. 1 aludira na pojam koji se može naći drugdje u Konvenciji (vidi *Špaček, s.r.o. protiv Češke Republike*, br. 26449/95, par. 54., 9. studenog 1999.). Izraz "*uz uvjete predviđene zakonom*" zahtijeva u prvom redu postojanje i usklađenost s odgovarajuće dostupnim i dovoljno preciznim domaćim zakonskim odredbama (vidi *Lithgow i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 8. srpnja 1986., par. 110., Serija A br. 102). Moć Suda da preispituje poštivanje domaćega prava je ograničena (vidi, *inter alia*, *Fredin protiv Švedske* br. 1 presuda od 18. veljače 1991., par. 50., Serija A br. 192; s pozivanjem na *Hakansson i Sturesson protiv Švedske*, 21. veljače 1990, par. 47., Serija A br. 171). Međutim, Sud treba provjeriti proizvodi li način na koji se domaće pravo tumači i primjenjuje posljedice koje su u skladu s načelima Konvencije, protumačenima u svjetlu sudske prakse Suda (vidi *Scordino protiv Italije (br.1)* [VV], br. 36813/97, par. 190. i 191., ECHR 2006-V).

877. Vraćajući se na ovaj predmet, Sud naglašava da "*proboj pravne osobnosti*" u takvim situacijama nije pogrešan kao takav. Kada je društvo s ograničenom odgovornošću korišteno od strane vlasnika ili direktora samo kao fasada za prijevarne radnje, proboj pravne osobnosti može biti prikladno rješenje za zaštitu prava vjerovnika, uključujući i državu. Ipak, trebaju postojati jasna pravila koja dopuštaju državi da to učini – u suprotnom bi miješanje bilo proizvoljno.

878. Sud primjećuje da članak 110. Poreznog zakona, na koji se pozvala Vlada, definira *mens rea* društva koja nije platilo porez kao *mens rea* njegovih direktora. Međutim, taj članak ne dopušta naknadu dugovanog korporativnog poreza od njih i stoga ne podržava Vladinu argumentaciju.

879. Vlada se nije pozvala ni na koju drugu odredbu ruskog zakona koja bi dopuštala proboj pravne osobnosti u takvim okolnostima. Upravo suprotno: ako se neplaćeni porez potražuje s pozivom na Građanski

zakonik kao "*naknada štete*", kao što je to bio slučaj, mora se primijeniti članak 1068. Građanskog zakonika, koji propisuje da se štetu koju je prouzročio zaposlenik društva u obavljanju službene dužnosti mora naknaditi to društvo (vidi par. 446. ove presude), a ne sam zaposlenik. Vlada nije objasnila kako se članak 1068. Građanskog zakonika uklapa u njezinu argumentaciju.

880. Sud je svjestan činjenice da ruski zakon predviđa, u određenim okolnostima, građansku odgovornost direktora nekog društva za dugove koje je uzrokovalo to društvo— vidi članak 56. Građanskog zakonika, citiran u par. 444. ove presude. Međutim, Sud ne smatra da je članak 56. primjenjiv *in casu*. Prvo, upitno je Okružni sud Meshchanskiy imao ovlasti usvojiti tužbu Porezne službe protiv podnositelja zahtjeva dok je društvo porezni obveznik još uvijek postojalo (vidi par. 350. ove presude, vidi također par. 18. ove presude). Drugo, članak 56. Građanskog zakonika predviđa supsidijarnu odgovornost direktora insolventne tvrtke, dok se čini kako je presuda Okružnog suda Meshchanskiy naložila naknadu nepodmirenog iznosa korporativnog poreza od oba podnositelja zahtjeva solidarno s društvom. Treće, domaći sudovi nisu se oslanjali na članak 56. Građanskog zakonika. Sud zaključuje da ni Porezni zakon ni Građanski zakonik u to vrijeme nisu dopuštali proboj pravne osobnosti u takvim okolnostima.

881. Sud je svjestan da pojam "*zakonita osnova*" nije ograničen na primarno zakonodavstvo; smisao zakona često pojašnjava u sekundarno zakonodavstvo ili u sudska praksa. Prema tome, jasna, dosljedna i javno dostupna sudska praksa može pružiti dovoljnu osnovu za "*zakonito*" mijesanje u prava zajamčena Konvencijom, kada se ta sudska praksa temelji na razumnom tumačenju primarnog zakonodavstva.

882. Međutim, sudska praksa koja je poznata Sudu ne podržava Vladinu tvrdnju. Od 2001. godine ruski sudovi su u više navrata tumačili zakon na način da ne dopušta prenošenje odgovornosti za neplaćeni korporativni porez s društva na njegove direktore – vidi par. 449. ove presude, sažetak zaključaka Vrhovnog suda u predmetu *I. i K.* Sud primjećuje da su temeljna pravila građanske, porezne i kaznene odgovornosti, primijenjena u predmetu *I. i K.*, bila ista kao u predmetu podnositelja zahtjeva. Iz toga slijedi da je obrazloženje Vrhovnog suda u predmetu *I. i K.* bilo primjenjivo na predmet podnositelja zahtjeva; Vlada nije pružila nikakav argument kojim bi tvrdila suprotno.

883. Nadalje, Uredba br. 64 Vrhovnog suda iz 2006. godine (vidi par. 450. ove presude) izričito je uputila niže sudove na članak 1068. Građanskog zakonika, kojim je predviđena odgovornost društva za štete koju su uzrokovali njezini zaposlenici (vidi par. 446. ove presude). Nakon 2006. godine ruski sudovi su u više navrata naveli da se neplaćeni korporativni porez ne može naknaditi od strane njezinih direktora osuđenih na temelju članka 199. Kaznenog zakona (vidi par. 451. ove presude). Svi ti elementi govore u prilog tvrdnji podnositelja zahtjeva da odluka Okružnog suda Meshchanskiy, u onom dijelu u kojem se odnosi na "*parnične tužbe*", nije imala uporište ni u zakonu ni u sudskoj praksi.

884. Ono što je najvažnije, Sud primjećuje da je presuda Okružnog suda Meshchanskiy, u dijelu koji se odnosi na parnične tužbe, bila vrlo

kratka i nije se pozivala ni na koju odredbu domaćeg prava, kao da je riječ o beznačajnom pitanju (vidi par. 272. ove presude). Zaključci Okružnog suda Meshchanskiy o građanskoj tužbi vrijednoj više od 17 milijardi RUB (više od 500 milijuna EUR u to vrijeme) sastojali su se od nekoliko redaka i nisu sadržavali pozivanje na pravne norme niti bilo kakav jasni izračun visine štete (vidi par. 267. i 268. ove presude). Gradski sud, prilikom potvrđivanja odluke Okružnog suda o dosuđivanju naknade, također se nije pozvao ni na jednu zakonsku odredbu (vidi par. 319. ove presude) i bio je jednako sažet.

885. Temeljem gore navedenog, Sud zaključuje da ni tada važeće primarno zakonodavstvo ni sudska praksa nisu dopuštali nametanje građanskopravne odgovornosti za neplaćene korporativne poreze direktorima društva. To dovodi Sud do zaključka da je Okružni sud Meshchanskiy dosudio naknadu štete u korist Porezne službe na proizvoljan način, a time i protivno članku 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju. Stoga je došlo do povrede te odredbe.

XI. NAVODNA POVREDA ČLANKA 18. KONVENCIJE

886. Podnositelji zahtjeva prigovorili su zbog navodne političke motivacije za njihov kazneni progon i kažnjavanje. Pozvali su se na članak 18. u vezi s člancima 5., 6., 7. i 8. Konvencije u tom pogledu. Članak 18. Konvencije propisuje:

"Ograničenja prava i sloboda dopuštena ovom Konvencijom neće se primjenjivati u druge svrhe osim onih za koje su propisana."

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

887. Vlada je ustvrdila da navodi podnositelja zahtjeva da je njihov kazneni progon politički motiviran nisu podržani materijalima predmeta. Vlada je inzistirala na ozbiljnoj i stvarnoj naravi optužbe protiv podnositelja zahtjeva. Naglasila je da su istražna tijela i tijela kaznenog progona postupala *bona fide* i u potpunosti u skladu s nacionalnim zakonodavstvom, što je potvrđeno presudom Okružnog suda Meshchanskiy u Moskvi donesenoj u predmetu podnositelja zahtjeva. Činjenica da su podnositelji zahtjeva osuđeni od strane nacionalnih sudova presudom, koju je potvrdio najviši domaći sud, predstavlja dovoljno jak argument za pobijanje tvrdnje podnositelja zahtjeva u odnosu na navodne povrede članka 18. Konvencije.

888. Vlada se pozvala na zaključke Suda u predmetu prvog podnositelja zahtjeva (*Khodorkovskiy br. 1*, br. 5829/04), u kojem Sud nije utvrdio da bi kazneni progon prvog podnositelja zahtjeva bio potaknut neprimjerenim motivima. Konkretno, Sud je utvrdio da dokazi podneseni od strane prvog podnositelja zahtjeva nisu dovoljni da se zaključi da su ruske vlasti postupale u zloj namjeri i uz potpuno nepoštivanje Konvencije. Vlada je ustvrdila da je kazneni progon podnositelja zahtjeva težio legitimnom cilju te da je bio opravdan i zakonit.

2. Tvrdnje podnositelja zahtjeva

889. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da su postupci protiv njih i drugih vodećih rukovoditelja Yukosa bili politički motivirani.

890. Podnositelji zahtjeva ustvrdili su da, bez obzira na zaključak Suda u predmetu *Khodorkovskiy br. 1*, Sud može utvrditi povredu članka 18. u trenutnom predmetu. Prvo, prvi predmet se odnosio samo na predraspravnu fazu kaznenog postupka. Nadalje, Sud u tom predmetu nije razmatrao neke od dokaza, odnosno izjavu svjedoka bivšeg premijera g. Kasyanova, i izvješće stručne savjetodavne skupine ruskog predsjednika u kojem je analizirano drugo suđenje podnositeljima zahtjeva. Sada je na svjetskoj razini postojao konsenzus, uključujući presude najviših sudova u Švicarskoj i na Cipru, da je kazneni progon podnositelja zahtjeva bio politički motiviran. Konačno, odluka Suda o prigovoru temeljem članka 18. u predmetu *Khodorkovskiy br. 1* nije bila dosljedna sudskoj praksi Konvencije. U *travaux préparatoires* za članak 18. istaknuto je da su autori tom odredbom htjeli zaštititi pojedinca od nametanja ograničenja koja proizlaze iz želje države da zaštiti samu sebe u skladu "*s političkom tendencijom koju predstavlja*" i želje države da djeluje "*protiv opozicije koju smatra opasnom*".

891. Za razliku od sudske prakse temeljem članka 18., bivši Prvi odjel Suda je u predmetu *Khodorkovskiy br. 1* zaključio da podnositelj zahtjeva mora dokazati da je razlog za njegovo pritvaranje potaknut isključivo razlozima koji nisu predviđeni člankom 5. Konvencije i, štoviše, da je njegov kazneni progon, "*od početka do kraja*", bio inficiran "*zlom namjerom i proveden uz očito nepoštivanje Konvencije*". Ni u jednom prethodnom predmetu Sud nije primijenio takav test.

892. Da bi članak 18. imao ikakvu vrijednost u zaštiti pojedinaca od zloupotrebe vlasti što mu je i svrha, i o onda Sud mora usvojiti fleksibilan test koji prepoznaje da, nakon što podnositelj zahtjeva iznese *prima facie* svoj slučaj, on nije dužan "*neosporno*" dokazati činjenice jer su takve činjenice prvenstveno poznate državi. Takvo prepoznavanje vidljivo je iz pristupa Suda članku 14., koji kao članak 18., nema autonomno mjesto u Konvenciji, ali ima određenu narav u sudskoj praksi (vidi *D.H. i drugi protiv Češke Republike*, br. 57325/00, par. 186., 13. studenog 2007.). Bivši Prvi odjel Suda učinio je gotovo nemogućim za pojedinca da dokaže politički motiv jer će dokazi političkog motiva gotovo uvijek biti u posjedu Vlade.

893. Prema podnositeljima zahtjeva, iz dokaza pred Sudom proizlazi da je kazneni progon podnositelja zahtjeva bio motiviran, barem dijelom, političkim razlozima. U prilog svojim navodima podnositelji zahtjeva pozvali su se na razne dokumente, odnosno na zaključke posebne izvjestiteljice Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, potvrđene od strane Parlamentarne skupštine, koja je zaključila da okolnosti predmeta prvog podnositelja zahtjeva prelaze "*samu težnju za pravdom u kaznenom postupku, te uključuju elemente kao što su slabljenje istaknutog političkog protivnika, zastrašivanje ostalih imućnih pojedinaca i ponovno uspostavljanje kontrole nad strateškom gospodarskom imovinom*". Također su se pozvali na Rezoluciju Europskog parlamenta iz svibnja 2009. godine u kojoj je prvi podnositelj zahtjeva nazvan političkim zatvorenikom.

Podnositelji zahtjeva nadalje su se pozvali na presudu londonskog suda u postupku izručenja protiv bivših viših direktora Yukosa, u kojoj je sudac zaključio da je kazneni progon g. Khodorkovskog bio politički motiviran. U odluci Švicarskog saveznog suda spominje se "*politička komponenta*" predmeta podnositelja zahtjeva. Podnositelji zahtjeva također su se pozvali na odluku litvanskog suda u postupku izručenja te na druge odluke sudova i arbitražnih sudova koje podržavaju njihovu tezu politički motiviranog e kaznenog progona.

894. U 2005. godini Amnesty International naveo je kako smatra da postoji "*značajan politički kontekst uhićenja i kaznenog progona*" podnositelja zahtjeva i drugog osoblja Yukosa. Nekoliko drugih nevladinih organizacija objavilo je izjave u istom smislu.

895. Podnositelji zahtjeva također su spomenuli mišljenja raznih javnih osoba u Rusiji i inozemstvu, koje su postupke protiv rukovodstva Yukosa okarakterizirale kao političke. Podnositelji zahtjeva oslanjali su se na izjave g. Kasyanova, bivšeg premijera, g. Grefa, ministra gospodarskog razvoja i trgovine, g. Illarionova, ekonomskog savjetnika predsjednika Putina, g. Shuvalova, predsjedničkog pomoćnika (vidi par. 373. ove presude), kao i na izjave drugih visokih političkih ličnosti koje su dale slične komentare (kao što su g. Yasin, bivši ministar gospodarstva, i g. Mironov, predsjednik Savjeta federacije, gornjeg doma ruskog parlamenta).

896. Podnositelji zahtjeva su ustvrdili da su ograničenja njihovih prava na pošteno suđenje tijekom raspravnog i žalbenog postupka posebno povezana s "*drugim razlozima*", protivno članku 18 Konvencije. Došlo je do mnogih povreda njihovih prava koje su pokazale zlu namjeru vlasti. Slično tome, odluka da se podnositelji zahtjeva pošalju u Čitsku oblast i Jamalskonenečku oblast na izdržavanje kazne, čime je uvelike otežan njihov kontakt s obiteljima i odvjetnicima, donesena je iz neprimjerenih razloga. Dok su bili u kažnjeničkim kolonijama, podnositelji zahtjeva bili su mete nezakonitih, nepoštenih, nerazmjernih i diskriminatornih stegovnih postupaka osmišljenih kako bi utjecali na njihove izgleda za puštanje na uvjetnu slobodu. Podnositelji zahtjeva nadalje su opisali ono što nazivaju "*dosljedni obrazac uznemiravanja i zastrašivanja ... odvjetnika*".

B. Ocjena Suda

897. Na samom početku, Sud ponavlja da je već ispitao i odbio sličan (iako ne identičan) prigovor u prvom predmetu prvog podnositelja zahtjeva i u predmetu *Yukos*. U predmetu *Khodorkovskiy br. I* prigovortemeljem članka 18. ispitan je u vezi s člankom 5. Konvencije, a odnosi se na pritvor prvog podnositelja zahtjeva tijekom prvih mjeseci istrage. U predmetu *Yukos* prigovor temeljem članka 18. Konvencije ispitan je u vezi s člankom 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju, a odnosio se na porezni postupak protiv društva te ovršni postupak koji je uslijedio nakon toga. U ovom predmetu podnositelji zahtjeva pozivaju se na članak 18. Konvencije zbog različitog skupa činjenica; te činjenice povezane su s prethodnim ispitanim predmetima, ali se ipak razlikuju od njih. Prema tome, ovaj prigovor nije

isti kao oni ranije ispitani te Sud može nastaviti s ispitivanjem ovog prigovora. Ipak, Sud ne može zanemariti svoje zaključke u predmetima *Khodorkovskiy br. 1* i *Yukos*, te će ih uzeti u obzir pri ocjenjivanju tvrdnji stranaka u ovom predmetu.

898. Za razliku od mnogih drugih odredaba Konvencije, stranke se pred Sudom rijetko pozivaju na članak 18. i bilo je vrlo malo predmeta u kojima je Sud proglasio prigovor temeljem članka 18. dopuštenim, a kamoli utvrdio da je došlo do povrede tog članka. Prema tome, s obzirom na oskudnu sudsku praksu na temelju te odredbe Konvencije, u svakom novom predmetu u kojem su izneseni navodi o neprimjerenim motivima Sud mora pokazati posebnu revnost.

899. Sud ponavlja svoju temeljnu izjavu iz predmeta *Khodorkovskiy (br. 1)*, par. 255., a to je da cijela struktura Konvencije počiva na općoj pretpostavci da tijela javne vlasti u državama članicama postupaju u dobroj vjeri. Ta pretpostavka može se opovrgnuti u teoriji, ali teško ju je osporiti u praksi: podnositelj zahtjeva koji tvrdi da su njegova prava i slobode bili ograničeni iz neprimjerenog razloga mora uvjerljivo pokazati da stvarni cilj vlasti nije bio isti kao onaj koji je Vlast proklamirala (ili kao onaj koji se može razumno izvesti iz okolnosti slučaja). Prema tome, Sud mora primijeniti vrlo zahtjevan standard dokazivanja takvih navoda. Sud je bio uvjeren da je taj standard ispunjen samo u nekoliko predmeta, kao što su *Gusinskiy protiv Rusije* (br. 70276/01, par. 73.–78., ECHR 2004); *Cebotari protiv Moldavije* (br. 35615/06, par. ci 46. et seq., 13. studenog 2007.); ili *Lutsenko protiv Ukrajine*, br. 6492/11, par. 108., 3. srpnja 2012.; vidi, kao suprotan primjer, *Sisojeva i drugi protiv Latvije* (brisanje) [VV], br. 60654/00, par. 129., ECHR 2007-I).

900. Sud prima na znanje mišljenja o predmetu podnositelja zahtjeva koje su izrazila razna politička tijela i dužnosnici (vidi par. 374. et seq. ove presude) i, posebice, svjedočanstva ruskih političara (vidi par. k 370. i, posebno, par. 371. ove presude). Nadalje, Sud ponavlja svoje zaključke iz par. 260. predmeta *Khodorkovskiy br. 1*, u kojem je naglasio da ne želi osporiti zaključke nacionalnih sudova donesene u okviru postupaka izručenja i drugih postupaka vezanih uz predmet *Yukos* (vidi par. 363. et seq. ove presude). Njihovi zaključci možda su bili ispravni u određenom kontekstu u kojem su doneseni.

901. Sud također prihvaća da se okolnosti kaznenog predmeta podnositelja zahtjeva mogu tumačiti na način podržavaju tvrdnju podnositelja zahtjeva o neprimjerenim motivima. Primjerice, jasno je da su vlasti pokušavale smanjiti politički utjecaj "*oligarha*" (vidi stavke 24. i 26. ove presude), da su poslovni projekti Yukosa bili protivni naftnoj politici države (vidi par. 21. ove presude) te da je država bila jedna od onih koji su imali najviše koristi od uklanjanja Yukosa (vidi par. 237.–238. presude *Yukos*).

902. Podnositelji zahtjeva u ovome predmetu bili su svjesni da nemaju izravan dokaz postojanja neprimjerenih motiva (usporedi s predmetom *Gusinskiy*, u kojem je postojao pisani dokument u kojem je otkriven pravi cilj vlasti). Slijedom toga, oni su svoj slučaj izgradili temeljem indicija i stručnih mišljenja. Prema njihovim riječima, ti su dokazi dovoljni za

postojanje "*dokazive tvrdnje*" o neprimjerenim motivima vlasti, dok je na Vladi da dokaže suprotno.

903. Međutim, Sud ne može prihvatiti takav pristup. On smatra da, čak i kada vanjski dojam ide u prilog tvrdnji podnositelja zahtjeva o neprimjerenim motivima, teret dokazivanja mora ostati na njemu. Sud potvrđuje svoje stajalište iz predmeta *Khodorkovskiy br. 1* da podnositelj zahtjeva koji tvrdi da postoji zla namjera vlasti mora "*uvjerljivo pokazati*" da su postupci vlasti bili vođeni neprimjerenim motivima. Prema tome, standard dokazivanja u takvim predmetima je visok. U protivnom, Sud bi morao utvrditi povredu u svakom u javnosti visoko istaknutom predmetu u kojem status podnositelja zahtjeva, njegovo bogatstvo, ugled, itd. daje povoda sumnji da je pokretačka sila iza njegovog kaznenog progona bila neprimjerena. U tom slučaju, kazneni progoni poput onih koji su, primjerice, u središtu predmeta *Streletz, Kessler i Krenz*, prethodno citirano, bi onda postali nemogući. To zasigurno nije svrha koju su autori te odredbe nastojali postići. Sud ponavlja svoj *dictum* iz predmeta *Khodorkovskiy br. 1* da "*visoki politički status ne jamči imunitet*."

904. Zatim, Sud primjećuje opširnost tvrdnje podnositelja zahtjeva temeljem članka 18. Konvencije. Doista, u nekim predmetima podnositelji zahtjeva uspješno su uvjerali Sud da je određeno postupanje vlasti (kao što su uhićenje ili pritvor, primjerice) bilo potaknuto neprimjerenim motivima. Primjeri takvih situacija mogu se pronaći u predmetima *Khodorkovskiy br. 1*, par. 142., te *Gusinskiy*, prethodno citiranom, par. 76.-77. (vidi također zaključke Suda na temelju članka 34. Konvencije u nastavku). U predmetu *Lutsenko*, također prethodno citiranom, par. 108., Sud je presudio kako slijedi:

"Okolnosti ovog predmeta sugeriraju ... da su uhićenje i pritvor podnositelja zahtjeva, koji su naloženi nakon završetka istrage protiv podnositelja zahtjeva, imali vlastite različite značajke koje omogućuju Sudu da razmotri to pitanje odvojeno od općenitijeg konteksta politički motiviranog kaznenog progona vođe oporbe. U ovom predmetu, Sud je već utvrdio da razlozi na koje su se vlasti pozvale za lišenje podnositelja zahtjeva slobode ne samo da nisu bili nespojivi sa zahtjevima članka 5. st. 1., već su također bili protivni duhu Konvencije ..."

905. Međutim, u ovom predmetu navodi podnositelja zahtjeva mnogo su širi i idu puno dalje. Podnositelji zahtjeva nisu prigovorili na izolirani incident; oni su pokušali dokazati da je "*cijeli pravni mehanizam tužene države ... [bio] ab initio zloupotrijebljen, da su od početka do kraja vlasti postupale u zloj namjeri i uz eklatantno nepoštivanje Konvencije*" (*Khodorkovskiy br. 1*, par. 260.). U biti, podnositelji zahtjeva pokušali su uvjeriti Sud da je sve u njihovom predmetu bilo protivno Konvenciji, te da je njihova osuda stoga nevažeća. Ta je tvrdnja vrlo ozbiljna; ona osporava opću pretpostavku dobre vjere javnih vlasti te posljedično zahtjeva posebno snažne dokaze koji joj idu u prilog.

906. Sud ne isključuje mogućnost da je dio vlasti ili državnih dužnosnika možda imao "*skrivena namjera*" u ograničavanju nekih prava podnositelja zahtjeva tijekom postupka. S druge strane, Sud se ne može složiti sa sveobuhvatnom tvrdnjom podnositelja zahtjeva da je cijeli njihov predmet predstavljao izrugivanje pravde. Konačno, nijedna optužba protiv njih nije se odnosila na njihove političke aktivnosti *stricto sensu*, čak niti približno. Podnositelji zahtjeva nisu bili vođe opozicije ni javni dužnosnici.

Djela njima pripisana nisu bila povezana s njihovim sudjelovanjem u političkom životu, stvarnom ili imaginarnom -protiv njih je pokrenut kazneni progon zbog uobičajenih kaznenih djela, kao što su porezna utaja, prijevarena, itd.

907. U tom pogledu Sud ponavlja svoj pristup u predmetu *Handyside protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (presuda od 7. prosinca 1976., Serija A br. 24), u kojem je Sud utvrdio da, iako je bio prisutan politički element u odluci o zabrani distribucije knjige podnositelja zahtjeva, on nije bio presudan (vidi par. 52. presude), te da je "*temeljni cilj*" osude bio isti kao i onaj za koji su vlasti tvrdile da je bio "*legitiman*" temeljem članka 10. Konvencije.

908. Pristup Suda ovom predmetu je sličan. Sud je spreman priznati da su neke političke grupe ili vladini dužnosnici imali svoje vlastite razloge za podržavanje kaznenog progona podnositelja zahtjeva. Međutim, to je nedovoljno kako bi se zaključilo da podnositelji zahtjeva inače ne bi bili osuđeni. Elementi "*neprimjerene*" motivacije koji možda postoje u ovom predmetu ne čine kazneni progon podnositelja zahtjeva nelegitimnim "*od početka do kraja*": ostaje činjenica da su optužbe protiv podnositelja zahtjeva bile ozbiljne, da je kazneni predmet protiv njih imao "*snažno uporište*", te da, čak i ako su postojale različite namjere iza kaznenog progona, to im nije osiguralo imunitet od odgovaranja na optužbe. Ipak, Sud primjećuje da ovaj predmet, koji se odnosi na događaje od 2003.-2005. godine, ne obuhvaća sve što se od tada dogodilo podnositeljima zahtjeva, posebice njihovo drugo suđenje.

909. Sve u svemu, i u mjeri u kojoj je u pitanju kazneni postupak u središtu ovog predmeta, Sud ne može utvrditi da je došlo do povrede članka 18.

XII. NAVODNA POVREDA ČLANKA 34. KONVENCIJE U ODNOSU NA PRVOG PODNOSITELJA ZAHTJEVA

910. Prvi podnositelj zahtjeva prigovorio je da je njegov pristup Sudu bio ograničen u suprotnosti s člankom 34. Konvencije, koji propisuje:

"Sud može primati zahtjeve bilo koje fizičke osobe, nevladine organizacije ili skupine pojedinaca koji tvrde da su žrtve povrede prava priznatih u ovoj Konvenciji ili dodatnim protokolima što ih je počinila jedna visoka ugovorna stranka. Visoke ugovorne stranke obvezuju se da ni na koji način neće sprečavati djelotvorno vršenje toga prava."

A. Tvrdnje stranaka

1. Vladine tvrdnje

911. Vlada je ustvrdila da je prvi podnositelj zahtjeva imao na raspolaganju potrebno vrijeme i mogućnosti za pripremu i podnošenje zahtjeva pred Sudom, te da su mu njegovi mnogi odvjetnici pomogli u pripremi zahtjeva.

912. Zakon mu je dopuštao da se sastaje s odvjetnicima koji ga zastupaju pred Europskim sudom. Tijekom pritvora prvog podnositelja zahtjeva u kažnjeničkoj koloniji, sastanci s njegovim odvjetnicima,

uključujući i one koji ga zastupaju u postupku u Strasbourgu, održavali su se izvan radnog vremena prvog podnositelja zahtjeva. To u to vrijeme bio uvjet iz točke 83. Internih propisa za kažnjeničke kolonije, koje je odredilo Ministarstvo pravosuđa nalogom od 3. studenoga 2005. Dana 2. ožujka 2006. Vrhovni sud Ruske Federacije utvrdio je Nalog u tom dijelu nezakonitim. Od tada su sastanci također bili dopušteni tijekom radnog vremena.

913. Pored toga, prvi podnositelj zahtjeva znao je kako podnijeti zahtjev Europskom sudu jer su u svim prostorijama gdje je bio pritvoren na oglasnim pločama prikazane informacije za potencijalne podnositelje zahtjeva. Prvi podnositelj zahtjeva također je mogao uputiti pitanja i prigovore u svezi s postupkom pred Europskim sudom upravi kolonije i dužnosnicima FSIN-a. Vlada je naglasila da su, u skladu sa sudskom praksom Suda, službenici u zatvorskom sustavu bili upoznati s time kako obavijestiti pritvorenike o procedurama i pravilima Suda, a da pritom na stavljaju nikakav pritisak na njih niti ih obeshrabruju u podnošenju zahtjeva.

914. Činjenica da je prvi podnositelj zahtjeva podnio vrlo detaljan i složen zahtjev te da mu je pomoglo petero odvjetnika pokazuje, prema tvrdnjama Vlade, da on ni na koji način nije bio spriječen od strane vlasti.

915. Što se tiče događaja od 22. srpnja 2005., kada je gđi Mikhaylovoj odbijen pristup podnositelju zahtjeva, Vlada je ustvrdila da je podnositelj zahtjeva obmanuo Sud glede njezinog statusa – ona nije bila njegova zastupnica te stoga nije imala pravo posjetiti ga u istražnom zatvoru. Članak 53. ZKP-a propisuje da dužnosnik zadužen za predmet mora zastupniku službeno potvrditi sudjelovanje u postupku. Iako je gđa Mikhaylova imala status zastupnika, ona nije bila na popisu odvjetnika kojime je bilo potvrđeno sudjelovanje u tom kaznenom predmetu. Kao posljedica toga, nije joj bilo dopušteno vidjeti podnositelja zahtjeva u svojstvu njegovog zastupnika. Mogla ga je posjetiti u privatnom svojstvu, ali nije za takav posjet pribavila pismenu suglasnost istražitelja. Ruski zakon razlikuje pojmove "*branitelj*" (защитник) i "*zastupnik*" (адвокат, odnosno odvjetnik). Kako bi postao "*branitelj*", zastupniku mora biti dopušteno sudjeluje u predmetu u tom svojstvu. Gđa Mikhaylova bila je "*zastupnica*", ali ona nije bila dobila odobrenje da sudjeluje u predmetu kao "*braniteljica*" podnositelja zahtjeva. Isto se odnosi i na događaj od 27. srpnja 2005., kada je uprave istražnog zatvora odbila gđi Mikhaylovoj i g. Prokhorovu pristup podnositelju zahtjeva. Vlada je zaključila da prava podnositelja zahtjeva temeljem članka 34. nisu bila povrijeđena.

2. Tvrdnje prvog podnositelja zahtjeva

916. Prvi podnositelj zahtjeva ustvrdio je da Vlada nije odgovorila na pitanja Suda. Konkretno, uopće se nije osvrnula na činjenicu da su odbijeni zahtjevi g. Nicholasa Blakea QC i g. Jonathana Glassona, britanskih odvjetnika koji sudjeluju u tom postupku, za izdavanje vize za putovanje kako bi se sastali s podnositeljem zahtjeva. Nijedan od njih nije bio u mogućnosti vidjeti svog klijenta. Vlada nije komentirala pokušaje vlasti da izbace odvjetnike prvog podnositelja zahtjeva iz odvjetničke komore. Oba njegova ruska zastupnika u postupku u Strasbourgu bila su suočena s

postupkom izbacivanja iz odvjetničke komore: tako je u rujnu 2005. godine, neposredno nakon žalbene sjednice, UGT zatražio izbacivanje gđe Moskalenko iz odvjetničke komore; u ožujku 2007. godine postupak izbacivanja iz odvjetničke komore ponovno je pokrenut protiv gđe Moskalenko. Postupak izbacivanja iz odvjetničke komore također je pokrenut protiv g. Drela nakon žalbene sjednice.

917. Vlada je tvrdila da je prvi podnositelj zahtjeva imao dovoljno vremena te potrebne mogućnosti za pripremu svog zahtjeva Sudu, no u potpunosti je zanemarila činjenicu da je on morao zatražiti dopuštenje Suda za dodatnih šest mjeseci kako bi predstavio činjenice zahtjeva. Prvi podnositelj zahtjeva imao je određene poteškoće u pristupanju svojim odvjetnicima u razdoblju do 22. ožujka 2006., odnosno do isteka roka od šest mjeseci za podnošenje prigovora Sudu. Dana 17. ožujka 2006. prvi podnositelj zahtjeva smješten je u kazneni blok zbog pijenja čaja na pogrešnom mjestu.

918. Prvi podnositelj zahtjeva uspješno je osporio pravilo prema kojem mu nije bio dopušten pristup odvjetnicima tijekom radnog vremena, tvrdeći da ono ometa, između ostalog, njegovu mogućnost da podnese prigovor Europskom sudu. U presudi od 2. ožujka 2006. Vrhovni sud naveo je da je to pravilo ništavo. Vlada je potvrdila da je, prije donošenja odluke od strane Vrhovnog suda, pristup odvjetnicima prvog podnositelja zahtjeva bio odbijen tijekom radnog vremena, ali nije ponudila objašnjenje zašto takvo nezakonito ograničenje pristupa nije ometalo njegovo pravo na pristup ovom Sudu.

919. Štoviše, tvrdnja Vlade da je pristup bio dopušten nakon donošenja odluke od strane Vrhovnog suda je, prema tvrdnjama prvog podnositelja zahtjeva, netočna. Uprava kolonije i dalje je odvjetnicima odbijala odobriti pristup podnositelju tijekom radnog vremena. Uprava je pružila opravdanje da nije vidjela odluku Vrhovnog suda iako su joj odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva pružili kopiju te odluke.

920. Vladine tvrdnje da je gđi Mikhaylovoj bilo potrebno odobrenje Okružnog suda Meshchanskiy kako bi vidjela prvog podnositelja zahtjeva bile su pogrešne prema domaćem pravu. Gđa Mikhaylova bila je ovlaštena od strane prvog podnositelja zahtjeva da ga zastupa kako u svezi s postupkom pred Europskim sudom za ljudska prava, tako i u svezi s njegovim kaznenim postupkom. Vladina tvrdnja da ona nije imala potrebno sudsko odobrenje za dobivanje prava na pristupa podnositelju zahtjeva nije bila osnovana.

921. Konačno, prvi podnositelj zahtjeva tvrdio je da su njegovi odvjetnici bili podvrgnuti uznemiravanju i zastrašivanju. U prilog tome naveo je, posebice, zaključke višeg suca Workmana u postupku izručenja u Ujedinjenom Kraljevstvu, koji je zaključio da su "*barem neki od odvjetnika pretrpjeli uznemiravanje i zastrašivanje*". Prvi podnositelj zahtjeva također se pozvao na riječi predsjednika Moskovske odvjetničke komore, koji je komentirao da se Federalna služba za upis do tada uglavnom bavila zahtjevima za oduzimanje prava na obavljanje odvjetništva odvjetnicima prvog podnositelja zahtjeva. Rekao je da samo dva zahtjeva podnesena Službi nisu bila povezana s predmetom Yukos.

922. Zloupotreba postupka u kaznenom progonu podnositelja zahtjeva viđena je u predmetu g. Aleksanyana. G. Aleksanyan bio je jedan od odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva, a također je bio jedan od odvjetnika g. Lebedeva. Dana 27. studenog 2007. istražiteljica UGT-a gđa R., u prisutnosti odvjetnika g. Aleksanyana, izvršila je pritisak na g. Aleksanyana da da lažno priznanje i lažni iskaz protiv drugih osoba u zamjenu za puštanje na liječenje (g. Aleksanyan bio je teško bolestan). G. Aleksanyan sâm je objasnio Vrhovnom sudu Rusije da to nije bio jedini slučaj u kojem mu je UGT ponudio da će ga pustiti iz pritvora u zamjenu za davanje lažnog iskaza protiv podnositelja zahtjeva konkretno, isto je učinjeno 28. prosinca 2006.

923. Određene poteškoće s kojima su se susretali strazburški odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva trebavidijeti u širem kontekstu dosljednog uznemiravanja odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva i očitog nepoštivanja povjerljivosti odnosa između odvjetnika i klijenta od strane vlasti. G. Drel bio je pozvan na ispitivanje onog dana kada je podnositelj zahtjeva uhićen. U roku od nekoliko tjedana od uhićenja prvog podnositelja zahtjeva, mlađa odvjetnica podnositelja zahtjeva (gđa Artyukhova) je bila pretražena, dva dokumenta nezakonito su joj oduzeta, a ona je podvrgnuta postupku izbacivanja iz odvjetničke komore.

B. Ocjena Suda

924. Sud ponavlja da je od najveće važnosti za uspješno funkcioniranje sustava podnošenja pojedinačnih zahtjeva temeljem članka 34. Konvencije to da su podnositelji zahtjeva ili potencijalni podnositelji zahtjeva u mogućnosti slobodno komunicirati s tijelima Konvencije bez podvrgavanja bilo kakvom obliku pritiska vlasti da povuku ili preinače svoje zahtjeve (vidi *Akdivar i drugi protiv Turske*, 16. rujna 1996., par. 105., *Izvešća o presudama i odlukama* 1996-IV; *Aksoy protiv Turske*, 18. prosinca 1996., par. 105., *Izvešća o presudama i odlukama* 1996-VI; *Kurt protiv Turske*, 25. svibnja 1998., par. 159., *Izvešća o presudama i odlukama* 1998-III. U tom kontekstu, "pritisak" uključuje ne samo izravnu prisilu i očigledna djela zastrašivanja, već i druge neprikladne neizravne radnje ili kontakte namijenjene odvrćanju ili obeshrabrivanju podnositelja zahtjeva u traženju pravnog sredstva koje pruža Konvencija.

925. Sud primjećuje da je prvi podnositelj zahtjeva podnio vrlo detaljan i dobro podržan zahtjev. Sudeći po broju dokumenata prikupljenih i dostavljenih od strane njegovog pravnog tima, teško je zamisliti da su odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva bili ozbiljno ometani u pripremi spisa predmeta za podnošenje Sudu. Prema tome, "*krajnji rezultat*" govori u prilog tvrdnji Vlade. Međutim, Sud ponavlja da se na članak 34. može pozvati čak i ako je podnositelj zahtjeva mogao podnijeti zahtjev, očitovanja, itd. Povrede te odredbe utvrđene su u mnogim predmetima u kojima je podnositelj zahtjeva bio uspješan i kada Sud je utvrdio da je došlo do jedne ili nekoliko povreda njegovih ili njezinih "*materijalnih*" prava na temelju Konvencije. Prema tome, "*argument o krajnjem rezultatu*" sam po sebi ne znači da je bilo poštivano pravo podnositelja zahtjeva na podnošenje pojedinačni zahtjev temeljem članka 34.

926. Sud primjećuje da je navodno miješanje u pravo na pojedinačni zahtjev prvog podnositelja zahtjeva dvostruko. Prvo, on je tvrdio da su vlasti ometale pripremu obrasca zahtjeva i dodatnih podnesaka. Naveo je, posebice, događaje koji uključuju njegove odvjetnike gđu Mikhaylovu i g. Prokhorova, kojima je neko vrijeme bio uskraćen pristup njemu. Drugo, prvi podnositelj zahtjeva naveo je da su vlasti praktički uznemiravale odvjetnike podnositelja zahtjeva u svezi s njihovim sudjelovanjem u postupku u Strasbourgu. Sud će započeti ispitivanjem drugog dijela njegovih navoda na temelju članka 34.

927. Sud je zabrinut zbog negativnog odnosa istražnih tijela vis-à-vis pravnog tima prvog podnositelja zahtjeva, pogotovo nakon završetka prvog suđenja. Sud primjećuje da je tužiteljstvo nekoliko puta pokušalo izbaciti njegove odvjetnike iz odvjetničke komore, uključujući i one koji ga zastupaju u Strasbourgu (vidi par. 355. ove presude). Štoviše, oni su bili podvrgnuti upravnim i financijskim inspekcijama (vidi par. 357. ove presude). Dvojici inozemnih odvjetnika prvog podnositelja odbijena je viza (vidi par. 334. ove presude), a jedan je žurno protjeran iz Rusije (vidi par. 358. ove presude). Prvi podnositelj zahtjeva tvrdio je da je sve to dio kampanje zastrašivanja.

928. Sud ponavlja da je prethodno utvrđeno da prijetnja kaznenim ili disciplinskim postupkom odvjetniku podnositelja zahtjeva zbog sadržaja izjave podnesene Sudu predstavlja miješanje u pravo podnositelja zahtjeva na podnošenje zahtjeva (vidi *Kurt*, prethodno citirano, par. 160. i 164. i *McShane protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 43290/98, par. 151., 28. svibnja 2002.), kao i pokretanje kaznenog postupka protiv odvjetnika koji je sudjelovao u pripremi zahtjeva Komisiji (vidi *Šarli protiv Turske*, br. 24490/94, par. 85.-86., 22. svibnja 2001.). Sud je poteze koje je ruska Vlada ranije poduzela radi istrage plaćanja zastupnika od strane podnositeljice zahtjeva, iako oni naizgled nisu doveli do kaznenog progona, također smatrao miješanjem u ostvarivanje prava podnositeljice zahtjeva na podnošenje pojedinačnog zahtjeva te nespojivim s obvezom tužene države temeljem članka 34. Konvencije (vidi *Fedotova protiv Rusije*, br. 73225/01, par. 45. et seq., 13. travnja 2006.).

929. Odvjetnici prvog podnositelja zahtjeva u ovom predmetu radili su pod golemim pritiskom. Ipak, pokušaji vlasti da izbace odvjetnike prvog podnositelja zahtjeva iz odvjetničke komore nisu bili izravno povezani s njihovom ulogom u postupku u Strasbourgu, barem ne službeno. Nadalje, neki od tih postupaka dogodili su se nakon što je prvi podnositelj zahtjeva podnio zahtjeva. Izvanredna porezna revizija nevladine organizacije kojoj je na čelu gđa Moskalenko (jedna od vodećih odvjetnika u njegovom strazburškom timu) također se može objasniti razlozima koji nisu povezani s predmetom Yukos. Prema tome, pitanje Sudu temeljem članka 34. vrlo je slično onom temeljem članka 18., a to je koja je bila stvarna namjera vlasti u situaciji na koju se prigovara.

930. Prema mišljenju Suda, postoji značajna razlika između navoda prvog podnositelja zahtjeva temeljem članka 18. i onih na temelju članka 34. U onoj mjeri u kojoj su u pitanju njegov kazneni progon i suđenje, ciljevi vlasti u dovođenju prvog podnositelja zahtjeva pred sud te u njegovoj osudi očiti su i ne zahtijevaju dodatno objašnjenje.

931. Nasuprot tome, cilj stegovnih i drugih mjera usmjerenih protiv odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva daleko je od očitog. Godine 2011. Sud je izričito pozvao Vladu da objasni razloge za postupke izbacivanja iz odvjetničke komore, izvanrednu poreznu reviziju i uskraćivanje viza inozemnim odvjetnicima podnositelja zahtjeva, ali Vlada se nije očitovala o tim pitanjima.

932. U takvim okolnostima prirodno je pretpostaviti da su mjere usmjerene protiv odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva bile povezane s njegovim predmetom pred Sudom. Takav zaključak podržan je specifičnom ulogom koju su odigrali neki od odvjetnika u pitanju u predmetu podnositelja zahtjeva. Tako, iako je gđa Moskalenko također sudjelovala u obrani prvog podnositelja zahtjeva na domaćoj razini, njezina glavna uloga bila je pripremiti predmet za postupak u Strasbourgu. To *a fortiori* vrijedi za inozemne odvjetnike prvog podnositelja zahtjeva, odnosno g. Glassona, g. Blakea i g. Amsterdama.

933. Ukratko, Sud smatra da su mjere na koje se prigovara bile usmjerene prije svega, čak i ako ne isključivo, na zastrašivanje odvjetnika prvog podnositelja zahtjeva koji su radili na njegovom predmetu pred Sudom. Iako je teško odrediti učinak tih mjera na sposobnost prvog podnositelja zahtjeva da pripremi i argumentira svoje tvrdnje, on nije bio zanemariv. Sud zaključuje da vlasti nisu poštovale svoju obvezu temeljem članka 34. Konvencije.

XIII. PRIMJENA ČLANKA 41. KONVENCIJE

934. Članak 41. Konvencije propisuje:

"Ako Sud utvrdi da je došlo do povrede Konvencije i dodatnih protokola, a unutarnje pravo zainteresirane visoke ugovorne stranke omogućava samo djelomičnu odštetu, Sud će, prema potrebi, dodijeliti pravednu naknadu povrijeđenoj stranci."

A. Šteta

1. Prvi podnositelj zahtjeva

935. Prvi podnositelj zahtjeva nije podnio nikakav zahtjev za naknadu materijalne štete. S naslova naknade nematerijalne štete, tražio je "*namjerno skroman*" iznos od 10.000 EUR.

936. Vlada je prepustila utvrđivanje iznosa pravične naknade ocjeni Suda.

937. Sud primjećuje da je utvrdio nekoliko povreda Konvencije u ovom predmetu u odnosu na prvog podnositelja zahtjeva. Te povrede zasigurno su prvom podnositelju zahtjeva uzrokovale stres i frustraciju koji se ne mogu nadoknaditi samo utvrđenjem povreda. Sud, uzimajući u obzir kumulativni učinak povreda prava prvog podnositelja zahtjeva i presuđujući na pravičnoj osnovi, s obzirom na sve dokaze i raspoložive informacije, dodjeljuje mu traženi iznos, odnosno 10.000 EUR, uz sav porez koji bi mogu biti zaračunat na taj iznos.

2. Drugi podnositelj zahtjeva

938. Drugi podnositelj zahtjeva potražuje samo naknadu materijalne štete u iznosu od 6.800.000 EUR, što predstavlja njegovu izgubljenu zaradu. Dostavio je porezne prijave za nekoliko godina kako bi pokazao razinu svoje zarade prije uhićenja.

939. Vlada nije dostavila nikakve posebne komentare o potraživanjima drugog podnositelja zahtjeva za pravičnom naknadom, već je jednostavno ponovila načela sudske prakse Suda o dodjeli pravične naknade.

940. Sud primjećuje da se potraživanje drugog podnositelja zahtjeva u odnosu na materijalnu štetu temelji na shvaćanju da je njegova osuda bila u cijelosti neutemeljena te da je to bio jedini uzrok njegova gubitka zarade. Sud nije uvjeren tim argumentom. Iako je Sud utvrdio nekoliko povreda prava drugog podnositelja zahtjeva iz članaka 3., 6. i 8. u ovom predmetu, gubitak njegove zarade može se pripisati mnogim drugim čimbenicima, prije svega poreznim postupcima protiv Yukosa, a koji su na kraju doveli do njegovog stečaja i likvidacije. Pritvor drugog podnositelja zahtjeva tijekom 2004. i 2005. godine nesumnjivo je odigrao određenu ulogu u tim postupcima. Međutim, Sud ne treba nagađati u tom pogledu. On primjećuje da je veza između povreda utvrđenih u ovom predmetu i gubitka zarade drugog podnositelja zahtjeva, ako postoji, previše udaljena i nepouzdana. Sud zaključuje da su potraživanja drugog podnositelja zahtjeva za naknadu materijalne štete neopravdana te moraju biti odbačena.

B. Troškovi i izdaci

941. Podnositelji zahtjeva nisu podnijeli nikakav zahtjev za troškove i izdatke. Sud prema tome ne dodjeljuje nikakav iznos s tog naslova.

C. Zatezna kamata

942. Sud smatra primjerenim da se zatezna kamata temelji na najnižoj kreditnoj stopi Europske središnje banke uvećanoj za tri postotna boda.

IZ TIH RAZLOGA SUD JEDNOGLASNO

1. *Odlučuje* spojiti zahtjeve;
2. *Presuđuje* da nije došlo do povrede članka 3. Konvencije zbog uvjeta pritvora drugog podnositelja zahtjeva u istražnom zatvoru;
3. *Presuđuje* da je došlo do povrede članka 3. Konvencije zbog stavljanja drugog podnositelja zahtjeva u metalni kavez u sudnici;
4. *Presuđuje* da je došlo do povrede članka 5. st. 3. Konvencije zbog nedostatka relevantnih i dovoljnih razloga za pritvor drugog podnositelja zahtjeva nakon rujna 2004. godine;

5. *Presuđuje* da je došlo do povrede članka 5. st.4. Konvencije u odnosu na drugog podnositelja zahtjeva zbog odgađanja u ispitivanju rješenja o produljenju pritvora od 14. prosinca 2004.;
6. *Presuđuje* da nije došlo do povrede članka 5. st. 4. Konvencije u odnosu na drugog podnositelja zahtjeva zbog pravičnosti i žurnosti drugog postupka za određivanje pritvora;
7. *Presuđuje* da nije potrebno zasebno ispitivati prigovor drugog podnositelja zahtjeva temeljem članka 5. st. 4. u svezi s navodnim propustom žalbenog suda da razmotri njegove tvrdnje u postupku za određivanje pritvora;
8. *Presuđuje* da nije došlo do povrede članka 6. st.1. Konvencije zbog navodne pristranosti sutkinje Kolesnikove;
9. *Presuđuje* da je došlo do povrede članka 6. st. 1. Konvencije, u vezi s člankom 6. st. 3. (c) i (d), zbog povrede povjerljivosti odnosa između odvjetnika i klijenta i nepoštenog izvođenja i ispitivanja dokaza od strane raspravnog suda;
10. *Presuđuje* da nije potrebno zasebno ispitivati prigovor podnositelja zahtjeva temeljem članka 6. st. 2. Konvencije;
11. *Presuđuje* da nije došlo do povrede članka 7. Konvencije;
12. *Presuđuje* da je došlo do povrede članka 8. Konvencije zbog slanja podnositelja zahtjeva u udaljene kažnjeničke kolonije;
13. *Presuđuje* da je došlo do povrede članka 1. Protokola br. 1 uz Konvenciju u odnosu na prvog podnositelja zahtjeva;
14. *Presuđuje* da nije došlo do povrede članka 18. Konvencije u odnosu na podnositelje zahtjeva;
15. *Presuđuje* da vlasti nisu poštovale svoju obvezu na temelju članka 34. Konvencije;
16. *Presuđuje*
 - (a) da tužena država treba isplatiti prvom podnositelju zahtjeva, u roku od tri mjeseca od datuma kada presuda postane konačna u skladu s člankom 44. stavkom 2. Konvencije, 10.000 EUR (deset tisuća eura) na ime nematerijalne štete, koje je potrebno preračunati u ruske rublje po tečajnoj stopi važećoj na dan isplate, uz sve poreze koji bi se mogli zaračunati;
 - (b) da se od proteka prethodno navedena tri mjeseca do isplate na gore navedeni iznos plaća obična kamata koja je jednaka najnižoj kreditnoj stopi Europske središnje banke tijekom razdoblja neplaćanja, uvećanoj za tri postotna boda;

17. *Odbija* zahtjev drugog podnositelja zahtjeva za pravičnom naknadom.

Sastavljeno na engleskome jeziku i otpravljeno u pisanom obliku dana 25. srpnja 2013. u skladu s pravilom 77. stavcima 2. i 3. Poslovnika Suda.

Søren Nielsen
Tajnik Odjela

Isabelle Berro-Lefèvre
Predsjednica

© Ured zastupnika RH pred Europskim sudom za ljudska prava. Sva prava pridržana.